محمد عليه السلام

ابوبكر رضي الله عنه

عمر رضي الله عنه

عثمان رضي الله عنه

علي رضي الله عنه

МАГТЫМГУЛЫНАМА

مخدومقلی نامه

Mahdumkulunama

M

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ

بسم الله الرحمن الرحيم

قل هو الله احد ۞ الله الصمد ۞ لم يلد

ولم يولد ۞ ولم يكن له كفوا احد

Ораз ЯГМЫР

МАГТЫМГУЛЫНАМА

(Бейик акылдарың өмүр беяны илкинҗи гезек нешир эдилйәр)

Шу китабы оканың ики дүнйәси абат болсун

Түркменистан медениет хазынасы

Ашгабат 1992

Түркмениң гуванжы

Магтымгулы хакда шу китабың язылмагына якындан ярдам берен Англиялы гардашымыз Юсуп Азмуна, А. Мүлкаманова, Д. Нуралыеве, А. Ашырова, Х. Какажана, Б. Өдекова, бейлекилере, китабың нешир эдилмегине мадды көмек берен Түркменистан медениет хазынасына автор өмүрлик миннетдардыр

Магтымгулынама. Жизнеописание
великого поэта Махтумкули.
На туркменском языке.

Авторың хасабына нешир эдилйәр.

«Түркмен агросенагатгаййтадан ишлейиш» республикан өнүмчилик бирлешигиниң чапханасында чап эдилди. Форматы 84х108$^{1}/_{16}$. Мөчбери 12ч. л. Тиражы 30 000. Бахасы-сөвдалашмалы. Заказ № 480

© Түркменистан медениет хазынасы. 1992

I БӨЛҮМ

Түрки халкыетлериң арасында Магтымгулы ялы милли шахырлы халк диңе түркменлердир.
В. Бартольд

Мен жуда жогапкәрли ише улашып, улы хата гойберйән болаймайын, сересаплыгы гидерип ил гөзүнден дүшәймәйин. Бу ховп мениң бир янымдан аслышып дур. Эмма Магтымгула чәксиз ыхласым хем мени өз эркиме гоянок. Өңи-соңы Магтымгулы хакда язмасам йүрегим ынжалык тапмажагыны билйән.

Өз йүрегиме өзүм белет.

Йүрегимдәкини бир язайын, соңуны соң гөрүберерис.

Ынха бейик Магтымгулы алнымда дур, гамгын-пайхаслы, мердем гөрнүшли. Онуң чуң дурмушы пелсепеси ода дызаян перваналар ялы аңымда гайда-гаймалашык. Евуз асыр шахырың аркасындан абаныпгөрүнйәр. Магтымгулы шол ёвузлыгы буз оврадан ялы оврадасы гелйәр, себәби ол өз асырындан хас ир дүнйә инен адам, оңа гараңкы асырың гөдеклиги ят, ол оңа хич бир ягдайда-да өвренишип билжек дәл. Хут шол себәбе гөрә-де Магтымгулы гарабагт, жахан ягтылып башланда йитип барян йылдыз ялы ялңыз. Бу багтсызлык, бу ялңызлык Магтымгулы аңлы-дүшүнжели яша етенден башланды. Душманлар Магтымгулының гаршысына ол энтек дүнйә инмәнкә гылыжыны таплаярдылар. Онсоң шейле дөвүрде өмүр гечирмек үчин ненеңси пидалара дөз гелмели болжагыны, ненеңси чыкалгалар гөзлемели болжагыны гөз өңүне гетирмегем жуда кын.

Дүрли голязмалар, сыяхатчыларың ёл язгылары, галып-гачан гап-гачлар, дүрли шекиллер... дөврүң белли бир гөрнүшини гөз өңүне гетирмәге мүмкинчилик берйән хем болса, хер бир дурмуш булардан хас гиң, хас чуң, хас чылшырымлы ахыры. Үстесине-де адамың

эзакымлы аңына ёл берсең, ол мыдама гечмиши сэхелче-де болса ювмарлап гөркезмэге, йылмамага, ягшы затларың эхлиси гечмиш билен гиден ялы ахвал дөретмэге йыкгын этгич болар экен. Шейле-де болса Магтымгулыны өз хакыкы болшунда гөркезмек хөкманы борч болуп галяр, тосламаны, роваятлары бир гыра сүйшүрип, онуң гошгуларындакы логика эермек деркар, шол гошгулары дегширмекден, сетир арасында язылман яңзыдылян пикирлери айдыңлашдырмакдан тэзе маны алмак деркар. Ол шу ашакдакы сетирлери йөнелиге язан дэлдир:

Магтымгулы, сырым чохдур,
Мен нейлэйин, ачан ёкдур.

Догруданам, Магтымгулының шыгырларыны окан окыжының өңүнде мүң бир сораг, мүң бир сыр кесерип ятыр. Окыжы олара нэче көп җогап тапдыгыча Магтымгула-да хас көп ыснышяр. Шахырың бейиклигиниң бир тарапы— ол өз окыжысыны шо сораглары, сырлары ачмага гүррүңсиз имриндирйэр. Имриндигиң— сен эййэм Магтымгулының адамсына өврүлйэң, о сени сенден ругсатсыз өз тарапына гечирип ураяр. Дүнйэде адамларың мынасыбетинде ягшыларың пайының көп болмагыны газанмага дызаяр. Бу бөлүнишигиң гаты шертлидигине шахырың өзи хем гаты говы гөз етирйэр. Ол бу меселеде өзүнден өңки геченлериң салан ёлундан йөрейэр, йөне өңкүлерден узаграга гидйэр. Магтымгулы шахырың сырыны хер ким өзүче ачяр. Хер гезек оканда тэзе сырлар йүзе чыкяр, хер гезек ойланаойлана оларың магадына етмегиң леззетини окыжының өзи ягшы дуйяр. Хут шейле болансоң өмрибойы диңе Магтымгулыны окаян, өзем ирмэн-арман окаян окыжыларың көплүги гең дэл. Себэби Магтымгулы олара рухы канагат берип билйэр.

Хэзирки заманың кэбир языжылары өзүне говы шертлериң дөредилмэнлиги себэпли говы эсер язып билмейэнлигинден зейренйэрлер. Эгер шейле болса, онда Магтымгулының дөремегине нэхили дүшүнмели?! XVIII асырың түмүнде, ёвузлыгың мөвч урян дөврүнде, дөредиҗилик үчин бол-элин шертлер-э бейле-де дурсун, яшайшың иң бир уҗыпсызҗа шертлериниңем ёк вагтында Магтымгулының өр-боюна дикелмегини нэдип делилләндирип болар? Гүнде-гүнаша

ики тараплайын чапавулчылыклар гидйэркэ, хениз сыясы кепемедик эсерлерини якып-даргадып дуркалар нэдип хемметараплайын ылым алып, өз дөврүниң медениетинден гиң сусаклар билен сусуп-сусуп, ялңыз башыны бүтин асыра, асырлара гаршы гоюп билдикэ? Үстесине-де онуң ягтылдыш, шөхлелендириш өрүси еке бир бэш өйли түркмен билен чэкленмэн Эйрана, Овгана, эхли Түркүстана дабарасы яйрапдыр. Өзем эййэм өзи аятда дири вагтында шейле. Муңа хэзирки заман окыжысының аклы хайран. Гудрат билен дөрэн диеси гелйэр. Элбетде, генилериң дөрейшини дүшүндирип болмаяр, о тебигатың сыры дийҗеклерини билйэрис. Эмма тебигатың бейле сыры XVIII асырда төверекдэки улы халкларда дөремэн, ала-бөле дагынык түркменде, ыкдысады тайдан ыза галан түркменде дөрейшине нэме диерсиңиз?!

Белки, бу Нызамы, Румы, Юнус Эмре, Несими, Новайы, Фузулы, Байрам хан, Гараҗаоглан... ялы гечмишде ганыбир генилериң довамыдыр?! Белки-де улы цивилизацияның меканы болан гадымы Нусайың, Мешеди-Мисрияның, Мары-шахы җаханың өзболушлы тэсиридир. Себэби тэзе шэхерлериң өң бирмахаллар юмрулан шэхерлериң харабалыгында я-да оңа гаты голай ерде дөрейэни йөнелиге дэл болса герек. Муңа көп-көп мысаллар гетирип болҗак.

Белки-де бу түркмениң гечмишиндэки бейик шөхратының нетиҗесидир?! Гадымда ары хасапланаңы себэпли шейле бейик огул түркменде дөрейэн болаймасын?! О ненеңси бейик шөхрат, о ненеңси ары?— дийип соранлар болар.

Александр Македонский өз йөришлеринде өңде-соңда иң улы гаршылыгы түркменлериң ата-баба аслындан гөрйэр. Монгол басыбалыҗыларының еңилмез гошунлыгы хакда айданлары Җелаледдине душанда ялана чыкяр, Җелаледдин өз белент рухы билен монголларың рухуны өчүрди хем-де оларың шондан буянкы еңишлерини кемелтди. Монголларың Җелаледдине душмадык ягдайыны гөз өңүне гетирйэңизми?

Дүнйэде иң гадымы цивилизация болан Җейтун хем түркмен топрагында дөрэпди.

522-нҗи йылда Маргианада Фрадың баштутанлыгындакы өрэн улы азат эдиҗилик херекети өңки СССР халкларының тарыхында эхтибарлы чешмелер аркалы тассыкланан илкинҗи халк херекетидир.

Азербайжаның XVI асырдакы улы алымы-энциклопедисти Абд-ар-Рашид ибн Салых ибн Нуры аль-Бакувы:

Олар (түркменлер — О. Я.) бейлеки халклардан гаты батырлыгы, чыдамлылыгы билен тапавутланярлар... Олар Каспи, Гара деңзиң этрапларында бирнәче халкларың эмеле гелмегине өз тәсирини етирдилер.

XVII асыр түркмен шахыры, классыгы Гаражаоглан:

Козан дагындан неслимиз,
Ары түркмендир аслымыз,

XVIII асыр түркмен классыгы Шейдайы:

Дагдан белент, яндакдан пес
Болды түркмениң ахвалы.

Гүндогар тарыхы боюнча хенизе ченли өңүне алым гечмедик академик В. Бартольд:

Гадымы түркменлер Указ Гүндогарда, Меркези ве Орта Азияда хем-де Якын Гүндогарда көп санлы түрки халкларың формирленмегинде улы роль ойнады.

Түркилериң тарыхы бабатда көп ишлер битирен улы алым Л. Н. Гумилев:

Гүнортада, Сырдеря билен Амыдеряның аралыгында, онуң ашакы акымларында түркилешен арылар, парфянларың иң якын гарындашлары, түркменлер я-да гузлар яшапдырлар.

Ары сөзүниң көплериң гулагыны газаяныны дуйян. Озалы билен бу сөзе фашистлериң дүшүниши ялы дүшүнмели дәлдигини билип гоялың. Үстесине-де ары дүшүнжеси хакда улы гүррүң этмәге өзге бир китабы багышламак зерур. Биз бу тайда ары сөзи аркалы адамзат өсүшине хас көп тәсир эден, дүнйә медениетине көп гошант гошан халкы гөз өңүнде тутяндыгымызы айдып оңмакчы.

— Автор көп-көп соваллары кесердип гойды вели, өзи жогап берсе герек дийип, окыжыларың ойланяны хем бардыр. Ек. Автор о соваллара гөнүмел жогап бермекден совулып гечмекчи. Муңа Магтымгулы ики сетирде жайдар жогап тапып гидипдир:

Иш гелди, баша дүшди.
Мердана болдум имди.

* * *

Магтымгулының доглан йылы хакда онуң өмрүни, дөредижилигини өвренижи алымлар, окыжылар жеделлешмейәр диен ялы. Шахыр Түркменсәхраның Гиңжай диен еринде яз айында орачада дүнйә инипдир. Әхтимал, 1733-нжи йыл үйтгевсизлигине галса герек. Бизиң пикиримизче-де, бу йылы хасаплап чыкармак үчин көп-көп фактлары дегширен алымларың зәхмети ерине дүшүпдир. Шонуң үчин фактлара яңадан йүзленип, геп узалдасымыз геленок. Эйсем шахырың дүнйә инен дөврүнде Эйран, Овган, Туран этрапларының ягдайы нәхилиди? Бу йылларда шалык сүрен Недир шаның өз түрки гардашлары бабатда сыясаты ненеңсиди? Айратынлыкда, гөклең түркменлериниң о йыллардакы такдырының умумы түркмен ахвалындан тапавуды нәмедеди?

Мухаммет Казымың «Недирнама» китабы, Мүрзе Мехди ханың «Недириң тарыхы» диен китаплары ве бейлеки бирнәче чешмелер шо дөврүң сыясы, ыкдысады, медени ягдайларыны гөз өңүне гетирмәге мүмкинчилик берйәр. «Онуң алы хезретлери (Недир ша) өзи гелип чыкышыны гараклы тиресинден алып гайдяр. Гараклы овшарларың бир уругыдыр. Овшарлар болса түркменлериң бир тайпасыдыр. Оларың гадымкы яшайыш ерлери Түркүстандыр. Түркүстаны монголлар басып алан заманларында гараклылар о тайдан Азербейжана гөчдүлер. Ша Ысмайыл Сефеви тагта чыканда болса, Кубегандакы Серчешме-и-Мияба гөчдүлер. О ер хорасан Абивердине дегишли ве мукаддес Машатдан 20 фарсахлык аралыкда хем-де Мерве гоңшулыкдады. Олар томусда шол ерлерде, гышда болса Дестжерде, Дерегезе гөчйәрдилер. Онуң алы хезретлери Дерегездәки Дестжерт галасында 1100-нжи хижри йылының 28-нжи мухарреминде шенбе гүни дүнйә инди (1688-нжи йылың 22-нжи ноябрында). (МИТТ, II т. 118 сах.).

Недир ша эли гылыч тутуп башландан ярагыны озалы билен өз ганыбир гарындашларына өврди. Хатда ганы гызанда өз тиредешлери болан овшарлары хем аяп гоймады. Сөвеш болды, еңилдем, йөне аглаба халатларда еңди. Еңен ериниң байлыгыны талады, халкыны гөчүрди. Ол, түрки ковумларың боюнэгмезеклик хәсиетине өңден белет болмалы, үстесине-де о халкларың ичерки ягдайларыны дыңгысыз шугуллап дуран ичалылары оны элмыдама сөвеше итердилер.

Белки, бу эсасы факторларың бири болмагы хем мүмкин. Недир ша өз хәкимлигини сакламакдан өтри түрки дәллере вепадарлыгыны гөркезип дурмак үчин түркилере гаршылыгыны элмыдама тассыкламага мәжбур болан болмагы хем мүмкин. Бу тайда шайы-сүнни бөлүнишиги хем улы роль ойнапдыр. Себәби онуң ган чайкан ёллары, көпленч, түркмен, өзбек халкларының үстүнден дүшүпдир, олары дынгысыз гөчхә-гөчлүге, талаңа сезевар эдипдир. «Өз ичинде дөрән душмандан ховплы душман ёк» дийлен жүмле-де Недириң шалык сүрен йыллары көп гайталанды. Ери геленде айтсак, Недирден өңки хем соңкы гызылбашларам хут юрда, халкың дәплерине, гылыкларына белетлиги үчин көп чапавулчылык эдипдирлер. «Юрды белет чапар» дийлени. Гызылбашлар түркмениң көпсанлы голларына дегишли ахыры. Этрапда шейле ягдай хөкүм сүрйәркә эдил Недириң эңегиниң астында отуран гөклеңлериң ахвалы ненең боландыр өйдйәрсиңиз? Аматлы Гүрген этрапы өз бехиште меңзеш тебигаты билелем көп-көп чарвалары, чомурлары өзүне чекипдир. Недир ялы хилегәрлер үчин-ә бу ер хөкман гол астында сакланмалы ере өврүлендир. Недир шаның лешгерлериниң илкинжи салан гылыжы озалы билен гөклеңлере дегмели. Жуда көпсанлы тире дәлдиги, ёмут ялы улы тире биленем агзыбирлиги дурнуклы болмадык, текелер биленем умумы дил тапмагың хыллалалыгы гөклеңлериң ыкбалына көп өзгеришликлер салыпдыр, үстесине-де оларың көпүси даг түркменлери. Соңкыны улы фактор хөкмүнде гөресим гелйәр, себәби дүздечи я-да гумлы түркменлере гаранда даглылар өңрәк отурымлы болан болсалар герек, отурымлылык эййәм экеранчылыгың, хүнәрментчилигиң дөремегине себәп болупдыр. Шоңа гөрә оларың яшайыш медениети чарваларыңка гаранда эп-эсли тапавутланяр. Мунуң үстесине-де башы говгалылык-гызылбашлар, эйранлылар чозмадык вагты ёмут, теке чапавулчылыклары, хывалыларың талаңчылыклары бу тирәни ымыклы пикирленмәге хем-де чыкалга гөзлемәге мәжбур эдипдир.

1733-нжи йыл. Бу йыл гелжекки бейик шахырың доглан йылы. Ол үч яшанда Недир шалык тагтына мүнер хем-де шахырың гөзел яшлыгыны оккупирләр. Шахыр он дөрт яшына етенде Недири өз ярагы билен өлдүрерлер. Магтымгулы болса өзүниң бирейййәм кәмил чыканыны билип галар.

Бу чака чен яш билердиң өзүңни,
Гөр, бак, инди улы болуп галып сен.

Белки, Недириң өлмеги билен көп-көп мүшгиллериң мүдими ёк болуп гитжегине жуван шахыр гөвни ынанан болмагы-да ахмал, эмма онуң өмрүнде гөржек-чекжек пидалары, машгала махрумчылыклары, рухы эжирлери, озалы биленем сөйги бетбагтлыгы — әхлиси өңдеди. Он дөрт яшлы, яңы йигит чыкыберен оглан өзүни ыкбалың ненеңси сынаглара салжагыны энтек нәбилсин?!

Ыкбалың оюнлары хакда айтмаздан озал Магтымгулының чагалык, етгинжеклик дөври хакда пикир алшасымыз гелйәр. Хәзирки вагта ченли шахырың өмрүниң шу дөври иң бир гараңкы, хич бир маглуматсыз дөвүр болмагында галяр. Шертли бөлсек, он дөрт яша ченли дөври хакда диңе чакламадан башга хәзире ченли туталга ёк. Магтымгулының чагалык, етгинжеклик дөврүниң өз дең-душларыныңкыдан кәнбир үйтгешик болмандыгыны айтса болар. Муны нәмә эсасланып айдярыс? Биринжиден, мунда, эсасан, яшайыш-дурмуш вакаларының дашкы тарапының гөз өңүнде тутуляныны айтмалы. Ил деңинде мал бакыпдыр, экеранчылык ишине гүйменипдир, күмүшчилик билен гызыкланыпдыр, яңы билен гаңңа, эер ясамак... ялы нечжарлык, гөнчүлик хүнәрине хем эли етипдир. Себәби гечмиш түркменлеримизиң яшайыш дәбинде хер бир хүнәрден говы баш чыкармасаң хем өзүң көсенмезлик дережеде билмели диен йөрелге бар экен. Муны хәли-хәзирем халк дурмушындан ызарламак боляр. Үстесине-де Магтымгулуларың машгаласында ёначылык, күмүшчилик билен өңден бәри мешгулланыландыгы хакда көп санлы роваятларам хабар берйәр. Бу тайда әхли үйтгешиклик яш Магтымгулының дүнйә ненеңси бакышында, төверекдәки дурмушы ненеңси кабул эдишинде болса герек. Гелжеккки адамың аңы хениз чага яшындака дүзүлйәр дийип йөнелиге айтмаярлар. Магтымгулы чагалыкдан сайланып-сайланманка эжеси арадан чыкяр. Элбетде, эне мәхринден ир жуда дүшмек Магтымгулының өмрүнде ызсыз гечен дәлдир. Онуң бизе мәлим болан эсерлеринде энә багышланан сетирлериң сейреклигини хем кәбир алымлар хут шу факт билен делилллендирйәрлер. Эне хакда язаянлыгында-да бейле гошгулар көне дөвүрде иле

яйрадылмандыр, гөчүрме китаплара гошулмандыр, диңе шо шыгыр язаның өзүне дегишли хасапланыпдыр Эмма бу бабатда энтек ойланышылмалы, җеделлешилмелимикә өйдйән. Үстесине-де Магтымгулының хәзирки гөчүрмелеринде ирки гошгуларының, айдалы, такмын он дөрт яшына ченли язан гошгуларының екеҗесиниңем ёклугыны барлаглар тассыклаяр. Шахырларың эдәхединден чен тутсаң, эне хакдакы гошгулар, көпленч, яшлык йылларында, хениз гурсакдакы бүтеви сөйги-ышк билен бөлүнмедик дөврүрде көп языляр. Онсоң Магтымгулы эне хакда язмандыр, я сейрек языпдыр дийип чүрт-кесик айтмага хакымыз ёкдур. Җахан гиң, шахырың гошгуларының яйран өрүси хем гиң. Багт гетирип, бир ерлерден Магтымгулының гошгуларының бир лүкгеси чыкса-да чыкар дурубер. Йөне шахырың өзүниң шаятлык эдиши ялы,

Бәш йылда бир китап эден ишимиз
Гызылбашлар алып вейран эйледи.

я-да:

Аҗап дестанымдан гоймады нышан.

я-да:

Голязма китабым силе алдырып
Гөзлерим ызында гирян эйледи.

диен сетирлери онуң өз гөзүниң алнында ёк болан эсерлери хакда ойланмага меҗбур эдйәр. Белки, шол эсерлер шахырың илкинҗи гошгуларыдыр, я-да өмрүниң башкы он, он бәш йылыны шөхлелендирен гошгулардыр.

Гелиң, шахырың биографиясына доланып гелелиң. Бүтин өмрүнде болшы ялы, чагалык, етгинҗеклик йылларында-да шахыра иң көп тәсир эден онуң атасы Дөвлетмәммет-Азады болупдыр. Ир ёгалан эҗесинден ганып билмедик мәхриниң өвезини хем атасы канагатландыран боларлы.

Хош гылыклы, дүнйә малына гөз гыздырман, дүнъеви ылымлара өмрүни багышлан, өз дөврүниң улы педагогы, ёкары медениетли Дөвлетмәммет-Азады яшаҗык Магтымгулы үчин еке бир парасатлы-пайхаслы ата дәл, эйсем идеал дереҗесинде дурупдыр. Дөвлетмәммет-Азады гүндогар дәплеринде тербиеленен, тугта дүзгүнли, меникли машгалада өнүп-өсен адам болансоң, онуң машгала саклайыш, дурмуш йөредиш эдәхеди хем өңки ата-баба гелйән йөрелгеден чыкмандыр.

Эмма онуң ылым сөерлик, рухы эркинлик ыхласы, машгаланың өңки несиллерине меңземәндир. Адаты ярым хүнәрмент, ярым экеранчы машгалада шахырлыга, алымлыга дызаян шахсың дөремеги машгала башыны, ковум-гардашлары оңайсыз ягдая салыпдыр.

Нәме үчин?

Мәлим болшы ялы, натурал хоҗалык йөредилйән дөврүрде машгала үчин ишчи гүйҗи илкинҗи зерурлык болуп дуряр, машгаланың яшамагы үчин шертлери үпҗүн этмеклик шол ишчи голларына баглы боляр. Онсоң, элбетде, машгалабашының арзувы-өзүне голтгы берҗек члени етишдирмек. Онда башга мейил ёк. Эмма тебигат хер машгаланың ислегини айратын хасаба алмагы өвренмәндир, онуң хич киме гарашсыз өз ички хасаплары бар. Ана, онсоң машгаланың хернәче ыхласлы дилег этмегине гарамаздан, дайхан оглуң, хүнәрмент оглуң деригине шахыр огул, багшы огул, алым огул... хем етишәййәр. Бейле перзентлер дайханчылык, хүнәрментчилик билен мешгулланСаларам бу пишә башбитин берилмейәрлер. Оларың гөвни калбына гуйлан ширин дуйгалара атыгсап дур. Окув билен көп мешгулланансоң оларың эл-аягының сүңклери хем башдан гара иш эдип йөренлериңкә гаранда чепиксирәк боляр. Үстесине-де бейнә көп аграм беренсоң, олар өзгелере гаранда көпрәк кеселлегич боляр. Бу сыпатлар хоҗалык йөредйәнлере ярамаяр, йөне нәме, догры гелен кейигиң ики гөзүнден өзге языгы ёк. Багрындан энени ташлап гитҗек ериң ёк, кем-кем тәзе адам билен өвренишмели боляр, онда ылхамың дүрли-дүрли йүзе чыкмаларына, гең болса-да кайыл болмалы боляр. Йөне «Эй, худайым, молла оглуң икисини беренден, бир дайхан огул беревер» дийип, ичинден дилег этмесини гоймаярлар. Себәби хоҗалыкчы машгалабашы өз хүнәрини огулларының довам этдирмегини ислэпдир. Өзүне меңзетмек мейлинде неслиң гаршылыгы хем гизленен болса герек.

Роваятларда, сораг-идег эдилип топланан материалларда небере Магтымгулы ёначыдан алнып гайдыляр. Ол такмын 1654-нҗи йылда доглупдыр. Етимлигиң, хорлугың зарбы билен талабанчылык эдип башлапдыр. Не өйи болупдыр, не-де өвзары. Гүнлериң биринде ол бир бая талабан дурупдыр. Кырк яшанда болса шол обаның адамлары үйшүп оны өйлендирип-

...ер. Магтымгулы ёначының шахырлыкданам азда-кәнде хабары бар экени. Профессор Мәти Көсәевиң маглуматларына гөрә, онуң гошгуларының бизе гелип етени өрән аздыр. Магтымгулы ёначы кырк яшандан соң огла йүзи дүшүпдир. Өз какасының хатырасыны саклап, оңа шонуң адыны дакыпдыр, шейлеликде огул Дөвлетмәммет адыны гөтерип угрaпдыр. Ол он ики яшанда какасы Магтымгулы арадан чыкыпдыр. Шонуң билен Магтымгулы биринҗи хакда маглумат түкенйәр.

Дөвлетмәммедиң чагалык йыллары, әҗесиниң ыкбалы хакда маглуматлар бизиң дөврүмизе гелип етмәндир. Йөне онуң илки оба мекдебинде, соңра дайыларының ярдамы билен Хывада оканлыгы хакда айдыляр. Элбетде, какасының шахыр ганы оглунуң хем дамарларында айланып башлаяр. Гүндогары өвренижи гөрнүкли академик Самойловичиң беллейши ялы, ахырда Дөвлетмәммет еке бир гөрнүкли шахыр дәл, эйсем улы алымлыга хем етишйәр. Бир махаллар Магтымгулы биринҗиниң йүрегинде дөрәп, туташмадык учгунлар Дөвлетмәмметде янып башлаяр.

Онуң пикирлериниң өз дөври үчин, түркмен халкының шо вагтки дурмушына улы итерги боландыгы җеделсиздир. Натурал хоҗалык кадасы хернәче гаршылык гөркезсе-де Магтымгулы ёначының шахырлыгыны басмага гурбы етен болса-да, онуң оглунуң шахырлык, алымлык хөвесине бөвет болуп билмәндир. Тебигат, өң беллейшимиз ялы, өз эдәхединден эл үзмәндир. Шейлеликде, бу несилде шахырлык дәби пугта орун алыпдыр. Дөвлетмәммет оглан окатмаклыгы хем хемишелик кәрине өврүпдир. Онуң дәп болуп гелйән малдарчылыкдан, хүнәрментчиликден башга экеранчылык билен хем гызыкланандыгы хакда роваятлар хабар берйәр.

Аслында велин, оларың гадымкы ата-бабалары диңе бир малдарчылыкда дәл, эйсем экеранчылыгың хем ёкары медениетине етипдирлер, сыяхатчылар шо дөвүрки тебигаты, ерлери бал өнйән мекан хөкмүнде суратландырярлар. Арап сыяхатчысы Ибн Хаукал онунҗы асырда гөренлерини тесвирләнде: Түркүстандакы ялы гоюнлар өзге хич юртда ёкдур. Гоюнлар хер йылда, эдил ит чагалан ялы, алты-еди гузы өндүрйәрлер (МИТТ, I, т. 181 сах.). Гадымы Мешеди-Мисрияндакы экеранчылык ызлары көп затдан хабар берйәр. Балакан (Балкан) сөзи хем йөне ере дөрән дәлдир. Диймек

«Тәзе-пугта унудылан көне» дийлени экеранчылык бабатда хем догры боляр.

Дөвлетмәммет дурмушың бир гырасындан гирип угранда, дурмушың гөзенеклери оны барха гысып башланда, ол эркана дуйгуларының, ынсан хукугының мукаддеслигини тассыклаян хөкмүнде үстесине-де, Дөвлетмәммедиң бир гиже дүйшүне Мухаммет пыгамбер гирип «сен довзахдан азат диенмиш, шо себәпли хем ол Азады какамыны алыпдыр. Элбетде, өмрүниң маңылы гадамыны окамакдан башлан Дөвлетмәммет-Азадының медениет, интеллект бабатда какасындан көп оздураны өз-өзүнден дүшнүклидир. Роваятларда Дөвлетмәммедиң илки оба мекдебинде, соңра Хыва медреселериниң биринде дайыларының көмеги билен оканлыгы айдыляр. Йөне эхли харажаты дайыларының чекмәнлигине хем ынанмак герек: харжы адатча, илки өзүнден чыкяр, соңра өзгелерден.

Шу тайда бир ягдая айратын үнс чекесимиз гелйәр. Дөвлетмәммет Азадының, Магтымгулының ве бейлеки түркмен классыкларының өмри хем дөредиҗилиги отузынҗы йыллардан гүйчли өвренилип башланды. О йылларда болса сталинизмиң берк юмругының тәсиринден чыкыбилмедилер. Үстесине-де, пролеткультчыларың гизлин сеси узага яйрады ахыры. Онсоң Түркменистанда бир шахырың өмри ве дөредиҗилиги өвренилип башлананда барлагчының, ылмы ишгәриң илкинҗи эдәхеди — Пыланы гарып-дайхан машгаласында доглупдыр, өмри пукарачылыкда, етер-етмезликде гечипдир диййәр. Шу җүмләни ур-тут айтмаса, о шахыры өвренмек, эсерлерини иле етирмек мүшгил болупдыр, үстесине шол ылмы ишгәре-де гара думан абанып башлапдыр. Шоңа гөрә, түркмен классыкларының эхлиси диен ялы ер уруп ерде галан пукара эдилип гөркезилйәр. Эмма хакыката дуры назар өврүрсең, бу пикириң биртараплылыгы месе-мәлим өзүни гөркезип дур. Ынха, хут шол галп толкун астында Дөвлетмәммет Азады, Магтымгулы хем герегинден артык пукаралашдырылыпдыр. Өзүңиз ойланып гөрүң: күмүшчи усса болмак үчинем, окувчы окатмак үчинем, өз дөвранының ылмындан хабардар болмак үчинем харжы зерур ахыры. Халкың адалатлы айдышы ялы, гедайчылыга-да гөрүп герек.

Шоңа гөрә, ёкаркы меселеде бизиң пикиримиз Дөвлетмәммет Азадының, Магтымгулының өңки өвре-

нижилериң көпүсиниң гелен нетижесине чапраз гелйәр хемем хакыката бир әдим якынлыгына икучсыз ынанярыс.

Яшажык Довлетмәммет оба мекдебине хөвес билен гатнапдыр, онуң өз пикирлерине гүмралыкдан яңа өзгелере үнс бермәге пурыжасы болмандыр, мыдама йүзүни ашак салып, сессиз-үйнсүз гезер экен. Йөне какасының өвретжек болян хүнәрлерине гаранда онда китап-язува ыхласының артыкдыгыны көплер дуюпдыр. О дөврүң мекдеби, онда-да түркмен обасының мекдеби җуда йөнекейлиги билен беллидир. Мусулман мекдеплериниң аглабасында болшы ялы, Довлетмәммедиң окан мекдебинде-де дәп болуп гелйән окадылыш усулы, шол бир китаплар уланылыпдыр.

XVII асырың икинжи ярымында, XVIII асырда хем түркмениң оба мекдебини Самаркандың, Хырадың, Машадың, Бухараның, Хываның шәхер мекдеп-медреселери билен, о меканларың хатда көп-көп орта мекдеплери биленем, асла деңешдирип болмажагыны айтмак герек. Онда түркмен обасының мекдеби ненеңси гөрнүшли болдука? Адатча, хер обада болмаса-да дерс окатмага молласы болан ерлерде окувчы окадылыпдыр. Молла ягын-сачынсыз, йылы гүнлер улы агажың көлегесинде я-да кепбе тамларда, сейрегрәк ерлерде болса йөрите гүммезли тамда окувчыларыны төверегине үйшүрип сапак берип башлаян экени. Сапаклар белли бир кесгитленен сагатлы дәл-де, хова шертине, молланың ядавлыгына-дәлдигине, өзге ишиниң барлыгына-ёклугына баглы болупдыр, өзем, көпленч, ят тутмак, гайталамак усулында гечирилипдир. Дәп болшы ялы, окувчылар мекдебе гайданларында эли бош гайтмажак болупдырлар, бири бир тегелек чөрек, бири янына говурма алыпдыр, күнжүли күлче, бир гавун, гарпыз, кемпут алыпдыр. Гараз, хер окувчы өз гетиренже совгады билен молласының гөвнүни авлажак болупдыр. Бу пара хөкмүнде дәл-де молла хакы дийлип берлипдир, мундан башга моллалар окув окаданы үчин хем хак алыпдырлар, йөне онуң мөчбери оба мекдеплеринде о диен улы болмандыр, хем-де натурал гөрнүшли экен.

Окувчылар сапакдан соң өзлериниң молласына вепадарлыгыны, ыхласыны тассыкламак үчин молланың өйүне сув гетирип берер экенлер, одун чапар экенлер, мал-гара идег, эгер ерли-сувлы болса, онда экине

гөзегчилик эдер экенлер, чепиксизрәк огланлар өйүң төверегини сырып-сүпүрмек, ожак күлүни атмак ялы пишелере гүйменипдирлер. Сынчы моллалар окувчыларының әдим -гылымыны, эдеп-экрамыны гөз астындан сынлап, озалы билен шоңа эсасланып олара баха берер экен. «Бала эзиз, эдеби он эссе эзиз». Окув мөхлетиниң нәче йыла чекжеги озалы билен, окувчының өзүниң укыбына, зехинине баглы болупдыр. Эгер окувчы молласының билйәнини билип етишсе, молла оңа ак пата берип дурмуша уградыпдыр.

Оба мекдеплери башлангыч билимден ёкары гөтерилип билмәндир. Язув кадалары, харпларың айдылыш дүзгүни пугта ят тутдырылыпдыр, гадымы пыгамберлериң дурмушындан тымсал алнып дөредилен дүрли роваятлар гүррүң берилйән экени. О роваятлар, көпленч, дини эхеңли, өвредижиликли-дидактики хәсиетде экен. Оларда дин хадымларының бейиклиги, гечиримлилиги хем-де мүминлериң олара гүррүңсиз боюн сунмалыдыгы ныгталыпдыр.

Оба мекдеплеринде гызлар окадылыпдыр. Гызларың мекдебе гатнандыклары хакда дессанларда маглуматлар бар. Аял-гыз меселесинде түркмениң эркек адамларының гоңшы халкларың, хатда ганыбир өзбек, гарагалпак, азербайжан, газак, гыргыз халкларының эркеклерине гаранда-да габанжаңракдыгы аял-гызларың хукукларына айратын тәсир эдипдир. «Зенаның ёлы — өй билен тамдыр арасы» дийлен гүррүң шо дөвүрлердәки зенан дурмушыны ятладяр.

Бу ягдайда гызларың диңе мекдебе гатнамагы мүмкин болупдыр. Медресе олар үчин япык экени. Шу себәбе гөрә түркмен халкының, Руссия патышалыгының Түркменистана йөришлеринден өңки тарыхында өңе чыкан, адыган аял-гыз адына гаты сейрек еташарсыңыз. Бу факт түркмен халкының гечмишинде, ким билсин, нәче зехинлериң япрак яйратман көйүп гиденлигинден хабар берйәр.

Шейле болансоң, дессанларымызда аял-гыз эркинлигиниң гөркезилмегине шо дөврүң дессанчыларының идеалы хөкмүнде гарамак догры болса герек.

Мекдеби суратландырмага доланалың. Мекдепде окувчылар гаты ерде я палас үстүнде чөк дүшүп, айбогдаш гуруп, дызына китап-кагызыны гоюп отурыпдырлар. Газаплы моллалар бир четде сувлы челекде тут, тал чыбыгыны гояр экенлер, сәхелче үнси бөлүнен

окувчыны шол чыбыклар билен сайгылапдырлар. Молланың хич гыпынчсыз херекетине шо дөврүң дүзгүнлери ёл берйән экени. Огул окадылмак үчин илкинҗи ёла молланынка гетириленде: «Молла ага сүңңи бизиңки, эти сизиңки» дийлипдир. Эмма чыбык дүзгүнини уланмак хер молланың хәсиетине, онуң окадыш усулына баглы болупдыр. Гылыгы якымлы молланың мекдебинде окувчыларың агзыбир овазы узакдан эшидилйәр экени.

Яшажык Дөвлетмәммет, ынха, шейле мекдебе гатнапдыр. Онуң ылым-билиме ыхласының гүйчлүдигини, өзем улы адамлар ялы меникли, дымма адамлар ялы сессиз-үйнсүзлигини гөренлер хайран галыпдыр. Бир гезек молласы оны улы мәрекә элтип таныщдырып: «Ынха, яш молла гетирдим. Вагызыны диңләп гөрүң» диен. Халайыгың йүзи Дөвлетмәммеде бака дөнүпдир. Ол шейле бир тәсирли вагыз эдипдир вели, билимдар-билимдар адамлар: Яш молла дийдилер вели, би гарры моллача бар — дийшипдирлер. Шо дөврүрлерден башлап онуң Гарры молла лакамы хем йөргүнли болупдыр.

Дөвлетмәммедиң өйдәки, мекдепдәки тербиесинде ынсаның улы мүмкинчиликлерине, гүйҗүне ынамсызлык, эхли бейик ишлер пыгамберлер тарапындан битирилип гидилен ялы чыкгынсызлык, динден, онда-да ыслам диниден өзге хич бир дини, ылмы ыкрар этмезлик ялы ягдайлар рүстем гелипдир. Ол оба мекдебини тамамлап, Хывадакы медреселериң биринде оканда-да шол бир йөрелгеден өзге йөрелгә үнси душмәндир, асла онуң өзүниңем ыхласы диңе ыслам билен канагатланыпдыр. Ыслама гылың гадары ялы хем ынамсызлык этмег-э бейле-де дурсун, эйсем о дине йүреги билен ынанып, оңа хызмат этмеги иң белент борч хасаплапдыр. Өзге динлери өвренмән, башдан-аяк диңе ыслама баш гоянда-да Дөвлетмәммет ялы чуң логикалы, өзбашдак пикирленмәге сарпа гойян, окумыш адамда ысламың ички гаршылыкларына аралашмага кувват тапылайҗак ялы болуп гөрүнйәр.

Акыл кәсеси пүре-пүрленен Дөвлетмәммет молла ыслама ыхласыны хернәче беркитҗек болса-да, шо диниң саясындан хернәче чыкмаҗак болса-да догручыл пикирленмек эндиги, палчыгының зәхметкеш гатлакда югруланлыгы, галыберсе-де түркмен халкының дине совуклач гатнашыгы (бу хакда соңра йөрите сөхбет

гурарыс) оңа тәсир этмән билмәндир. Эмма бу ахвалы башындан айлап урҗак болуп Дөвлетмәммет молла эҗир барыны чекипдир. Эмма Несими, Мансур Халлач ялы бейик адамларың пикир батырлыгындан хабардар болан молла ики ёлуң чатрыгында галыберипдир: пикирлер оны динден ырага чекипдир, йүрек болса дин дийип урнупдыр. Калбында лешгерлер сөвеш эдйәркә. Дөвлетмәммет молланың илкинҗи эден иши шол сөвеши хас чуң ерде гизлемек, әлеме сыр бермезлик болупдыр. Ол шо дөврүрде өз башына гонуп йөрен пикирлере хайран галып бакыпдыр, өзүни худай сынагдан гечирйәндир, шейтан оны өз тарапына чекҗек боляндыр дийип ойланыпдыр хем-де өзүни сапламак үчин худая ыхласыны артдырыпдыр.

Дөвлетмәммет молла кәмиллигиң шу басганчагында эгленйәркә онуң дурмушында үйтгешме бары боляр. Өңки огул-гызың үстүне ене бир оглы боляр. Атасы өз какасының хатырасына оңа Магтымгулы дийип ат дакяр. Шейлеликде, бу машгалада икинҗи Магтымгулы дөрейәр. Бирмахалкы талабанчылык эдип гүн долаян, соңра ёначылыкдан, кемал тапан хүнәрмент Магтымгулының ады бу өйде көп тутулып башланяр.

Түркмен машгаласында өтен неслиң векилиниң ады дакылан огул-гызына айратын хормат гоймак дәби бар. Көпленч халатларда онуң адыны «атам, энем» дийип тутярлар, «какаҗан, энеҗан» диймек хем йөргүнли. Чага яшлыкдан айратын сарпа гоюлмагы онуң мүмкинчилигини, эрканалыгыны артдырыпдыр. Эмма сарпаның хем өз чәги бар, эгер ата-эне шол чәги сакламаса, чага ләликсирәп, элеҗирәп, догры ёлуны урдурып башлаяр.

Окувчы окадып йөрен Дөвлетмәммет молла муңа говы гөз етирипдир, үстесине-де гадымдан бәри түркмен машгала тербиеси ләлик чага етишдирмеклиги гүнә, ярамаз иш хасаплапдыр. Соңкы ягдай хер бир чаганың гылыклы, дурнуклы хәсиетли болуп етишмеги үчин улы роль ойнапдыр. Мунуң асыл чешмеси горанмага, зерур боланда хүҗүм этмәге долы ярамлы болмак зерурлыгындан гелип чыкан болса герек. «Ковсаң етмели, гачсаң гутулмалы» диен дүзгүни берк берҗай этҗ[illegible] б[illegible] и[illegible]к артыкма[illegible]лык эдйән экени. Эгер шу дүзгүне амал эдерлик гүрбатың екмы — онда сениң ыкбалыңа ит аглар. Хер нәче газаплы, ынсансөймез болса-да бу дүзгүн өзболушлы бир тебигы

сечгә чалым эдйәр хем-де шо дөврүң ганлы гатнашыкларында зерур фактор экени. Гөдегрәгем болса шейле бир деңешдирме гетиресим гелйәр. Көне эйямың түркменлери чагасыны-ха хөкманы вели, хатда итини, атыны хем овал-башдан берк тербийә дучар эдипдирлер.

Ит тербиеси — гүҗүклән ганҗыга ял көп берип, эне сүйдүниң артмагыны, шейдибем гүҗүклериң сүйтден доя-доя эммегини газаныпдырлар. Гөзи ачылып башлан гүҗүклериң хайсының эркеклигини, ганҗыклыгыны билип, эгер ганҗык гүҗүк деркарлыгы болмаса, гоңшы-голамлара-да герек дәл болса, онда о чыңсашып дуран гүҗүклери эне ганҗыга гөркезмән алып гидип, хо бир четде өлдүрип, үстүне гум сүрүп гайдыпдырлар. Онсоң эркек гүҗүҗеклере идеги артдырып, оларың сүңклек, даяныклы өсмегине ярдам берипдирлер.

Шу тайда бир зады беллемели: ганҗык ити хер бир өй сакламандыр, бейле ити сакламага дөвталап өйлер болупдыр, шоларың гапысында-да ит көпелипдир. Өзүни оңарян машгала көпек ит саклапдыр, гапысында ит чагалатмагы болса өзүне услып билмәндир, онсоң, көпленч, җуда пукара өйлерде ит етишдирилйән экени. Ёкарда айдышымыз ялы, ганҗык гүҗүклериң кеч ыкбалыны, хич бир чага гөркезмейән экенлер; ганҗык ити болмадык машгалаларам, көпленч, мундан бихабар болупдырлар. Онсоң ганҗыклар диңе көпек гүҗүк догурян ялы алдавлы ягдай дөрейән экени.

Окыҗылар бу ягдайы бирбада вагшылык дережесинде кабул эдерлер. Элбетде, хәзирки дурмуш дережесинде ол гүррүңсиз вагшылыкдырам, йөне о дөврлер шейле болаймалы ягдай хөкмүнде кабул эдилипдир, яшайыш шертлери муңа себәп болупдыр, шейле херекет этмәге межбур эдипдир.

Көпек гүҗүгиңем өз гөрмели гөргүлери бар экени. Доганына бирки ай боланда онуң гулак-гуйругы кесилипдир. Бу көпеги сөвеше тайярлаамагың илкинҗи сапагы болупдыр. Мәҗек билен гарпышанда гөвресиниң сыпҗык болмагы үчин, мәҗегиң агзына илер ялы зат болмазлыгы үчин шейдилипдир. Илки-илкилер юмшадылан берлен черегиң орнуны, гаты-гуты сүңк, чөрек чалшыпдыр. Ит чагасының гөзи гызыл гана өвренишер ялы, сойлан малың ганы, ийилмейән ерлери хем берлипдир. Кем-кемден оны өз деңдуш гүҗүклери

билен гарпышдырыпдырлар, эгер оларың ганы гызмаса, онда херсиниң бойнундан эбшитләп, маңлайыны маңлая урупдырлар. Шейде-шейде көпек етишдирипдирлер. О көпеклер сениң өйүңи-де, малыңы-да, җаныңы-да горапдырлар. Дүнйә белли алабайлар хәли-хәзирем ит базарларында өрән ёкары нырхыны саклап гелйәр. Йөне ав тазыларының ягдайы башгарак болупдыр. Оны диңе авчылар эклəп-саклаян экени. Ери геленде айтсак, Дөвлетмәммет Азадының дөврүнде ровач болан тазыларың нәслини хәзир гөзләп тапмагам аңсат дүшмесе герек.

Ат тербиесине хем көне түркменлер гаты ойланышыклы чемелешипдирлер. Геродот барып бизиң эрамыздан өңки V асырда нусай атларының гудраты хакда языпдыр. Бу атлара атлананларың, көпленч, еңиш газаняндыкларыны тарыхчылар языпдырлар. 1950-нҗи йылда Гөкдепе районының Ызгант обасындакы Акҗадепе диен ерде ики йүзли мөхүр тапылыпдыр. Мөхүриң бир йүзүнде узын, инче аяк, дик башлы, пешенелип дуран гуйруклы ат шекиллендирилипдир. Бу сыпатлар агынҗа түркмен атыныңка кыбапдаш. Бейле атлары эдинҗек болуп улы-улы сөвешлер гуран гелмишеклер хем тарыхда белли. Император Марк Аврелий Проб олҗа алан атының секиз—он гүнләп хер гүнде йүз элли километр гечибилшине хайран галыпдыр.

Түркменлер ата мукаддес зат хөкмүнде бакярлар хем-де ат этини иймейәрлер. Гадымдан гелйән сейислик дәбини пугта берҗай эдипдирлер. Аты хачан, ненеңси, нәче мукдарда нахарламалыдыгы, сува якмалыдыгыны, ненеңси ийм бермелидигини, хайсы иймлер берленде ата азар берйәндигини, гезим этдирмек, мүниш кадаларыны огланлара яшлыкдан өвредипдирлер. Атлары хем, эдил көпеклер ялы, гана өвренишдириш сапагы хөкман ерине етирилйән экени. Сөвешде гандан үркүп я-да ганың тәсирине берлип дурса, ондан ат болмаз, бейле ат үстүнде отураны кын гүнде гояр.

Ит, ат тербиеси хакда сөхбет ачанымызың себәби, бу тербие ахыр нетиҗеде огул тербиеси билен, сөвешҗең эсгер етишдирмек борҗы билен пугта бағланышыклыдыгы үчиндир. Огул он-он ики яшандан оңа үч задың мукаддеслигини сакламагы гулагына гуюп башлапдырлар, атың, ярагың, аялың диңе сениңки

болмалыдыр, шол үч бирлиги горап билмесең, ил-халк сениң мертебәң песлигини дуйяр, саңа хакыкы эркек хөкмүнде гарамазлар.

Тербие хакда ёкарда айдыланларың әхлиси ве шуңа меңзеш ене мүңлерче тертип-дүзгүн кадалары жемленип түркменчилик диен өрән улы зады эмеле гетирипдир. Түркменчилик шейле бир пугта берҗай эдилипдир вели, ол миллети тутуш ёк болмак ховпунданам горап билипдир, улы еңишлериңем өзени шонда экени.

Дөвлетмәммет молла-да шейле тербие берипдирлер, олам өз гезегинде окувчыларыны, шол санда оглы Магтымгулыны шо шертлерде тербиеләпдир. Тә йигриминжи асырың отузынжы йылларына ченли шейле тербие рүстем гелипдир. Бейик Ватанчылык уршы тамамланандан соң ат билен яраг түркмениң голундан гитди. Ярагың гиденине гынанмаса-да ат түркмениң мырадыды, онуң аңында атың рухы өмүрлик нагыш чекен болса герек. Аял меселесинде велин гадымы тербие хениз-де өз оңын ролуны ойнаяр, машгаласөерлик дәби түркмен халкыны ника бозмалар ялы ярамаз гылыклара бүтинлей берилмекден саклаяр. Йөне хәзирликче саклаяр. Ника бозянларың процент хасабы өсүп гидип баряр. Эгер хер халк, шол санда түркменлер хем машгала бабатда гадымдан гелйән оңын дәплерини беркитмеселер, өсдүрмеселер машгала вейранчылыгы яйрар гидер. Машгала ёк — дөвлет ёк.

Дөвлетмәммет молланың яшан дөврүнде-де ника бозулмалары болупдыр, йигидиң, гызың я-да оларың ата-энелериниң чапраз гитмеклиги ахыр нетиҗеде ника бозулмагына гетирипдир. Йөне бу җуда уҗыпсыз процентдир, белки-де шондан пес проценти хич махал газаныл хем болмаз.

Машгала бабатда ылмы барлаглар алып барянлар муны, эсасан, галың меселеси билен багланышдырярлар, хаманы айрылышжак эр-аялы саклаян [illegible] йигидиң берен задымыш. Эгер ол шу гезек аялыны ковса, гайдып өйленмек үчин зат топлап билмеҗекмиш. Хава, бу фактор роль ойнаяр, йөне бу эсасы саклайҗы фактор дәлдир, чылшырымлы меселелериң диңе бир себәбидир. Хеммәмизе мәлим болшы ялы, машгала ики тарапдан ыбарат ахыры: эр хем аял. Онсоң галың берйән хем диңе эр тарапы. Айрылышмага велин ики тарапың хем хукугы бар, өзем би революциядан өңем, соңам шейле.

Ёк, гардашлар, бу тайда хут гадымдан гелйән, хәзир

болса улы ургулара учраян машгаласөерлик, оҗак горамак дәби айгытлайҗы тәсирини етирйәр.

Түркмен дурмушы билен таншан көп-көп сыяхатчылар, сөвдагәрлер, ичалылар, гошун серкерделери түркмен адамларының гадымдан бәри машгаласөерлигини, машгалачылыгыны белләп гечипдирлер.

Дөвлетмәммет молла чага кимиң ады дакылса, шоңа меңзейәрмиш диен ынанҗа эерип, яшаҗык Магтымгулының хер бир херекетинден атасының сыпатларыны гөзләп башлапдыр, бейлеки чагалары ялы меникли, дүшбүҗе хәсиетине гуваныпбакыпдыр. Эҗеси Оразгүле өз багрындан өненлериң әхлиси дең болса-да гайын атасының ады дакыланы үчин Магтымгула айратын сарпа гоюпдыр. Үстесине-де өз догуранларыны эриниң сөймеги—эне багтының бир үлши дәлмидир?!

Йөне сынчы Дөвлетмәммет молла дөрт-бәш яшлы оглуның гурсагында ненеңси йүрек уряныны ызарлап башлапдыр, себәби өңки чагалара бакандабу огул дашкы дүнйә җуда хөвесек бакыпдыр, чага дүнйәси гиңедигиче әхли зады билеси гелипдир. Онсоңам Магтымгулудан улы огулларың биринде хем шахырлык, моллачылык ёлуны довам этдирмәге хәли-хәзире ченли ымтылыш оянмандыр. Дайхан дайхан огул дилейши ялы, молла-да молла, окумыш огул дилейәрди. Дөвлетмәммет молла бу ислегини ачык айтмаса-да, тебигаты-дуркы муны ислейәрди. Ол Магтымгулының отур-туршыны, пикир өврүмлерини сынладыгыча: «Ислегим шу огулдан битсе герек» дийип умыт эдйәрди. Онуң вагтал-вагтал дымма болуп, бөврүни диңләп йөршүни хем шоңа ёрярды.

Умуман, ягшылыга гарашмага Дөвлетмәммет молланың хакы барды. Онуң пикириче, иле яманлык этмейәни, калбында гаралык гөтермейәни худай ялкамалы ахыры. Ынха, дүнйә говгадан долы, Недир шаха онда, ха мунда гылыч сырып, халка от якдыранок. Ол көп-көп машгалалары өйи-өвзары билен варак-вейран этсе-де худай Дөвлетмәммет молланың машгаласыны өз пенасында саклап гелйәр. «Худая йүз мүң шүкүр».

Ёгса Недириң газабы гүнсайын артып, хер йөришден соң өрүсини гиңелдип баряр. Хем ери гиңелйәр, хем гошун улаляр. Ол бу сөвешлерде өзүни пугта таплаяр, улы чакнышыклара теҗрибе топлаяр. Шонуң үчинем

ол овал-башкы йөришлеринде өз түркменлериниң, өз-бек, гарагалпагың үстүнден дөкүлипдир. «Өзүңкини урмак аңсат».

Ынха, түркменлериң ахвалы шейле ягдайдака машгаланы битин сакламак багты жуда сейрек миессер эдйән экени. Йөне Дөвлетмәммет молла-да бу багт узак миессер этмәндир. Элмыдама дуйдансыз гелйән ажал бу сапар онуң аялы Оразгүли алып гидиберипдир. «Орта ёлда атың дурмасын, орта яшда аялың өлмесин». Агыр машгаланың лабыры ялңыз өз башына дүшенсоң Дөвлетмәммет молла чагаларына хем ата, хем эне болмалы болупдыр. Дурмушың машгала илкинжи ургусыны мертлик билен чекмекде, Дөвлетмәммет молла бейлекилере гөрелде болупдыр, эгер машгалабашы сарсса, огул-гызың не гүне дүшжегини ол хич унутмандыр. Гайта, гелжекки ургулара-да кайыл болмагы огул-гызына өвредипдир. «Бу дурмуш пидалы дурмуш».

Йыглагыл шам-у сәхерлер беччевар,
Йыгласа гул, рехметиң бахры жошар.

Шейде-шейде өзүни гам лайына батырман, чагаларыны хесретден саг-аман чыкарып ууграпдыр.

Арадан чыкан аялың хатырасыны саклап, о аялың йылы гечйәнчә Дөвлетмәммет молла өйленмекчи болмандыр. Эгер барды-гелди өйленмекчи боланам болса, мусулманчылыгың көп аяллыга ыгтыяр берйән о дөврлеринде башы бош зенан сейрек экени. Үстесине гөвүн дийибем бир зат бар ахыры. Хер етени сулхуң алжак гүманы ёк. Дөвлетмәммет молла дул болса-да зенана дул гөзи билен гарамандыр, озалы билен чагаларына хем өзүне хоссарлык эдип билжек, гөвни юмшак зенан гөзләпдир. «Атасыз—етим, энесиз—есир». Нәче йыл дуллук эжирини чекени белли болмаса-да, онуң чагаларына жуда якын дуруп, машгала ожагының одуны өчүрмән сакландыгы анык.

Йөне ата хернәче ыхлас этсе-де чагаларына эне, хожалыга аял орнуны тутуп билмежегине хәсиети рахат Дөвлетмәммет молла говы дүшүнипдир. Худай ёл берсе, энтек өмрүң мензиллери гысга дәл ахыры. О мензили ялңыз гечерден иррәк гөрүнйәр. Онсоңам бирибар эхли ынсы-жынсы хемралы ярадыпдыр: Гүнүң хемрасы Ай, эриң хемрасы аял..., хатда дагда-дүзде себсешип йөрен вагшыларыңам хемрасы бар. Шол гүнлериң биринде ол түркмениң газак тиресин-

ден бир зенана өйленипдир. О зенан хошгылавлыгы, өе-ожага ыхласлылыгы билен гелшине машгала гошулышып гидипдир. Ол биржигем өзүни өвей эне орнунда гоймандыр, бу мәхремлик чагалара деррев тәсир эдипдир. Өз чагаларының тәзе энә шейле тиз өвренишип, ыснышып, мәхир бершип гиденине Дөвлетмәммет молла аз бегенмәндир.

Онсоң машгала дурмушы ене өз ханасындан акып башлапдыр. Эл-аягы ёгынжа, тогалак келлесинден галпаклары дөкүлшип дуран, гара гезележик Магтымгулы хем тәзе эжесине имринип башлапдыр. Эне гужагында ак яглыгың астындан жыклап отуран бугдай меңиз Магтымгулыны гөз өңүне гетириң. Өңки эжесини чага ыхласы билен гөзлән гүнлери кем-кем ят болуп, тәзе мәхре гол берипдир. Эмма чага аңының бир бурчунда нәме үчин энелериң чалшыландыгы хакда дүшнүксиз дуйгы велин орун алып галыпдыр.

Бейлекилере гаранда Магтымгулы билен Зүбейда жуда яш экени, Зүбейда яңы арлыкдан чыканжа чага экен. Мунча чага идег этмәге, өйүң ич-дашына гарамага, ожак башының хысырдыларына бәс гелен етишикли зенан бу машгаланың оба ичиндәки абрайыны хем дуймага етишипдир, чагаларың машгала абрайына мынасып тербиеленмегине улы үнс берипдир, онуң бу ишине тәзе аялыны сулхы алан Дөвлетмәммет молла-да якындан ярдам берипдир.

Биркүч йылдан тәзе жигилерем дөрәп башлаяр, инди Магтымгулы билен Зүбейда ойнамак үчин узага гитмән, өз өйлеринде-де оюн хемраларыны тапдылар. Онсоң мунча огул-гызы эклэп-сакламак үчин улы харажат герек. Атасындан мирас гечен күмүшчи уссалыкк кәринден, оглан окатмакдан гелйән гирдежи инди етерлик болмандыр. Огланлар бакян малыны артдырмаса, хемем төвекгеллик эдип, аматлы ере тохум сепмесе, башга чыкалга галмандыр. Эмма заманасы яман болды. Бакян малың галтаман-гаракчы шам болса, экен бугдайың етишенде ат дебсиги болса?!

Улы огуллары экини мал-гарадан, айратынам ызына жожукларыны тиркәп ер дөрүп йөрен мекежинлерден горамалы болупдырлар, хемем экиниң бейле яныңдакы яйлада өз малыны бакыпдырлар. Бу дөврлер Магтымгулы дөрт-бәш яшлы огланжыкды, ат еке мүнерден балажа болансоң, агаларының мүнен атының сыртына гонуп обадан чыкып, тәзе даглары, яйлалары,

ак токайлары, гөк токайлары сынлап, даг булакларына чөп атып ойнады. Билесигелижи гөвни дуры сувуң шейле тиз окдурылып акышының себәбини гөзләпдир. Деря нирә барярка? Онуң чага гурсагындакы улы йүреги деряның эдил гөзбашына хемем тамамланян ерине атыгсады. Йөне деряның хөкман акмалыдыгыны велин ол эййәм билйәрди.

Шо гүнлерден башлап Магтымгулының йүреги атыгсап уграды. Ат сыртында айы ялы япышып отурмага өвренишенсоң, агалары нирә гитсе олам галмажак болды. Тәзелиги гөрмекден гөзи лезет алып башлады. Шейле-де болса, ол көпленч, агалары билен дәл-де атасы, эжеси билен болмалы болды. Гоңшы обалары хем шоларың ызына дүшүп гөрди. Бир гезекки сыяхатында ёкардан дик ашаклыгына акян деряны хем гөрди. Оңа шаглавук дийилйәнини Магтымгулы аңшырмаярды. Үстесине-де бу гөрйән ёкардан ашаклыгына акян деряларындан башга хас улы, хас чуң, хас узак дурмуш дерясыныңам барлыгыны, онуң, аглаба, ашакдан ёкарлыгына акянлыгыны чага аңы энтек-энтеклер гүманам этмейәрди. Магтымгулы хер гөрен тәзе шекилини аңына нагыш эдип чекйәрди. Онуң дүнйә нeбсевүр бакышының сиңңин сынлаян Дөвлетмәммет молланың болса шу оглундан тамасы барха артып барярды. Себәби дүнйәни өзгелерден он эссе артык аңмасаң шахыр, алым болуп болмажагыны ол өз тежрибесинде билйәрди.

Огул-гыз гүнсайын бой алып барярды. Дөвлетмәммет молла болса эртир салкынында окувчы окатмак билен, өйләнине, гижелерине өз ылмыны байлашдырмага, окув-язува ыхлас эдйәрди. Өтегчи кервенлерден, аргыша гидйәнлерден, Хывада бир вагтда окан достларындан китап барыны саргап алярды-да өз жайында ак камыс гейимли чөк дүшүп, дызының астына яссык гоюп шо окап язып отурандыр.

Кәбе вейран этмеден мүң мертебе,
Бир көңүл йыкмак ямандыр, эй деде.

Кәмахаллар шахырлык ылхамы оны әхли галмагалдан бир яна алып чыкярды-да өз ызына тиркәп, шахырана дүнйә сыяхата экидйәрди. Калбына гиң эрк гуйярды, о ылхам шахыры шейле бир беленде гөтерип, оңа шейле бир кувват берйәрди велин, Дөвлетмәммет молла хер өврүмде шу дүнйәниң хачан дөрәп, нирә

баряндыгына, манысына, диниң асыл-мазмунына акыл етирмәге сынанышмакчы болярды. Бир тарапдан шу дуйгулар лешгер тартып гелйәрди, бейлеки тарапдан дини эндиклер, дини пикирлер сүрүнйәрди. Калбындакы бу чакнышыклары Дөвлетмәммет молла узак сынлап дуруп билмейәрди, бу чакнышыгың учгунлары гөвресинден чыкып, әлеме пәш болар ховатыры оны ховпургадып алып барярды. Онсоң Дөвлетмәммет молла мүң бир мынажат окап, өтүнч барыны сорап, гүнәсиниң ювулмагыны диләп икинжи пикире ян берип башлаярды. Онсоң дүнъеви пикирлер эесиз галып, өрүси кемелип, кем-кем ыза чекилйәрди. Шонда Дөвлетмәммет молла-да ынжалык аралашып уграяр. «Мени бейле сынаглара салмавер, алла» дийип, ики голуны асмана ачяр. Ол гөвнүне гонан үйтгешик пикир-дуйгулары тизрәк унудасы гелйәр, гайдып шейле пикирлер голайына гелмез ялы Гурханы галкан эдинйәр. Эмма адамдакы иң гүйчли задың сөз болшы ялы, адамдакы иң агыр задам — онуң пикир-дуйгулары. Догручыл пикирленйән хер бир адамың аңында догры пикирлериң дөрежеги гүмана дәл. Шонуң үчин Төврат болсун, Инжил, Гурхан болсун олар ынсан аңында догры пикир дөремегине ёл ачыпдыр.

Дөвлетмәммет молла окувчыларына Гурханы, Хожа Ахмедиң хикметлерини, Зепайының «Ровнакул ыслам» эсерини, «Мухтесери», Новайыны, Сопы Аллаярың эсерлерини окатса-да, буларың етерлик дәлдигини оңа педагог тежрибеси салгы берипдир. Өвүт-үндевиң, онда-да гадымдан бәри гүндогарда ровач болан өвүт-үндевиң хас долы, хас чуң хем хемметараплайын жемленен, тамамланан вариантыны дөретмек мейли хем хут шо вагтлар дөрәпдир. Онуң гөвнүне, онуң дүшүнишиче, дин еке бир ёкардан гарайжы, чәре гөрүжи гурал дәл-де халка ягшылык, ярдам эдижи, онуң кын гүнүни еңиллешдирижи серишде болуп гөрүнйәр. Махласы, ол дини халкдан үзңе гөз өңүне гетирмейәр. Ынха, ол экен дәнесинден эп-эсли бугдай алды, мал-гарасының, огул-гызының башы саг-саламатлык — булар, эйсем, гудраты гүйчли худаның әмри билен дәлмидир?! Бүтин дуркуң билен ыслам ёлуна баш гоймакдан өзге хормат болмаз. Иң улы ылым ыслам ылмыдыр. Ыслам сени пәкләр, жебир сүтемден горар, эгер барды-гелди үстүңе әжир ёлласа, алланың әжири хем динсизлериң

эжиринден эзиздир.

Дөвлетмәммет молла шейле дуйгулара иринип, дүшеги ысламдан дүзүлен китабың зерурлыгына говы гөз етирйәр. Өңки окув китапларының кәмиллешдирилен хем түркменлешдирилен нусгасыны язып, халка етирмеги өз өңүнде максат эдинйәр. Бу гечен өмрүнде окап етишен китапларындан алан тәзе манысыны өз ичинде гизләп йөрсе, дурмушда топлан тежрибесини җемләп халкына бермесе, өзүни гүнәли хасаплаҗакды. Онсоңам Дөвлетмәммет молла диңе өвредйән моллалардан дәлди, хем өвредйән хем өвренйән моллады. Элмыдама дуры пайхасының боланлыгыны онуң окув-ылымдан хич совашман, ызыгидер мешгулланандыгы билен дүшүндирсе болар.

Эйсем-де болса, Дөвлетмәммет молла гөвнүнде беслән китабыны язмазындан өңинче онуң ылмы горы ненеңси болдука? Белки, ол буише вагтындан ир гиришйән болаймасын? Халка ярамаян бир китап язып улы абрайыны дөкүп отурыбермесин?! Чаласоват молла-ишанларың гүлки яссыгына өврүләймесин?

Ек. Гайта, Дөвлетмәммет молланы китап язмага итерйән, шу идеяны гурсагында дөреден хут онуң ылмы горы. Ол түрки диллериң ири шахаларындан башга парс, арап дилине хем түрген экен. Ол гүндогарың дессанларыны, классыкларыны, пыгамберлер хакдакы ровайтлары, ыслама якын, оны шөхратландырыҗы дүрли китаплары, шахырлар хакда эсерлери, шейле хем педагогики пикирлере югрулан эсерлери, айратынлыкда, «Ковуснаманы» говы өвренипдир.

Дөвлетмәммет Азады «Вагзы-Азат» китабыны язмакда Гүндогарың Фирдөвси, Нызамы, Сагды, Новайы ялы бейик шахырларының вагыз-несихат берижи «Шанама», «Сырлар хазынасы», «Гүлүстан», «Бостан», «Хайратул-эбрар» кимин трактатларындан, поэмаларындан гөрелде алыпдыр, олары дөредиҗиликли өзлешдирипдир. Гүндогарда дәп болан ят тутуҗылык усулы бу ишде якын ярдамчы болупдыр. Ол бирмахаллар окан китапларыны ятдан гайталамага укыплы экени. Шу тайда ене-де бир гүндогар дәби хакда айдып гечмек зерур. Эгер үнс берйән болсаңыз, ылым ёлуна, шахырлыга баш гоян адамларың көпүси медицинадан хабарлы болупдыр, халк арасында уланылян кесел бежериш усулларыны, дерманлык отларың ненеңси уланылышыны, берхиз дүзгүнлерини, шахсы гигиена

кадаларыны халк пайхасындан сусуп алып өзлери хем оны байлашдырыпдырлар. Бу шо вагтки дурмуш зерурлыгындан гелип чыкыпдыр. Сен ылым билен, шахырана дөредиҗилик билен мешгулланҗак болсаң, озалы билен тут ялы берк саглык деркар болупдыр. Эмма саглыгыңы бежертмәге лукман тапмасаң нәме этмели? Саглык хеммелере-де герек, эмма келлә аграм берйәнлер җан саглыгы хакда ики эссе артык алада этмеселер, яныны ере бермәге меҗбур болупдырлар. Бу бир тарапдан. Бейлеки тарапдан болса, окумыш адамлар гечмиш алымларың, шахырларың иши билен таншанларында ислесе-ислемесе, медицина бабатдакы пикирлериң үстүнден бармалы болупдырлар. Галыберсе-де, гүндогарың гадымы халк медицинасы ёкары дереҗә етип, хер бир окумышың муңа үнс бермегине мынасып болупдыр.

Абу-Алы-ибн-Синаның-Авиценнаның озалы билен гүндогардакы мешхурлыгы хакда-да айдып отурасы иш хем ёк. Онсоң Дөвлетмәммет молланың бу йөрелгеден совулмандыгыны сиз эййәм гүман эдйәнсиңиз. Гүргениң арам тебигаты дүрли-дүмен отлара бай экени. кесел бежеришде универсал хасапланян отлар бол битйән экени. Гиҗе чыгына ювулан отлары сәхерде йыгып йөрен Дөвлетмәммет молланы гөз өңүне гетириң. Онуң ир чаларан сач-сакгалы, ак камысдан тикилен гейими, сәхериң ак думанына гатышып гидйәр. Соoң-соң академик Вавилов Дөвлетмәммет молланың гезен ерлеринде ылмы гөзлег гечирип, гаты гадымы отларың нусгаларыны, шол санда хатда бугдайың ябаны гөрнүшлерини тапмагы төтәнден дәлди.

Шейлеликде, хениз гөвнүнде ниетлән китабыны язып башламанка дил, ылым, тебипчилик бабатда пайхас пияласы түммек тутан Дөвлетмәммет молла яйдана-яйдана гелҗекки китабың бинядыны сагдын, бир-бирине пугта сеплешйән бейтлерден өрүп башлапдыр. Аслыетинде, кичи гөвүнли молла бейле улы ишиң хөтдесинден гелибилҗегине анык гөз етирип билмедик боларлы. Хут шол кичигөвүнлилик әхеңи билен хем китабың югрумы етипдир. О китаба мылайымлык, өзболушлы гөзеллик реңкини чайыпдыр, окыҗының хем йүрегини юмшатмага, онда ягшы пикирлер оярмага тәсир эдипдир. Өзүниң ёкары адамкәрчилик медениетини, ынсана тешнелик рухуны бу китап аркалы окыҗа гечирипдир.

Элбетде, улы трактаты шыгырбилен язмага улы шахырлык тежрибеси ве әгирт гайратлылык деркар болупдыр. Себәби улы эсере гиришмезден озал онуң габарасы сениң ховуңы басыпдыр. Эгер-де шол психологики пәсгелчиликден башы дик гечибилмесең, гелжекки эсериң шовлулыгына шүбхе дөрәп билер. Шоңа гөрә-де Дөвлетмәммет молла хернәче яйданса-да өзүниң шахырлык, алымлык гайратына ынамы миземедик боларлы. Үстесине, Дөвлетмәммет молланың худая йүрекден ынанжы хем бу ишде аз роль ойнамадымыка өйдйән. Ынанмак—кувватың бир чешмеси.

Дөвлетмәммет молланың бу эсери язмага хачан гиришени такык болмаса-да кырк бәш яш төверегинде башландыр дийип, чак этмек болар. «Вагзы-Азадың» мөчбери ики мүң үч йүз он докуз бейтден ыбарат». Сетир хасабындан алнанда дөрт мүң алты йүз отуз секиз сетир боляр. Эгер, догруданам, Азады бу эсери язмага кырк бәш яш төверегинде гиришендир дийлип ыкрар эдилсе, онда ол 1740-нжы йыллара габат гелйәр.

Магтымгулы бу дөврүрде икияна чапып йөренже огланжык. Гамчысындан ган дамян Недир шаның болса ганлы йөришлериниң ровач тапан дөври экени. Дөвлетмәммет молла бу залымың херекетлерини пугта сынлапдыр, оны гечмишде болуп гечен шалар билен деңешдирипдир. Белки, эсериң девлете, шалара дегишли бабының язылмагына Недириң сансыз талаңчылыклары, газаплы сөвешлери, илаты ондан-оңа зорлуклы гөчүрмелери себәп боландыр?! Хер ничигем болса Дөвлетмәммет молла середсаплыгы голдан бермән, шоңа гөрә-де Недириң адыны гөнүмел тутман, умуман, шаларың нәхеңси болмалыдыгы хакда, халкына азар берениң өз көкүне палта урандыгы хакда тарыхы делиллер билен батыргай сөхбет ачяр.

Бу эсериниң язылянлыгына, кәнбир гүзап бермән бейнисинден сызылып чыкышына Дөвлетмәммет молла өз ягындан гуваныпдыр. Өңлер айда-йылда гонуп гечйән ылхам бир гошгы, ярым гошгы совгат берип гечсе, инди гышламага гелен гуш ялы узак эглениндир. Ана, шонда Дөвлетмәммет молла өзүнде басырылып ятан кувватың барлыгына, онуң оянып ярдам бермәге башланлыгына бегенипдир, бу башлан улы ишини саг-саламатлыкда абрай билен тамамлажакдыгына миземез ынам дөрәп ураплдыр. Эмма, энтек ёл узак. Өңде нәче чаркандаклы гечитлериң ятанлыгыны, кысмат дийлен бир задың адамы хер әдимде сынагдан гечире-гечире мензиле етирйәндигини парасатлы молла хич-хич унутмандыр. Бу дөврүрлер ол худая айратын ыхлас билен япышыпдыр, худайың белент эмри болмаса, өзүниң бир сетир хем язмажагына пугта ынаныпдыр.

Эмма эсериң башы шовлы башланса-да дүнйә говгасы оны вагтал-вагтал китапдан чекип алып, өз ызына тиркәпдир. Себәби, Недир ша гөклеңлериң сөвешжеңлик гайратына айратын сарпа гоюпдыр, шоңа гөрә-де өз гошуны дүрли сөвешлерде еңип-еңлип сан тайдан хем рух тайдан песе гачанда ол ене-де түркменлерден, озалы биленем гөклең йигитлеринден гошуның үстүни етирипдир. Шейле-де болса, көпи гөрен Недир бу халкың бойнуёгынлылыгыны, өздиенлидигини асла унутмандыр, олары гошуна зорлук билен чекип, элмыдама гөз астында саклапдыр. «Какабаш түркменлердир. Ярагы бирден өзүме өврүрәймесинлер» диен горкы Недириң башындан айрылмандыр. Недириң ныэамлы гошунында гуллук эдерден Дөвлетмәммет молланың яшы өтүшипдир, үстесине-де улы илиң абрайлы молласына, онуң небересине дегмәге милт эдебилмәндирлер. Шейле-де болса хер гезекки гошуна йыгнашлык, пида боланларың хер гезек патасыны алмаклык ил дердини дең чекишйән Дөвлетмәммет молланың калбына улы зарбалар урупдыр. Онуң ылхамы о ургулардан айңалып билмән, узак вагтлап бихал ятыпдыр.

Акып ятан дурмуш дерясы, ахыры әз ханасына гиренде молла ене галама япышыпдыр, онсоң месге кимин юмшак месневи кагыза нагыш болуп чекилипдир.

Шол гүнлериң биринде Дөвлетмәммет молла яза-яза, башы хум кимин чишип отагындан чыканда бейле янда даш бөлеклеринден өйжагаз өрүп, етим гузужыгы шонда ятырасы гелйән Магтымгулыны гөрди. Гузы атасы гелмән тарса туряр. Магтымгулы гузыны ене йыкып башыны ере дегренден: «Мениң гузым ятыпдыр, гырмызы гүле батыпдыр» дийип бир бенди хем тамамламанка, гузы эне өр туряр. Магтымгулы бу башагайлыгында атасыны гөренок. Атасы болса оглунуң гошгы айданыны илкинжи гезек эшитди. Оглы бу хүвди сетирлерини энелер ялы сүйндүрип, хеңлендирип айтмады-да эдил гошгы окалышы ялы, өрән мердем оваз билен перт-перт айтды. Гой, ол өз дүзен гошгусы бол-

маса болмасын, йөне яшаҗык бейниниң шыгыр ритмине имринишини, гошгыны ятда саклайшыны, дилини гошга түргенлешдиришини сынлап, Дөвлетмәммет молла монча болды. «Шу оглумдан бир зат чыкар» дийип, өңден бәрки тамасының хасыл болҗагына ынамы пугталанды. Ол хәзирки язян китабыны оглуна багышлаяныны, оглуның шол китабы үрч эдип окаҗагыны шонда дуюп галды. Халкың шейле китаба мәтәчлиги билен бир хатарда, асыл өз машгаласында хем муңа мәтәчлик дөрәнлигине шонда гөз етирди. Дөвлетмәммет молла шу вагт Магтымгула өңкүлерден он эссе җошгунлы ата мәхри билен гарады, о болса хенизем хич затдан бихабар бойныёгын гузуҗыгы ховпдан халас этмек үчин оны инди шо җайҗагазда гоюп гапыҗыгына даш өрйәрди. Онуң чага пикириче, шейтсе етим гузыны мөҗек ийибилмеҗек ялыды. Эмма аз салымдан гузы дөши билен дашлары итишдирип, бөкүп гитди. Магтымгулы хем ызындан йүврди.

Дөвлетмәммет молланың хем ягшы пикирлерини якымсыз пикирлер гысып уграды. Ол бу яман заманда гөвүн исләни дей яшап болмаянына гынанды. «Алым, шахыр етишдирйәниңи я-да Недир ша үчин эсгер етишдирйәниңи билмесең нәдерсиң?!» Йөне ол башга бир хакыкаты билйәрди: газабы гүйчли шалар тагтындан тиз тайяр.

Патышах ким зулм-у җөвр этсе, билиң,
Берекети гитгей бу әлем әхлиниң.

я-да:

Падышахның зулумдыр көкин газан,
Җөвүрдур хем мүлки-эсбабын бозан.

ялы сетирлер шейле дуйгулардан соңра китаба язылан болса герек.

Хер ничик болса-да Дөвлетмәммет молла оглуның дилинден эшиденини хич унудып билмеди. Бу оңа илкинҗи бушлукчы болды. Белки, оглы адам чыкянча Недириңем беллисини эдерлер. «Алла зулумкешиң гүнәсини гечгич дәлдир. Я ярадан, садык гулларыңа адалатлы ша гөндереври».

Эмма Дөвлетмәммет молланың налышыны хениз Алла эшитмеди: Недир ша барха ровачлык тапяр. Хан-ха, ене бир халкы ызанда-чуван эдип кервене йүкләп гойберди. Халкара кервен ёлларында, өңкүлер ялы, кемпутлы, парчалы, зер-зүмерретли безиргенлер дәл-де талаңа барян хатар-хатар лешгерлер я-да ики яна гөчүрилйән бетбагт халайык гөрүнйәрди. Гул базарлары артды гитди, ичи гулдан хырын-дыкын долды. «Эртир өзүниң гул болҗагы гөрнүп дурка, гул сатын алмак нәмә герек?» дийип, хәзирки окыҗының кинаялы йылгырмагы-да мүмкин. Хава, гечип гиден дурмуш элмыдама сәхелче гүлкүнч гөрүнйәр. Эмма бизем гечип гидерис велин, гелен несиле сәхел гүлкүнч гөрүнҗегимиз хакдыр.

Недир ша инди Эйран, Туран, Хорасан, Хыва, Бухара билен канагатланман Кавказың бир бөлегини аляр, Ырак, Түркие, Хиндистан, Чынма-Чын юртларына гөз дикип, тәзе салгыт, тәзе гошун йыгнап башлаяр.

Башдан совулмадык залым Недир ша көплери гөвүкчөкгүнлиге урмага, бу дүнйәниң панылыгына, дүйби бошлугына ынанмага меҗбур эдйәр. Шол ахвалаты Дөвлетмәммет молла китабың башында гөркезипдир:

Дүнйәниң арды билен гойдым гадам,
Истедим сагатба-сагат, дембе-дем.

Җан биле чекдим җефасын, ва-дарыг,
Истеюб зовкы-сафасын, ва-дарыг.

Фаны эрмиш, гөрмедим мундан вефа,
Чох җефалыг бивефамыш, бивефа.

Башындан өмүрылла гитмеҗек ялы болуп гөрнен Недир шаны ве умуман шалары шахыр китабының овалкы бабында селҗерип гечйәр. Бу бапда гөнүмел Недире йүзленилмән, дүрли ровaятлар, дурмушдан тымсаллар, өңки гечен шаларың тарыхындан парчалар уланылып, шаларың кысматы, тагт ровачлыгының соңуның олары нирелерден чыкаряныны дурмуш кануналайыклыгы хөкмүнде гөркезйәр. Дөвлетмәммет молла дурмушдакы өзге меселелере гаранда хәкимиетлилик, дөвлет гурмак, адалатлы патыша болмак меселелерине хас көп үнс беренлиги үчин бу меселелер эсериң илкинҗи бабында тесвирини тапыпдыр.

Шол вагтлар хем Магтымгулы атасының окадян окувчыларына гошулып мекдебе гатнап башлапдыр. Онда хер бир сапагы тиз өзлешдирмек, әхли зада ыхласлы япышмак эндиги йүзе чыкып башлапдыр. Окувда гечилйән сапакдан башга, өйде Дөвлетмәммет молла билен икичәкликдәки сөхбетлери хем Магтымгула

улы сапак болупдыр. Башына гонуп башлан соваллара жогап тапдыгыча олар артып-артып түкениксиз соваллара өврүлипдир. Магтымгулының иргинсиз совалларына сабырлы жогап бермәге Дөвлетмәммет молла хер пурсатда тайяр болупдыр. Шейлеликде, Магтымгулының илкинжи ве иң улы мугаллымы Дөвлетмәммет молла болупдыр. Магтымгулы гужурлы, сүңкбашы ири, чакган оглан экени. Онуң гахаржаңлык хәсиетини хем Дөвлетмәммет молла гөзден салмандыр. Улаланда, дүнйә гөз етирип башланда худай йүрегине гиңлик салар өйдүпдир.

Шол гүнлериң биринде Магтымгулы гоюн бакып агшамлык дүйп гоша гелмели вели, сүрини узын сакал серке чекип гелди. О яны, бу яны гөзлеселерем Магтымгулы ёк. Гөрдүм-билдим диенем ёк. Бүтин оба от дүшди. Магтымгулының йитиши гең. Онуң мал бакян ерлери хем гаракчы-галтаманың барҗак ери дәл. Үстесине-де оны гүн батмазының өңинчәси, сүриниң йүзүни гоша бака доланыны гөренлерем бар. Дөвлетмәммет молла оглуның йитмегини, гең галаймалы совуклык билен кабул этди. Ол бирзатлар окап гол гөтерди. Узак вагт дымды. Ахырда: Магтымгулыны йитен еринден гөзләң, гиҗе-гүндиз гаравулчылык чекиң. Узак гитсе еди гүндүр, ахыры дүзүв болар, эншалла. Йөне тапылдыгы, ынҗытман, сораг-идег этмән, гөни өе гетириң. Өе гелдиги, обаның әхли улы-кичиси хо-ол депеден ашсын. Хич ким сорамага гелмесин — дийип табшырды. Онуң бу айданларыны бирбада гең гөрдүлер, аклы азашаның сөзи ялы. Магтымгулының йитмеги узак-узак обалардакыларың хем гөвнүни гыйым-гыйым этди. «Вах, Оразгүл пахыр дири боланлыгында огул йитермиди?!» дийип, дили дузлыларыңам сөзи эшидилип башлады. Йитенине үч гүн дийленде, гараңкы гатлышансоң, шол өңкүҗе ерде бир харрылды эшидип, ылгашып гелселер, Магтымгулы өзүни билмән агзындан ак көпүк сачып ятыр.

Тизден-тиз оны атасыныңка алып барыпдырлар. Шондан соң еди гүнләп, обада диңе Магтымгулы билен галып, оны дүрли догалар, эм-ём билен ачыпдыр. Көплер Магтымгулудан йитиши хакда, хич зат сорап билмәндир, зомраклар сораса-да Магтымгулы жогап бермәндир. Шейдип, Магтымгулы яш башындан улы сыр

саклаян ынсана өврүлипдир. Со-оң-соңлар, Магтымгулы өзүнде сыр көплүги хакда, учушы хакда гошгулар язар, эмма сыр сырлыгына галар.

Ынха, ики ярым асыр бәри халк ичинде дилден-диле гечип гелйән сөхбет шейле. Бу хакыкатмы я халкың фантазиясымы — муны хич ким айдып билмез. Йөне онуң гошгуларындан чен тутсаң, бу хакыката голай. Белки-де, оны НЛО — эренлер алып гидендир?!

Молла өз язян китабына язып болмаҗак, язып билмеҗек пикирлерини оглуна сиңдирип болҗагына гөз етирипдир. Дурмушың хер бир кемаллы китапдан хас гиңлиги шу тайда йүзе чыкыпдыр. Онсоң молла әхли арзув-хыялларыны, акыл горуны оглы кәмиллешдигиче кем-кемден орта дөкүп башлапдыр, язува гечирип болмаҗак, диңе дилден диле гечйән ынсан пайхасыны оглуның билмегини ислэпдир. Заманасындан чекинип айдып, язып билмейән пикирлери болса, Дөвлетмәммет молланың йүрегинде гемре баглап ятырды.

Пикириң айдылман дүшүндирилйән халатларына-да дурмушда көп душ гелинйәр. Онсоң ядыңызда болса Дөвлетмәммет молланың бир махалдан бәри хич киме айтман, өз башындан чыкарып ташламага сынанышан гапма-гаршылыклы пикирлери шол гизлинлигинде галандыр өйдйәрмисиңиз? Догручыллыгы сөййән молла өз окувчыларына, шол санда оглы Магтымгула-да дүрс пикирленмеги өвредйәрди. Дүрс пикирленмек болса иру-гич хер бир пикириң, идеяның, таглыматың хакыката нәдережеде лайык гелшини селҗермәге укып берйәр.

Ыслам бир худайлылыгы — Алланы дөреденем болса, оңа уйянларың арасында ыслама ве алла ынанылышы гадымдан бәри бирмеңзеш болмандыр. Ыслама өзүче баканларың иң улуларының бири Омар Хайям болса герек. Бейик ылмы сада дилде дүшүндирип, диниң хем онуң якын ховандарларының халка хөдүрлейән пикир-идеяларының өрән көп ички гапма-гаршылыкларыны чепер дилде айдан алым гүндогарда жемгыетчилик пикириниң өсүшине-де улы итерги берди. Омар Хайямың пикирлери, дурмуш пелсепеси о дөврүң гөвнүчөкгүнлилигини, шо дөвре махсус болан дурмуша гелди-гечер гарамаклыгы хем аңладярды. Бу өзгәниң учудың гырасында дуранына ховатырланып, өзүни башга бир учуда элтмеклиге чалым эдйәрди.

Бейик алым хич хили о дүнйә ёклугыны, адам өлүп топрага гарылып күйзе эдилйән материала өврүлйәндигини хем-де үзүмиң көкүне иймит боляндыгыны мердемлик билен айданда хакыкатдан угур аланам болса, өзүңи унут, бу дүнйәниң вепасы ёк, манысы ёк, бир гүн яшасаңам өмрүңи шады-хоррамлыкда мей билен, гөзел җенан билен гечир, бу дүнйә җан чекме дийип вагыз эденде ол эййәм өз шахсы пикирине берилйәрди. Омар Хайямың өзи ислесе-ислемесе шейле рубагылары билен өз окыҗыларына чыкалгасызлык идеясыны хөдүрлейәрди. Бу өңем чыкгынсыз халдакы халайыгың агырылы ерини гозгады. Соңра энчеме асырлап хайямчыларың несли дөреди, хатда шу гүнлер-де-де улы кынчылыклара учрап, өзүни чыкалгасыз хасаплаянларың Хайяма йүзленйәндиги гең дәлдир. Эмма Хайямың бейиклиги эйсем дурмушың сансыз пурсатлары бабатда тапылгысыз пайхаслы сөхбетдешлигидир. Шахырың шу тарапы хем окыҗыны өзүне бенди эдйәр.

Омар Хайямың бу ики тарапыны, хер бир ылымлы кишиниң дуйшы ялы, Дөвлетмәммет молла хем дуюпдыр, эмма ол оңа уймандыр. Биринҗиден, ол ыслама вепалы адам хөкмүнде о дүнйәниң барлыгыны ыкрар эдип, Омара ве шоңа меңзеш өңки-соңкы пелсепечилере гаршы дурупдыр. Йөне Омарың бу дүнйә хакдакы идеясыны велин шо дуршуна, бүтинлигине инкәр этмәндир. Бу дүнйәниң паныдыгы, бивепалыгы меселесинде онуң билен ылалашса-да, бу дүнйәни җәхеннем санмага, дүнйә тешвүшини, дүнйә гамыны унутмага милт этмәндир. Паны болса-да, яланчы болса-да, бивепа болса-да хатда гадымдан гелйән аңлатмада айдылышы ялы, дүйби бош болса-да, Дөвлетмәммет молла бу дүнйәни о дүнйәниң башлангыҗы хөкмүнде, о дүнйә гечмек үчин сынаг басганчагы, тайярлык пурсаты хөкмүнде гөрүпдир. Гой, ол дини идеал болсун, йөне ынсаның яшамагы үчин идеал гереклигине, о дөврүң дилинде айданымызда ынанч зерурлыгына Дөвлетмәммет молла гөз етирипдир. Үстесине-де эййәм он единҗи, он секизинҗи асырларың җемгыетчилик пикири бирмахаллар унудылан, өчүшен пикири, ягны дин таглыматыны адамлара ягшылык гуралы хөкмүнде уланмак, әхли зада гуманизация нукдай назарындан чемелешмек идеясыны Дөвлетмәммет

молла ялы сынчы, дурмушы синңин өвренижи адама салгы берипдир.

Диймек, ёкарда агзалан асырларда Омар Хайямың икинҗи идеясындан совашмак, йүз дөндермек мейиллериниң, акымының гүйчленендиги хакда ынамлы айтса болар.

Адамзат бу дүнйәниң говгасына нәче гөвнибир бакса, шонча-да көп әҗир чекйәр, көп ургы аляр, асыл әхли говга, сары гарынҗа ялы, онуң башына мүнүп, гемрип баряр. Бу дүнйәни бир шая сатын алман яшамагың мүмкин дәлдигине Недир шаның үзңүксиз зулмуна халыс дөз гелмән, сүңки гурап башлан халклар хас хем говы гөз етирип башлады. Нетиҗеде Омар Хайямың бу дүнйә җан чекмәң диен пикири бу җелагайларда көкүни гурадып уграды. Эмма чалшыклы дүнйәде өлйән-йитйән задың орнуна башга бир зат гелмели. Хусусан алнанда шол пикириң орнуны нененңси пикир эелэп билер? Бу совалың җогабыны шо дөврүң өңдебарыҗы ылмы--җемгыетчилиги билен бирликде Дөвлетмәммет молла хем иргинсиз гөзлейәрди.

Чыдам кәсеси халыс пүре-пүрленен Эйран, Туран, Хорасан халклары Недир шаны ёк этмегиң ёлуны гөзлейән пурсатында шаның алкымындакы дилдүвшүҗилер Недири сахнадан өмрылла дүшүрдилер отурыбердилер. Шейлеликде, тарыхың ене бир ялңышыны өлүм дүзетмели болды. Шу тайда Гётәниң: «Бир проблеманың чөзгүди башга проблеманың башлангыҗыдыр» диен сөзлемлерини ятладасым гелйәр.

Әхтимал, Недир шаның җебрини чекен көп-көп халклара онуң өлүми улы тәсир эдендир. Өзүниң тарыхы чәклилиги зерарлы асырларбойы адыл ша идеалына ынанып гелен халклар бу гезегем шо идеалың амала ашмагы үчин нобатдакы пурсат гелди хасап эдипдирлер, дүнйәниң гүлала-гүллүк болҗакдыгына умыт баглапдырлар, нәче йыллар бәри өр боюна галып билмедик, оянып билмедик пикир-дуйгулар өңе чыкып башлапдыр. Муңа Гүндогарда гадымдан бәри дәп болуп гелйән бир ягдай хем итерги берипдир: гүндогарда айратын алнан хер бир шахсың өзи билен, оглы я гарындашы билен шалык ёлы түкенйәр гидйәр. Онсоң бүтинлей башга, хич хили династияның довамы болмадык адамлар тагты эелэп, дүйбүнден башга сыясат йөредип уграяр.

Көпленч, соң тагта гечен ша өңки шаның тохум-

-тиҗини халамаяр, өз орнундан габаныл олары ёк эдйәр, я юртдан чыкарып гойберйән ягдайлары хем сейрек болмаяр. Муны гадымы дессанларың сюжетлери хем етерлик беян эдипдирлер. Шаларың шейле чалшыгы, бейлеки этраплардакы, айдалы, рус шаларының чалшыгына гаранда халка җуда көп зарбалар билен тапавутланыпдыр. Шоңа гөрә-де хер бир шаның тагтдан гитмеги, онда-да Недир ялы юрда ган чайканларың гитмеги халк тарапындан гаты улы еңиш хөкмүнде кабул эдилип, тәзе шаның адыл хем ровач болҗагына йөнтем ынам җошупдыр. Хава, шо дөврүң халкының аңында шейле чапраз пикирлер оңушып билйән экени. Мунуң бир себәби адыл ша хакда гөвүн ислегиниң гаты гадымдан бәри хем-де шейле гиң өрүлере яйранлыгы болса герек.

Недириң гылыҗың гүйҗи билен дөреден империясы пара-пара болуп даргапдыр. Эйраның өз ичиндәки майда ханлыклары хасап этмәнимизде-де, овганлар Ахмет Дурраның баштутанлыгында өз дөвлетини дөредип уграярлар, Хыва хем Бухара ханлыкларының өзбашдаклыгы артяр. Ортарада түркменлер шол өңки дагыныклыгына, баштутансызлыгына галыберйәрлер. Үстесине-де о дөврүлер шайы, сүнни тапавутларына хем хас көп үнс берлип, дини гаршылыкларам артяр. Сизиң билшиңиз ялы, түркменлер ысламың сүнни бөлегине дегишлилиги үчин шайы угруны голданыҗы парсларың, түркменден бөлүнип олара гошулан гызылбашларың гыя гарамакларына, дуйдансыз чозушларына инди хас көп учрап башлапдырлар. Себәби хич киме баш бермейән, боюн эгмейән түркменлери, өңи-соңы, өзүне чекмек, өзүне гаратмак мейиллери парсларыңам, түркменден бөлүнен гызылбашларыңам, Хыва ханыныңам, Бухара эмириниңем башындан айрылмандыр. Шол инче умыт олары узак вагтлап алдапдыр. Мал бакмага гиң өри хөкмүнде түркмен сәхрасы хем олары гызыкландырыпдыр вели, эсасы, түркмен атлы йигитлери, о йигитлериң ганына сиңен уршуҗылык укыбы олара хас деркар болупдыр. Өз гошуныны түркменлерден дүзүп, йөрише гиден хан еңҗегине кепиллик берип билипдир. Дүрли юртларың гошунында гуллук эден түркмен эсгерлериниң еңишлерини о ханлар-беглер ягшы билипдирлер, гадымдан гелйән шол дәбиң өз велаятында довам этмегини исләпдирлер. Эмма бу парслара-да, өзбеклере-де башартмандыр, башартса-да аз вагтлык болупдыр, олар сарч түркмениң дилини тапып билмәндирлер. Эмма дүйн Недир шаның гошунында гуллук эден, соңра овган дөвлетини эсасландыран Ахмет Дурраны түркменлери уланмак меселесине сересаплы чемелешипдир, ол, белки, өң Недириң гошунында гуллук эден дөврүнде түркмениң хәсиетини якындан өвренен болмагы гаты ахмалдыр; гүйч уланып түркмени өзүне чекибилмеҗегини ол икучсуз дуян боларлы. Шол себәпли хем ол түркмен халкының тарыхы тайдан эмеле гелен географик ягдайыны, түркменлериң овганлар ялы, сүннүлигини, парслара, гызылбашлара гаршылык хыҗувының гүйчлүдигини, иң эсасысы хем түркменлер өз дөвлетини дөредип билмеселер хем оларың гүйчли дөвлет билен хызматдашлык этмек мейиллерини Ахмет Дурраны гөвнеҗай сынлапдыр. Ол түркмен халкының, бейлеки халклар, юртлар билен ягдайыны өвренмек билен бир вагтда шо халкың өз ичиндәки ахвалаты, тирелериң ягдайыны хем гөзден салмандыр. Дашкы ве ички факторларың деңешдирилип-дегширилмеги Ахмет Дуррана түркменлериң хайсы тарапындан бармалыдыгыны салгы берипдир, онсоң шол салгыдан угур алып херекет эдипдир.

Шейле болансоң Ахмет Дурраның түркмениң теке, ёмут, салыр ялы улы тирелерини бир яна гоюп, озалы билен гөклеңлере йүзлененлиги йөне ере дәлдир. Озалы билен диййәнимизиң себәби, Ахмет Дурраның өңде-соңда түркмениң бейлеки тирелерине йүзлененлиги хакда хәзире ченли хич ким яңзытмаяр, тарыхы маглуматам тапыланок.

Ол гөклеңлере ики ёла хат билен йүзленипдир. Шо дөврүки түркмен тайпаларының арасында гөклеңлериң өңде барыҗы топара өврүлендиги хакда өңде айдып гечиңимизе Ахмет Дурраның ала-бөле гөклеңлере йүзлененлиги хем тассыкламаның бири болуп билер. Сөвешҗеңлиги, гаршы дуруп билши, географик ерлешиши, үстесине-де Недир ша дөври өзге түркменлере гаранда гөклеңлериң көп эзъет чекендиги Ахмет Дуррана мәлимди. Ол бу хатлары язмак билен өз есерлигини тарыха айдың эдип гидипдир. Өз бәхбидини чуң гизлемеги башарып, бу ёлда түркменлериң гүйчлерини пейдаланмагы максат эдинен ша о максадына етди. Шадан гелен хат халк ичинде улы рухы белентлик дөредипдир, халкың ватанперверлик дуйгу-

ларына кувват берипдир, шол шовхун эсасында эгер Ахмет ша ярдам берселер өз ил-юрды аман-эсенликде яшайҗак ялы ховайы ынам хем дөрәпдир. Дөремезче хем дәл. Сиз шаның хатларына үнс берсеңиз, ол хан-беглериң, халкың өңүне дүшүп йөренлериң атларыны улы хормат билен бире-бир агзап, оларың мертебесини бейгелдйәр. Дипломатияның бу усулыны Ахмет Дүрраны түйс еринде уланыпдыр. Әхтимал, ол «Түркмене ел бер, ики элине пил бер» дийленини пугта ятда сакландыр.

Ниреден пейда, ниреден зелел гелҗегини сайгармага пурыҗасы болмадык гөклеңлер Ахмет ша тарап ыңыпдырлар. Өз атлы йигитлерини яраг-эсбап билен үпҗүнләп Ахмет шаха гуллук этмәге уградыпдырлар. Оңа гошун болса башга хич зат герек дәл, ол түркмениң гиң өрүли сәхрасына хем, мал-гарасына хем гөз дикмейәр. Гүйчли гошуны болса, әхли зады тапҗагына ша ягшы дүшүнипдир. Онсоңам талаҗак болса түркмен ялы пукара халкы дәл-де генҗи-кәни мүндер-мүндер болуп ятан бай юрды таламакчы. Эсасысы хем душманың түркмен болмасын. Хер ёл уланмалы йөне түркмени голдан бермели дәл, овгана онуң душманлык мейиллерини дөретмеҗек болуп чалышмалы. Ине, бизиң пикиримизче, Ахмет шаның түркменлер бабатдакы сыясаты шейле.

Бизиң тарых ылмымыз бу дөврүң чылшырымлы дурмуш ягдайларыны, түркмен-овган гатнашыкларының вакаларыны хениз бизе долы ачып беренок, догрусы, чуң өвренилмейәрмикә өйдүп ховатырланярын. Фактларың энтек шейле уҗыпсызлыгында гутарныклы пикир хөдүрләп болмаҗагыны окыҗы деслапдан дуян болса герек.

Хер ничигем болса о дөврүрден дымып гечмәге бизиң ызарлаян объектимиз мүмкинчилик бермейәр. Гой, хәзирликче долы болмаса-да, бир тараплайын чыкар горкусы болса-да окыҗы билен пикир алышып гечсек, кем болмаса герек. Соң бу пикирлери окыҗы өзүче өсдүриберсин, кәмиллешдириберсин.

Ахмет шаның абдал тиресинденлигине, түркмениң хем абдал тиресиниң барлыгына үнс чекиң. Бу адыбир ики тирәниң багланышыгының ненеңсилигине биз энтек долы гөз етирип билемзок. Эмма түркмен алымларының арасында Ахмет Дүрраны түркмен диййәнлерем, овган диййәнлерем бар. Тиреси абдал болансоң

түркменлере якын гөз билен гарапдыр, шонуң үчин түркменлерем оңа шо рухда гарапдыр диййән алымларам бар.

Догруданам, Магтымгулының Ахмет шаха багышланан «Аршы аглая» одасында: «Пишиң Эйран болса, пуштуң Турандыр» диен сетир ойландыряр. Йөне окыҗы хас төверeклейин хем чуңңур маглуматлара гызыкланяр. Ахмет ша гөклеңлере язан хатында халкың өңүне дүшүп йөренлериң атларыны ниреден билдикә? Ким оңа бейле маглумат бердикә? Тагта гечмезден өң Ахмет шаның түркменлер билен гатнашыгы ненеңсиди?

Бу сораглар хәли-хәзир-ә тарыхчыларымызың өңүнде дикелип дур.

Недир ша өлдүриленде Магтымгулы 14—15 яшлы йигдекче экени. О дөврүң 14—15 яшлы огланыны хәзирки гүнлерде шо яшдакы огланлар билен деңешдирип болмаса герек, дөврүң яманлыгынданмы, тебигатың пәклигинденми, өй-дурмушының сайхаллылыгынданмы, гараз, өңки дөврүрлер адамлар ир етишипдир. Кәбир окыҗының «Ир етишип, ирем өлүпдир» дийҗегини дуйян. Хава, о дөвүр шейле болупдыр.

Роваятлар Магтымгулының гошгы язмага ир башланлыгыны хабар берйәр. Бир роваятда шейле дийилйәр:

Дөвлетмәммет томус гүнлери Төрейит гакырлыгында харман аляр экен. Ол вагт Магтымгулы овлак-гузы бакып йөрен оглан экен. Ол чопан болуп гезип йөрен еринде хер хили гошгулары гошуп, олары айдым эдип айдар экен. Кәвагтлар язан гошгуларыны чопанлара окап берип, оларың маслахатына гулак асар экени.

Бир гүн Магтымгулы билен биле чопанчылык эдип йөрен какабаш ёлдашларының бири Дөвлетмәммет молланың янына барып:

—Магтымгула бирнеме «хай» дийиң. Ол мал бакып йөрен еринде болар-болмаз варсакыны айдып, гөрене гүлки болуп йөр— дийип, Магтымгулыны яманлапдыр.

Шондан соң Дөвлетмәммет молла оглунуң нәме айдяндыгыны билмеги йүрегине дүвүпдир.

Бир гүн яшаҗык Магтымгулы овлак-гузыны ятага сүрүп, атасының янына көмеге созлупдыр. Харман җайда атасы ёк экен. Магтымгулы еке өзи боландан соң, ишләп йөркә хиңленмәге башлапдыр. Шол вагт

чай ичип өйден чыкан Дөвлетмәммет молла оглуның сесини эшидип аяк чекипдир. Чопаның кинаялы сөзүни гаты гөрен шахыр оглуның шыгыр окайшына диң салыпдыр. Магтымгулының гошгулары атасына ярапдыр. Онуң оглундан гөвни хош болупдыр. Соңра Магтымгулының янына гелип:

—Оглум, сен «шахыр болупсың» дийип эшитдим. Ханы, атаң хакы үчин хем бир хош сөз айдып бер бакалы — дийипдир.

Магтымгулы шонда атасына миннетдарлык билдирип «Атам Дөвлетмәммет молла хакы үчин» диен сетирлер билен гутарян гошгусыны айдып берипдир.

Дөвлетмәммет молла:

—Берекелла, оглум. Аркайын шахырчылыгыңы эдибер — дийип, оглуна өвүт берипдир.

Эмма Магтымгулының хәзире ченли нешир эдилен эсерлеринде чагалык йылларында язан гошгуларының өзгелери ёк. Муны стилистики-хронологики дерңевлер тассык эдйәр. Шейле болса халка етирилен гошгуларың хайсыны иң ирки дийип кесгитләп болар.

Белки, «Соңудагы» диен гошгудыр. О гошгы капыяларың сеплешип, сетирлериң гурлушы, ички пафосың яңланышы, гошгуда пикириң, дуйгының акышы, дурмуша яңы назар салян адама кыбапдаш романтика, ватанперверлик хыжувының хениз умумылыгы ене энчеме сыпатлар хем-де гошгының умумы дуркы бу эсери башлангыч шахыр язандыр диен пикири дөредйәр.

Йөне башга бир ваввалы меселе бар. Магтымгулының гошгуларының хронологиясы, ягны дөрән вагты шу чака ченли ылмы тайдан йөрите өвренилен ок, шо себәпли Магтымгулының хәзире ченли нешир эдилен китапларының биринде-де гошгуларың ерлешдирилишинде хронологик ызыгидерлилик берҗай эдилмәндир. Өзге болмаса, бу принцип шахырың 1959-нҗы йылдакы ве 1983-нҗи йылдакы ики томлук сайланан эсерлеринде бери уланылмалы экени.

Шахырың гошгуларының хронологик ызыгидерлилигини дикелтмек кын меселелериң бири. Илки шо дөврүң вакаларыны анык, айдың беян этмели, шахырың дөвре сеслениш айратынлыгыны, өзболушлыгыны өвренмели, соңра хер бир гошгының текстини, контекстини җикме-җик хем төвереклейин дерңемели. Шуңа

меңзеш башга-да энчеме мушакгатлы ишлер битириленден соңра, пылан гошгы пылан вагт я-да такмынымы вагтда язылыпдыр диен нетиҗә гелмек болар.

Магтымгулының биографиясыны өвренмеклигиң кынлыгының бир себәби хем хут ёкаркы ишлериң битирилмәнлигинде. Хас гыначлы ери болса — бу ише бәри-бәрде гиришилерем өйдүленок.

Халкың Недир ша өлдүриленден соңкы дабарасы Дөвлетмәммет молла-да, Магтымгула-да улы тәсир эдипдир. Дөвлетмәммет молла өңден бәри язып йөрен китабының биринҗи бабыны бирейййәм тамамлапды. Ол бу бапда шалар хакда айданының тассык боланына гуванярды. Инди аз-кем язгынлык аралашды. Гөвнүне беслән пикирлерини кагыза гечирип башлады. Ол хернәче җан чексе-де дил меселеси—сап түркменче, ягны халкы дилде язмак башартмаярды. Чагалыкдан бәри ганына сиңен, аңында мыдамалык ойнаян арап, парс сөзлери онуң ислегине бакман, өңки эндиге гөрә языляарды. Диңе рубагыларыны, газалларыны өзге дилиң сөзлеринден саплап язмак башардярды. Хакыкатда болса, халк парсылардан барха дашлашярды, себәби түркмен халкы Эйран зулмундан герк-гәбе болупды. Шоңа гөрә хат-да өз душманының дилине-де йигренч артып барярды. Муны Дөвлетмәммет молла өңрәкден бәри дуйярды. Эмма, нәтҗек, эндик-дә. Онда чыкалга ёкмука? Чыкалга бар. Башармадык ишиңи оглуң башарар ялы, битирибилмедик ишиңи оглуң битирер ялы этмели. Диңе шейле тербие халас эдер. Дөвлетмәммет молланың бир вагтлар оглуна түркменче айдып берен дессанлары, эртекилери, маталлары, накыллары..., гараз, халк дөредиҗилигиниң дүрдәнелери шу тайда улы голдавчы болды. Магтымгулы оввал-башдан халкы дилде язып башлады. Дөвлетмәммет молла өз кәрине мирасдар шахыр огул дөрәнине-де аз бегенмейәрди велин, о шахырың сап түркменче язышына гуванып башы асмана етди. Бир ёла болса Магтымгула: «Халк дилинде язаңда ишиң ровач алар» дийип несихат берди.

Магтымгулы о пенди эшитмәнкә-де атасының шейле пикирделигини дуйярды. Шо дөврлерден башлап ата билен огул арасында геплешмән дүшүнишмек, бир-бирегиң йүрегине аралашмак ёлы ачылды.

Атасының мекдебинде окан дөврлеринде-де Магтымгулыда шо-ол чага дөврлериндәки ялы өз пикир-

лерине гүмра болуп йөрмек эндиги барды. Шоңа гөрә дең-душлары онуң билен шейле бир ыснышып билмейәрдилер, онуң еке галян, еке гезйән вагты барха көпелйәрди. Дөвлетмәммет молла оңа окамак эндигини хем берипди вели, эсасы, оны пикирленип билмеклиге вердиш эдипди. Окаян кән, эмма пикирленип билйән велин, әхли заманда етмезлик эдипдир.

Магтымгулының бу дыммалыгыны, бир нокада бакып йөрмесини онуң дең-душлары улумсылык, ексунлык хасаплан болмаклары хем мүмкин, себәби яшлыкда тиз нетиҗә гелнип, о нетиҗеден шол тизликде эл чекилен халатлары сейрек болмаяр. Эмма Човдур атлы йигит Магтымгулы билен деңине окашып, деңине җеделлешип билмекден башга, оларың гөвни бир-биреге имринди дурды, бир-бирек билен хернәче узак отурсалар хем ичи гысмады. Буларда узак достлук гатнашыкларының дөрәнлигине Дөвлетмәммет молла гуванып бакды.

Үстесине, Човдурда арслан йүрек урярды, кувватлы бедени гөрени хайран эдйәрди. Ол өз эдерменлиги, башаржаңлыгы билен Магтымгулудан рүстем гелйәрди, дага ярмашмалы болса-да, дүе ялы дашлары даган тогарлап ойнанларында-да, ава чыканларында-да ол мыдама өңдеди. Гөрүбилмезлиги болмадык адамың, өзүнде кемлик эдйән задың бар адамсына гуванышы ялы, Магтымгулы хем Човдурың артыкмач тарапларына бегенйәрди, шоңа деңлешҗек болуп пәк бәсдешлик эдйәрди. Атасының күмүшчилик дүканында биле ишләнинде Човдурың эмелсиз херекетлерини гөренде-де хешелле какмаярды. Бу оңа атасындан ган билен гечен гылыкларың бириди: ниетиң хернәче улы болса-да өзүңи мыдама пес тутмалы.

Човдур шахыр болмаса-да гошга дүшүниши, гошгы сөйүши билен Магтымгулыны бенди эдйәрди. Бу затлара өз йүрегиндәки сөйгә гаранда Човдурдакы сөйги хас кувватлы гөрүнйәрди. Хер бир сөзи аграмлап билйән адам шахыр үчин иң якын достды.

Ики дост яңы он дөрт яшанам болса буларың дурмушындан-да эййәм көп леззетлер гечип гидипдир. Ханы, ялаңачҗа шапыдыңлашып о дереден о дерә йүврен гүнлери?! Ханы томсуң җөвзасыны, көле бөкүп совадан гүнлери?! Аязлы гышларда доңан сув йүзүне чакгы билен чызан сөзлери эрәп-эрәп гидипдир. Өңлер узак гиҗелерде дөвли эртекилери тешневи диңлән

гөвүн инди эртекә имринмән башлапдыр.

Хывадан, Хыратдан, Бухарадан, я даг аңырсындан кервен сүйнүп геленде безиргенлериң гызыл-яшыл парчаларыны, датлы кемпутларыны, йүрегиңи эзендирйән җүрлевүклерини гөрүп оба ичине шовхун дүшүрен гүнлери ят болуп баряр. Кәхалатда дуйдансыз дөкүлен талаңчыларам оба гох берйәрди, ана шонда гул эдилип әкидилер горкусы билен хер чага өе күрсәп урарды. Гараңкы бурчда эне гуҗагында сейрек дем алып, гөзүни хөвлендирип отуран гезеклери хем аз болманды. Ана, инди велин душман чозанда элиңе бир гылыҗы оклаярлар-да «Ал, горан» диййәрлер. Хатда арада бир йөрише Човдуры хем алып гитдилер. Асыл, мәхрем энеси хем, Дөвлетмәммет атасы хем инди Магтымгулы дагы билен улы адам билен геплешйән ялы геплешйәрлер. Улы адамлардан эдилйән талабы буларыңам битирмегини ислейәрлер. Элбетде, ата мүнмек, ат үстүнде ойнамак хер бир түркмениң борҗы. Оны Магтымгулы хем Човдур хем ягшы билйәр, берҗаям эдйәр. Эмма Човдурың атасы оглуна хас забун дарашяр. «Өз йүреги мүнйән атың йүрегинден артык болмаса, ат бир-де болмаса бир ерде сени намут гояр. Атлар кувватлы йүреклини өз үстүнде гөтерйәндир». Онсоң атасы Човдура үзеңңә басып ата мүнмеги гадаган этди. Эгер өңүрдикләп барян аты ылгап етип, ялындан аслышып-дурмашып эере гонсаң, яшулуларың гөвнүнден турарсың. Човдур шейле рухда тербиеленйәр. Магтымгулы нәме? Ёк. Ол бу тербийә мәтәч болуп галыпдыр, себәби Дөвлетмәммет моллада бейле эндик, бейле кувват ёк. Ёгса, онуңам гөвни ат үстүнде бөкҗекләси гелйәр.

Биз Човдурың тербиелениш усулыны, йүрек тербиеси дийип шертлейин атландыралың. Умуманам, түркменлер йүрек сөзүне гаты улы маны берйәрлер, көп зады йүрек билен багланышдырялар. Йүрек тербиесинде хем беден тербиеси, хәсиет тербиеси, эсасысы хем нерв тербиеси гөз өңүнде тутуляр. Сөвешде зерур болан әхли херекетлер-чаканлык, совукганлылык, гөз ачыпюмасы салымда болуп гечйән вакалардан догры баш алып чыкмак ялы ... эндиклери тербиелемек хем йүрек тербиесиниң бир гошанды әкени.

Сөвешде нәме болуп гечйәнини сенем сынлаяң, атыңам сынлаяр. Горкы хеммеде-де бардыр, йөне горкыны еңене батыр дийилйәр. Ана, шол горкыны

еңйәнчә, атың сендәки горкыны дуймалы дәлдир. Бу хем йүрек тербиесиниң бир гошанды.

Адам ләшине, адам ганына, ган ысына өвренишмек хем йүрек тербиесине гирйәр. Хатда атлары хем гана өвренишдирмеклиге көп үнс берлипдир. Мунсуз сөвеше гирмек мүмкин дәл экени.

Ынха, Човдур шейле рухда тербиеленйәр. Нетижеде, Човдур сарсмаз йүрек, газаплы хем гайдувсыз болуп етишип баряр. Муны шо дөврүң дурмушы талап эдипдир. Магтымгулы велин тебигы болшунда, тебигат онуң йүрегине нәме гуян болса, шонуң билен галыберйәр. Гайта, дүрли китаплар онуң йүрегини хасам әзйәр. Үстесине, Дөвлетмәммет молла-да Магтымгулының йүрегиниң гатамагыны ислемәндир, оңа озалы билен шахыр огул герек болупдыр. Йөне бу тайда башга бир гең вака саташярыс. Магтымгулы-ха Човдурың йүреги ялы йүрек ислейәр, Човдур болса Магтымгулынықкы ялы юмшаксы, гечиримли хем нәзик йүреге өмүрлик тешне болуп галяр.

Дөвре доланып гелелиң. Өң айдышымыз ялы, Недир шаның өлмеги билен ажап эйям геләйжек ялы дуйгы көплери гуршап алыпдыр. Себәби онуң зулумы жуда газаплы болуп, өзүнден өңкүлериң тежрибесинден хас оздурыпды. Недир ша өлени билен Ахмет ша дийип бири дөреди. Халк оңа улы умытлы бакды. Элбетде, Магтымгулы хем Ахмет ша бабатда хениз ягшы пикирдеди. Әхтимал, Дөвлетмәммет молла өз пикирини даша чыкармага гыссанман, вакаларың яйбаңланышыны сиңңин сынлапдыр. Хер нәме боланам болса, онуң Ахмет шаха багышлан гошгусы я дүйбүнден ёк, я бизе гелип етмәндир. Эмма жуван Магтымгулы өз жошгунына басалык эдибилмән, яшлык гыссанмачлыгына берлип, хениз Адыл ша хакдакы эшиден роваятлары, эртекилери гулагында яңланян дөври романтика бат берип Ахмет ша бабатда:

Я Ахмет ша, ерде яйылып чавың
Адың асман гидер аршы аглая.

дийип башланян гошгыны язяр. Өз халкының узак вагтдан бәри гызылбашлар, парслар билен өзара чапавуллыкларының түкенмегине Ахмет шаның ярдам этжегине ынанып язяр. Ахмет шаха: шаларың шалары... дийип йүзленйәр. Магтымгулы билен Човдур шо пурсатлар Ахмет ша билен баглы гөвүн йүвүртмелер деңзинде йүзүпдирлер. Бир-бирегиң пикирлерини диңләп, гөвүн алдап, асмана гол булап, ненеңси думана чүмендиклерини бир гөз өңүне гетирип гөрүң. Үстесине, пәлван сыпат, голы кувватлы, арслан йүрекли, өтгүр гылыжыны нирә уржагыны билмән, сычрап дуран Човдур өзүне дөвран доланандыр өйдйәр. Оңа мерт сөвешлер, халал еңишлер герек. Атасы хут шоңа лайык тербие берди ахыры. Човдур түркмениң хем түркилериң гечмишине гөз айланда-да гахрыман билен шахырдан шөхратлы адама гөзи дүшмеди. Шөхрат өз геймини хер бир адама гейдирмәге сынанышы ялы, ол Човдурыңам эгнине шөхрат геймини ташлады.

Үнс бериң: ики достуң икиси хем огланлыкдан сайланышына маңлайыны сыясата элтип урдулар, илкинжи әдимини сөйгүден башлаян йигитлиге етишмәнкәлер сыясат, дөврүң говгасы ики жуваны өз гирдабына долап алды. Шоңа гөрә бизе гелип етен гошгуларың илкинжилериниң бири эййәм хут сыясата, халк ыкбалына, дөврүң иң дервайыс меселесине багышланан болуп чыкяр. «Гөкләң», «Аршы аглая» гошгулары мунуң субутнамасыдыр.

Екары идеалларда тербиеленен Магтымгулыдан башгача гошгулара гарашмак хем болмажакды.

Ахмет шаның гуран дөвлетинде түркменлер, шол санда гөклеңлер гуллук эдип башлапдырлар. Себәби Недир ша өлдүрилмәнкә Ахмет Дурраны онуң гошунында гуллук эдйәрди, шонуң ялы хем түркменлер гошунуң сөвешжең бөлеги болупды. Үстесине-де, о дөвүрлер түркменлер гызылбашлара, парслара гаршы дуран хер бир топара гошулмага тайярды. Шейлеликде, тәзе овган дөвлети билен гатнашыкларың йыгылашмагы халк арасында бу дөвлете ягшы мейиллериң дөремегине, халкың ягшылыга умыт баглап, Овганыстана йүз өврүмегине гетирипдир. Хас гызыклы ери хем әдил өзлери ялы пукара, дагынык, жебир гөрен овган тайпаларының бирлешип, гөзүниң алнында дөвлет гурунмагы түркмен халкына жанлы мысал болупдыр. Овганларың бу херекети өңден бәри түркмен халкының ичинде гезип йөрен, барха бишишйән, кемал тапян бирлешмек мейлине говы итерги берипдир. «Бизем бирлешип дөвлет гурунсак, овганлар ялы багтыяр боларыс» дийип, хер бир акыллы-башлы түркмен айдып билжекди.

Муны умумы адамзат мысалында эййәм айдан Дөвлетмәммет молла бу вакалары сынлап, муны әсерин-

дәки пикирлериң тассыкланмагы хөкмүнде гөрен болса герек. Шол рухы җошгунлылык, Недир ша дөври чөкен гөвнүң галкынмасы эсериң соңкы сахыпаларыны язмага кувват бермек билен бирликде Овганыстан меселесинде анык херекетлер хем этмәге Дөвлетмәммет молла итерги берипдир. Себәби Овган дөвлетиниң дөредилен ери болан Хыратда овганлар билен биле гөклеңлериң, шол санда гайыларың яшандыгына тарых шаятлык эдйәр. Диймек, овганлар билен түркменлериң арабагланышыгыны хас узагракдан гөзлемек ерликли болса герек.

Түркмен обаларында Овганыстана гиден-гелен артдыгыча Ахмет ша хакдакы гөвүн юмшадыҗы гүррүңлер барха артяр, оны халк өз аңында Адыл ша дережесине ченли бейгелдйәр. Бу гүррүңлери ичгин диңлесе-де Дөвлетмәммет молла энтек Ахмет ша хакда ачык пышгырмаяр. Себәби ол шаларың тарыхыны, өмүр беяныны көп окапды, үстесине өз герденинде чекени, өз гөзлери билен гөрени хем бир тарыхча барды. Мунуң үстесине-де гечмишде нәче ша хөкүм сүрүп өтүпдир велин, оларың адылы аз болупдыр. Дөвлетмәммет молланың пайхаслы башы бу мынасыбети хич-хич унутмандыр. Онсоң Дөвлетмәммет молла топар-топар, кервен-кервен болуп халайыгың Ахмет шаха тарап ындырылмасыны аклы хайран болуп сынлапдыр. Бу ыңдарылманың соңунын нәме билен тамамланҗагыны биле-билмән көсенипдир.

Бу аралыкда өз оглы Магтымгулының берейәмден бәри Ахмет шаха йүрекден орун беренини хем, яш калбындакы сансыз арзувларыны Ахмет шаха гөнүкдирйәнини хем Дөвлетмәммет молла дуйман галды. Йөне ол оглуның бир зада улашып йөренини соңкы гүнлер месе-мәлим дуйды-да отагда өке өзи отырка оглуны янына чагырды. Бу сөхбетде нәме гүррүң эдилени соңра «Оглум—Азадым» айдышыгында чепер беяныны тапды. Эййәм шол вагтлар, такмын он дөрт, он алты яшларындакы Магтымгулыда өрән ёкары медениетлилик, адамкәрчилик кәмиллиги, ылыма-билиме экабыр эрк эдиҗилик укыбы айдың гөрүнйәр. Эййәм шол вагтлар Магтымгулының өз атасы билен пикир бәсдешлигини гуруп билйәндигине бу гошгы шаятлык эдйәр. Хатда ол атасының пикириндәки ички гаршылыгы тутуп, шоны хем сыпайылык билен уланмагы башаряр:

Атасы: Гаракчыдыр ёллар, хыздыр, харамдыр,
Өлерминң, галармың, гитмегин, оглум.
Оглы: Каст эдип җаныма, етсе аҗалым,
Бу ерде хем болса, тапар, Азадым.

Бу сапаркы сыяхат хакда алымларың ики пикири бар.

Биринҗи пикир: Магтымгулы дервүш болуп гидендир. Ол дервүшлиге гитҗек боланда атасындан ругсат сорапдыр. Бу пикириң тарапдарлары айдышыкда:

Җылавдары болам Языр хан пириң,
Көңүл гушы перваз урар пакырың,
Бу гүн еди гүндүр, «алхам» окырын,
Шат эйле көңлүми, гойбер, Азадым!

диен сетирлере көп әхмиет берйәрлер.

Икинҗи пикир: Магтымгулы бейлеки илдешлери, дең-душлары билен бирликде хут Ахмет шаның янына гөрме-гөрше я геплешиге гитҗек боланда атасының эҗазасыны диләпдир. Бу пикириң тассыкламасы хөкмүнде:

Җепа урма өзүң, чагыр мөвланы,
Арзувлама ханы, беги, солтаны,
Бесдир бизе оввал таңры берени,
Алдырма көңлүңни, гитмегин, оглум!

диен бенди голданярлар.

Хәзирликче, үчүнҗи пикир ёк, йөне ики пикириң тараплары хем Магтымгулының яшлыкда, хер не максат билен болса-да, Овганыстана гиденини инкәр этмейәрлер. Гөвнүме болмаса, йыллар гечип Магтымгулының өвренилиши чуңлашдыгыча, икинҗи пикириң бәхбидине көп делиллер тапыляр. Бир гезек окана әхли сетири дүшнүкли гөрүнйән «Оглум-Азадым» айдышыгында-да Магтымгулының яшлыкда Овганыстана ууграмагының сыясы әхеңлерден гелип чыкяндыгыны тассыклаян делиллер окадыгыңча агдыклык эдйәр. Онсоң бу дүнйәниң говгасына Магтымгулының яшлыкдан гошлушандыгыны, дөврүн сыясатына өрән ичгин гызыкланандыгыны айтса болар. Бу Дөвлетмәммет молла тарапындан оңа шейле тербие берлендигини хем гөркезйәр. Хениз ак кагыз ялы арасса аңда ышк сөзлери язылманка, сыясатың түкениксиз айлавлары чызык чекип гечди.

Бу айдышык биографик нукдай назардан ин бай

маглуматлы гошгы хасапланяр. Мунда Магтымгулының яшлык хыжувлары билен бирликде атасына гойян бейик хорматы, Дөвлетмәммет молланың пайхасы, аталык мәхри, оглунуң такдырына шейле ичгин гатнашыгы, оглунуң сарпасыны саклайшы, бирек-биреге говы дүшүнйәндиклери, Овганыстан бабатда өз пикирлери, дөврүң дартгынлылыгы дуюляр. Бу айдышык илкинҗи сапар ватандан узага гидйән Магтымгула Дөвлетмәммет атаның ак пата бермесидир.

Хава, илкинҗи ёла юртдан чыкмак. Йөне бу Овганыстана гидип-гелмек билен тамамланармы? Өзүниң өмүр өврүмлеринде ене нирелере гитҗегини, зерурлыкдан, меҗбурлыкдан, гөвни җошгунлыкдан гитҗегини Магтымгулы шо вагт ойландымыка? Диңе ягшылыга гарашян гөвүн өз өмрүнде нәче җебирлере дөз гелип ватандан айра яшамага меҗбур болҗагыны гүман этмедимикә?

Магтымгулының Овганыстанда Ахмет ша билен гөплешиги такмын 1750—52-нҗи йыл төверегинде болупдыр.

Ахмет ша Недир шаның ынанян серкерделериниң бири хөкмүнде көп ерлерде, мысал үчин Эрменистанда, Гүрҗүстанда, Дагыстанда халкың нәхак ганыны дөкүпдир. Белки, ол түркменлери хем аяп гоян дәлдир. Шоңа гөрә ол дөвлет эдиненсоң, шол бирмахалкы өзүни йигрендирмесини ювмарламалыдыгына говы дүшүнипдир. Өзүни Недириң неслине, Эйрана гаршы эдип гөркезмеги герек болупдыр. Шейтсе, бирмахал Эйраның гол астындакы ханларың, хусусанда, түркменлериң өзүне гатнашыгының үйтгеҗекдигини Ахмет ша өңден гөрүпдир. Муны амала ашырмак үчин ол, озалы билен дине берк япышыпдыр. Эйрана гаршылыгы — шайылара, гызылбашлара гаршылыгыны аңладыпдыр. Өң айдышымыз ялы, бу фактор овганларың хем эдил түркменлер ялы сүннилиги үчин шейдилйән ялы эдилип гөркезилипдир.

Хамана, бу ерде диңе дини мезхеп бәхбиди бар ялы эдилип гөркезилипдир. Бу, Ахмет шаның гарашышы ялы, түркменлере улы тәсир эдипдир.

Ери геленде ене бир ягдайы хем окыҗа ятладып гечейин. Недир, өзи түркмен болансоң, басып алан юртларында-да, галаба, түркмен хәкимини отурдыпдыр. Овганыстаны басып аланда он алты яшлы Ахмет түрмеде экен. Ол Недириң гошунына гошулып

гайдып, өз экабырлыгыны, батырлыгыны гөркезип Недириң ынамлы адамсына өврүлйәр. Хатда Недир ша өзүне гаршы дилдүвшүк гураляныны дуянда, дилдүвшүҗилере гаршы хут Ахмедиң гошуныны көмеге чагыряр. Недир ша өлдүриленсоң онуң газнасыны талаҗак болан таланчылара гаршы хем хут Ахмет гаршы дуряр. Шонда Ахмедиң Недир шаха вепадарлыгыны хорматлап, Недириң зенанлары оңа дүнйәде еке-тәк гымматлы нур берйәрлер.

Ахмет не себәпден Недире вепадарлык билдирдикә? Мунуң себәплериниң бири — онуң түркилиги я түркменлиги болаймасын?!

Хәзирки вагтда Ахмет Дүрраның овганың садозай тайпасына дегишлидиги хакда маглуматларам, делиллерем агдыклык эдйәр. Онуң түркменлиги хакдакы чаклама болса шу вагт чакламалыгына галяр.

Шу тайда Недир ша өлдүриленден соң, түркменлериң, шол санда гөклеңлериң ала-бөле Овганыстана ынанмагының, ондан ягшылыга гарашмагының өрән көп санлы себәплериниң, делиллериниң барлыгыны айтмак герек. Муңа төвереклейин гөз етирмек үчин Недир ша өлдүрилйәнчә рус-түркмен, эйран-рус гатнашыкларына назар айлалың. Мәлим болан маглуматлара гөрә, барып-ха VIII—X асырларда огуз серкерделери Киев Русы князлары билен союздашлыкда хазарларың ве булгарларың гаршысына чыкыш эдипдирлер. Огуз серкерделери гадымдан гелйән дәп боюнча Киев Русы князлары билен гудачылык гарындашлыгыны хем ачыпдырлар. (А. Языевиң маглуматы). XI асырдан бәри рус-түркмен сөвда гатнашыклары довам эдипдир. Бу гатнашыклар кәбир сөвешлер, чапавулчылыклар, бирек-биреги таламак ялы дөврүң киселине ёлукса-да ене сапланып, гатнашыклар асырма-асыр йыгҗамлашыпдыр. Он дөрдүнҗи, он алтынҗы асырдан соң, ягны түркменлериң өз ган гарындашлары азербайҗанлар, өзбеклер билен багланышыклары, умумы аланда дартгынлашан асырларында рус-түркмен гатнашыкларында якынлашма процеслери гүйчленйәр. Ёгса, 1667-нҗи йылда деңизден гечип Каспи якасына Степан Разиниң казакларының чозушларының бу гатнашыгың рухуна ярамаз тәсир эденлиги хем хак. Ёгса, бу чозушларда ресми дөвлетиң элиниң ёклугы белли болса-да бу фактың өзүни халк чозушы хөкмүнде хакыдасында саклапдыр. Бейле

фактларың гайталанан болмагы хем гаты мүмкин ахыры, белки о херекетлере җогап херекетлери эдилен болмагы хем ахмал. Тарыхда, айратынам, аз язгылы гүндогар тарыхында гара тегмиллере аз саташмаярыс ахыры.

1713-де бейик түркмен оглы Хоҗанепес Каспиден гечип парахатчылык миссиясы билен Петр I-ниң хузурына уграяр. 1714-нҗи йылың язында онуң ресми душушыгы боляр, догрусы, рус шасы билен дөвлетсиз, шонуң ялы хем шасыз түркмен халкының векили душушяр. Ол рус раятлыгына гирмек меселесини бейик патышаның өңүнде кесердип гойяр.

Бу душушыгың ызысүре Петр I А. Бекович-Черкасскиниң экспедициясыны бу тая уградяр. Түркменлериң бу экспедиция хер гезек якындан ярдам беренлиги, умуман, ягшы мейилли гаршыланлыгы хакда маглуматлар бар. Ширгазы хан бу экспедицияны намартлык билен гыранда түркменлериң бу ваканы гахар-газаплы кабул эденлигини айтса болар.

Элбетде, Хоҗанепесиң бейик Петр билен душушанлыгы хакда бир-бири билен гатнашыклы бейлеки түркмен тайпаларының иру-гич эшиденлиги, өзге болмаса, хер тайпаның соватлы топарының эшиденлиги хем гүмансыз.

1723-нҗи йылда Петр I Бакувы аляр. Шол йылдакы рус-эйран шертнамасына лайыклыкда Гүрген этраплары хем русларың гол астына гечйәр. Эмма хакыкатда о ерлерде сыясы ягдай үйтгевсизлигине галяр, ягны руслардан хич хили делалат болмаяр. Муны хем түркменлериң өңдебарыҗы адамлары ягшы өлчәп-бичендирлер. Не себәпден ша олары овган, эйран зулмундан дындарып, өз саясына алмадыка?
Бу фактың рус патышалыгы хакда ене бир якымсыз дуйгы дөреденлиги икучлы дәл. Бу рус-түркмен гатнашыкларында уланылмадык илкинҗи хем иң улы шансларың биридир.

Эйсем шондан соңра рус-эйран-түркмен үчбурчлугында вакалар ненеңси яйбаңланыпдыр? Элбетде, отрицатель эмоциялар көп дөрәпдир. Эййәм 1726-нҗы йылда Недир улы сөвеш сахналарында гөрнүп уграяр. Эйран-түркмен гатнашыклары өңкүденем бетерлешйәр. Аламанчылык, басып алмалар ве талаңчылыклы гөчхе-гөчлүклер эйямы башланяр. Белки-де түркмен халкы Недирден гөрен эзъетини өңде-соңда хич кимден

гөрен дәлдир. Соңра тарыхчыларың арасында «Гүндогар Наполеоны» лакамыны алан Недир Эйраны овганлардан ве түрклерден сапламакда гызгаланлы ишләп, өзүни парслара танатды. Хакыкатда бу сүннилери четлешдирип шайыларың хәкимлигини дикелтмеклиги аңладярды. Эмма энтек өңде чылшырымлы ыкбал оюнлары бар. Үстесине-де Недир түркменлиги үчин парсларың ыкрар этмесини газанмалыды.

Тарыхчылар Мехди хан, Мухаммет Казым, Ханвей, Мәмметсөйүн Куддусы, Реза заде Шефаг хем-де көп санлы роваятлар Недириң ил өңүне дүшмегинде түркменлериң ролуны ныгтаярлар, хатда Недир Хывада бенди болуп дөрт йыл отуранда-да оны Хыва гулчулыгындан сыпдырып, Гарагумдан гечирен хем түркменлер экени. Бу ягшылыгы ол соңра шейле бир эсселәп «гайтарып берйәр» вели, әхли халк онуң дүнйә инен гүнүне йүз мүң нәлет окап, хер демде онуң өлүмини диләпдирлер.

Эйрандакы рус резиденти И. П. Калушкин өз дөврүнде Недир ша хакда шейле маглумат ёллапдыр. «Ол өз хәкимлигини, шол өңкүси ялы, аңрыбаш газаплы йөредйәр ве иле мешхур адамлары ызыгидер өлдүрйәр, өзем бир уҗундан өлдүрйәр, Маер хандан башга-да әхли кишилери, ягны ондан разы адамлары хем өлдүрйәр, шо себәпли хеммелер, гошун хем оңа өлүм дилейәр».

Недир ша парс ве түркмен халкларының арасына шейле пагса урмак билен, оларың гатнашыгында диңе сөвеш херекетлери болар ялы дережә элтипдир. Шейле ягдайда түркменлер: «Мениң душманымың досты — мениң душманымдыр» диен йөрелгә йүз урандыгыны айтмага эсас дөрейәр. Бу гадымы йөрелгәниң сыясатда иң ялңыш йөрелгедигини, шейле-де болса көп-көп асырлап, көп-көп дөвлетлерде шейле бикемал сыясат йөредилендигини окыҗы билйәндир. Бизиң гүррүңини эдйән дөврүмизде рус патышалыгының эйран бабатдакы сыясаты түркменлери шейле гөвнүчөкгүнлиге итерипдир. Эййәм 1730-нҗы йылда Закавказъеде Недириң түрклери гысып чыкармакдакы сөвеш херекетлерине генерал Левашов ярдам берипдир, Недир Генҗәни габанда рус инженерлерини ве оларың кувватлы артиллериясыны пейдаланыпдыр. Бу фактлар русларың Недири голдаянлыгы хакда икирҗиңленйән адамларың хем гүманыны даргадыпдыр. 1732-нҗи

йылда болса рус-эйран шертнамасы эсасында түркмениң гүр отуран ери болан Гүрген ресми суратда Эйрана берилйәр.

Бу херекетлериң әхлиси русларың түркилере, шол санда түркменлере гаршыдыгы хакда пикир эдилмегини дөредипдир. Ери геленде айтсак, түрки ковумлар херңәче агзала болсалар хем XVI, XVII, XVIII асырларда өзлериниң өңи-соңы гарындашдыкларыны унутмандырлар. Бу фактор элмыдама оларың өлчег бирликлериниң бири болмагында галыпдыр.

Шу тайда XVIII асырың биринҗи ярымында рус дөвлети Эйран билен гызыкланып, Эйраның түрк дөвлетине гаршы дурмагыны ислэп, түркменлер ве олара кыбапдаш кичи халклар бабатда совук сыясат йөредендлигини айтмак герек. Шол совуклык самодержав хәкимиетиң хас улы бәхбитлере ковалашмасының нетиҗесилигини хем ятлалың. Нетиҗеде, боюн эгмезек, өздиенли түркменлер өз башыны өзи чарамалы болупдырлар, мунуң үстесине, түркмениң овшар тиресиниң газабына хем гаршы дурмалы болупдырлар, о дөвүрлер Эрменистан, Азербайҗан, Грузияның көп бөлеги, овганлар, түркменлер, Хыва, Бухара, Түркүстан, Хиндистан, Бахрейн ве Оман Недириң ганлы пенҗесине дүшүпдир. Онуң шейле рехимсизлигини болса хут өз оглы Рызагулының гөзүни ойдурмагы билен хем хәсиетлендирип болар. Ол Марыда гошун җемләп, топ-топханасыны үйшүрип узак Чынма-Чына— Хытая йөриш этмәге-де тайярланяр. Онуң өзи бу сөвеш тайярлыгыны Чингиз ханың Эйрандакы вейранчылыклары үчин ар алмак мейли билен дүшүндирипдир. Эмма хакыкатда Недириң өзи хем хут Чингиз ханың: «Алан юрдуңы юмурмалы» диен пикирини голдаяр. Өңем сефевилер тарапындан песе дүшүрилен дөвлет Недир ша дөврүнде иң ашакы чызыга ченли гачды. Юрды дүрли гозгалаңлар, топалаңлар, чакнышыклар тоздурып башлады. Недириң зорлук аркалы өзүне бирлешдирен дөвлети Недир өленсоң ханлыкларa дарган хем болса, хакыкатда бу процес, эдил буз астындан акян деря ялы Недир энтек дирикә башланыпды. Медениет бабатда болса «Эйраның тарыхы» атлы китапдан бир цитата окаң: «XVII асырың ахырында XVIII асырың башында үзңүксиз диен ялы урушлар, өзара давалар хем-де чуң ыкдысады вейранчылык зерарлы Эйран медениетиниң умумы песе гачышлыгы дөрейәр» (Москва, 1977 й. 208-нҗи сах.)

Эйраның бәри-бәрде түркменлер билен ылалашыга гелмеҗегини, үстесине-де оңа рус дөвлетиниң шейле ичгин гызыкланышыны түркмен кетхудалары үнсли ызарлапдырлар, Эйран дөвлетиниң эдил алкымында отуран түркменлер—гөклеңлер ве ёмутлар болса муңа хас якындан гөз етирипдирлер. Нетиҗеде, түркменлер бирбада рус дөвлетинден умыды чыкмансоң, (руслара якынлашмакда дини пәсгелчилигиң ёкарыдыгы хем тәсирли факторларың бири боландыгыны ятлалың) Хыва, Бухара билен якынлашмага ховатыр эденсоң, эйсем диңе бир ёл галмаярмы нәме?!

Ол ёл тәзе дөрән Овганыстанды, үстесине-де онуң дини ыслам, мезхеби сүнни, иң эсасысы хем тәзе дөвлетиң херекетинде кем-кемден Эйрана гаршылык гүйчленйәр. Муны өзге хич ким билмесе-де Эйрандан багры ган түркменлер дуйман билмеҗекди. Бу тайда инди: «Мениң душманымың душманы мениң достумдыр» диен формула гүйҗе гирип башлаяр.

Ынха, Магтымгулы Овганыстана уграмазының өңинче эмеле гелен тарыхы ягдай гысгача беян эденимизде шейледи. Бизиң тарыхдан алан, өвренен вакаларымызың көпүсини дүнйәден хабарлы Дөвлетмәммет молла гөзи билен гөрендир, гөрмедигини эшидендир, өз оглуна сапак беренде айдандыр. Белки, Магтымгулының өзи хем бу вакаларың бир уҗуны гөрүп галан болмагы гаты мүмкин зат. Йөне Недириң агалык эден дөврүнде башыны дик тутмагы башаран халк, дүрли гозгалаңлар аркалы Недире гайтавул берен халк Эйраның берен эзъетлери үчин ар алмак мейлинден дөнмәндир. Гүндогарда энче асырлап берк кануна өврүлен бу хәсиет түркменлерденем дашлашмандыр. Шонуң ялы хем дөврүң бу дәби Магтымгулының-да яшлык йылларының хемрасы болупдыр. Ол овганлара гол берип Эйраны басып алмак, шейдибем көен ары ерине салмак барада шо дөврүң халк мейлине гошулыпдыр.

Бу хакыкат онуң мертебесини песелдип я бейгелдип билмез. Хер бир херекете шол тарыхы дөврүң нукдай назарындан баха бермәге биз инди эндик эдип башладык ахыры. Гайта, бу чылшырымлы дурмуш говгасындан мынасып нетиҗе чыкаранлыгы, ягны дөврүң ар алмак, гаршыдашың ерини-юрдуны басып алмак идеясындан соңра дашлашандыгы Магтымгулының бейиклигине бир мысалдыр.

Йөне шу тайда бир сораг йүзе чыкяр: Магтымгулы

Овганыстана гитмэге гөвүн бермәнкә, озалы билен дагынык тирелери бирлешдирип, эдил овганларыңкы ялы өз дөвлетини гурунмак пикирини этмедимикә? Себәби Овганыстан дөвлетиниң дөремегиниң мысалы түркменлериң ойланян гатлагыны бу пикире итерәйҗек ялы. Мениң пикиримче, бирлешмек идеясы, белки, Недир ша дөврүнденем өңрәк дөрән болмагы мүмкин, өзем диңе бир тайпа дәл-де хер тайпа айратынлыкда өз дурмуш тежрибесине, яшайыш шертине, эзъет чекишине, ургы алышына гөрә бу пикире гелендирлер өйдйән. Онсоңам түркменлерде бирлешмек идеясының дөремеги үчин гечмише, ягны өзлериниң агзыбир, башы бир дөврүне назар өвүрмек хем улы итерги берендир. Тарыхдан мәлим болшы ялы, Чингиз ханың агыр лешгерлери өз ёлунда илкинҗи улы гаршылыга хут түркменлерде учраярлар. Александр Македонскиниң басып алышларындан бары-ёгы етмиш йылдан соң Түркменистаның халкларының кувватлы милли-азатлык херекети бизиң эйямымыздан өңки үчүнҗи асырың ортасында Парфян патышалыгының дөремегине алып барды, онуң пайтагты Көпетдаг этегиндеди. Бу шалык тиз вагтдан өз чәклерини Хиндистандан Кичи Азия аралыгына яйратды. Гадымы дүнйәде кувваты боюнча Парфян империясы билен диңе Рим бәслешип билҗекди. Рим билен бәслешик бүтин Парфян тарыхының ичинден эриш-аргач болуп гечди (М. Дурдыевиң маглуматлары).

Соңра бир яны Хытая, бир яны Сирия, Мүсүре барып етен бейик селҗук дөвлети хакда ятлалың.

Шу тайда гечмишдәки түркменлериң басып алыҗылык укыбына хәзирки түркменлериң дуры пайхас билен гараяндыкларыны, хич хили хешелле какмак, буйсанмак мейлиниң ёклугыны айтмалыдырын. Эмма тарых тарыхлыгына галяр. Онуң хер бир ярамаз вакасындан хем ягшы сапак алҗак болмалы. Ат үстүнде отурмак, эзбер гылыч ойнатмак, ковса етмек, гачса гутулмак ялы түркмениң ганына сиңен укыбыны XVIII асырда-да сынламак болярды. Элбетде, хер халк өз укыбыны өзи говы билйәр. Онсоң: «Бизде шейле етдирмез укыплар барка, өзгә бакна болуп йөрмек гелишмез» дийлен пикирлериң дөреҗеги тебигы зат.

Йөне хер бир нахалың өсүп бой алып, өз саясында халайыгы пеналамагы үчин белли бир вагт герек болшы ялы, бу пикириң әхли тайпалара яйрап, әхли көңүллерде шинелемеги үчин вагт зерурды. Шол вагт ичинде пикир гайнап, гоялып белли угра акып уграмалыды. Магтымгулының Овганыстана илкинҗи гезекки гитҗек вагтына чеңли ёкарда агзалан шертлер хениз бишишмәнди. Халкың ичинде ыкдысады, социал, медени угурлардакы багланышыкларың, өзара гатнашыкларың кәмил дәлдиги сыясы бикемаллыгы шертлендирйәрди. Шоңа гөрә-де шо вагтлар Овганыстан билен якын хызматдашлык аркалы әхли тайпаларың бирлешмегини газанып болар дийип, пикир эден топарлар болупдыр.

Ёкарда айдыланларың хиҗисине бакмаздан, хатда парасатлы, өңден гөрүҗи Дөвлетмәммет молланың маслахатына сыпайылык билен гаршы дуруп яш Магтымгулы, хениз сыясы тежрибесиз, хакыкы ягдайы долы гөз өңүне гетирип билмейән, вакаларың хайсы тарапа өсҗегини өңүнден ойланардан энтек эҗиз Магтымгулы Овганыстана Ахмет ша бака дызаяр.Овганыстан Магтымгула дуры реңкли әлемгошардан өвей гөрненок. Әхли мүшгиллери аңсат чөзҗек хем диңе Овганыстан болуп гөрүнйәр.

Җуван гөвүн Овганыстан билен ганатланып, тиз етмесе гам лайына батып галайҗак ялы дуйга чүмйәр.

Магтымгулы Овганыстана улы топара гошулып уграяр. Өзем деӊ-душлары билен гидйәр. Оларың арасында эдермен Човдур ханың барлыгыны айтмаса-да бу мөхүм сапарда онуң Магтымгулудан галмаҗагы белли. Бу топарың Овганыстана үч максат билен гиденлигини логика салгы берйәр. Баш максат: Ахмет Дүрраны билен душушмак, онуң өз дилинден айдан сөзлерини өз гулаклары билен эшидип гайтмак хем-де түркменлериң, хусусанда, гөклеңлериң Овган дөвлетинден хем онуң шасы Ахметден ненеңси херекетлере умыдыгәрдигини, шол бир вагтда-да түркменлериң өзүниң ненеңси херекетлере тайярдыгыны айтмак. Бу, аслыетинде, сыясы геплешик.

Икинҗи максат: Эйран билен уруш ягдайындалыгы, Хыва, Бухара билен эдилйән сөвданың чәклилиги, онсоңам муна ёмутларың пәсгел бермеги, деңиз аркалы сөвданың җуда уҗыпсызлыгы Гүрген этрапларының түркменлерини ыкгынсыз ыкдысады габавда гоюпдыр. Шоңа гөрә-де олар диңе бир ёл—сөвда дервезеси хөкмүнде Овганыстана йүзленмәге меҗбур болупдырлар. Хиндилер билен гадымы сөвда ёлунуң бир голы хем Овганыстаның үстүнден гечйәрди.

Сөвдадан гүррүң ачыланда ене бир зады окыҗа ятлатмак герек. Тәзе чиг мал, тәзе базар, тәзе колониялар гөзлегиндәки европалылар XVII асырда Африка деңиз ёлуны өзлешдирип Азия бака сөвда ёлларының гатнавына, әхмиетине, шейле хем сөвданың умумы хилине башгача гарадылар, бу болса өз гезегинде гадымы сөвда ёллары үстүнден гечен Эйран, Мары, Хырат, Хыва, Бухара ялы меркезлерде сөвданың умумы дереҗесине ярамаз тәсирини XVIII асырда-да довам этдирйәрди.

Магтымгулының гошулып гиден топарының үчүнҗи максады: Овганыстанда яшаян гарындашлардан, әхтимал, эййәм Ахмет шаның гошунында гуллук эдйән гарындашлардан хабар алып гайтмак. Гөклеңлериң ве оларың кичи тиреси гайыларың бир бөлегиниң о тайда барып-ха Ахмет Дүрраны ша болманка яшап отуранлыгыны өң ятлапдык.

Дөвлетмәммет молла кын гөре-гөре гитмәге ругсат берсе-де Овганыстан бабатда өз пикиринден дәнмейәр. Хер ничигем болса өз пикириниң догры я ялңыш чыкҗагыны сынап гөрмекден гаршы дәл. Бу Дөвлетмәммет молланың пикирлениш дереҗесиниң ёкары чеелиге етенлигинден хабар берйәр.

Азады дийр, биле сапа сүрели,
Эйсем иберели, сынап гөрели.

Шу тайда ене-де бир совал йүзе чыкяр. Дөвлетмәммет молланың Магтымгулудан улы ики оглы — Мәмметсапа, Абдылла барка, ала-бөле Магтымгулының Овганыстана уграмагына нәхили дүшүнмели? «Улы башлар, кичи ишләр» диен принципде яшаян гүндогар халкларының көпүсинде яшы боюнча улулара артыкмачлык берилйән дөврүнде яш кичә ёл берилмегине нәме себәп болдука?

Чаклайшыма гөрә, мунуң илкинҗи себәби Мәмметсапа, Абдылла, бейлекилере, гаранда Магтымгулының көп тарапдан—ылма, сыясата ыхласлылык, дилеварлык бабатда ач-ачан рүстемлигидир, хас ынамлы делили болса Магтымгулы Ахмет шаха ички ыхласыны, халкының ниетине бап гелйән өз ниетини гошга гечирип шаның хузурында окамакчыды.

Ахырда, улы машгаладан ала-бөле Магтымгулының Овганыстана гидйән топара гошулмагының башга-да көп себәплериниң, бизиң билмейән, оюмыза гелмейән себәплериниң болуп билҗекдигини хем арадан айырмак болмаз.

Хер ничигем болса агыр кервен Овганыстана бака сүйнүп уграды. Ызда галянлар кервениң саг-саламат гидип, аман-эсен доланмагыны дилег эдип гурбуның етдигинден худай ёлуна садака айдярдылар. Зенанларың агысы кетхудаларың диенетдириҗи овазына гошлушып гидйәрди. Аяк ялаң чагалар ики яна чапярдылар. Шол мәхелләниң говруның етйән ериндәки гара өйлериң бириниң гөзенегинден бәш-алты саны дең-душ гыз бу томашаны огрын сынлап дурды. Олар калбындакы толгунманы, йүз мүң арзув-хыялыны бир-бириңден габанышып бакярдылар. Эгер шу махал оларың узын-узын сачлары пейкам орнуна атылян болсады, онда хер гызың сачларының күлтеми бир йигидиң бойнуна доланарды. О гызлар ат үстүнде отуран йигитлериң бир гезеҗик, бир дем салым бәри бакарына зарды. Эмма о йигитлериң аглабасы, хатда Магтымгулы хем, Човдур хем бу пынхан бакышлардан бихабар, хатда бейле багтың барлыгыны гүманам этмән, халкың дердине яраҗаклыгына гуванышып, шөхратың илкинҗи тозгаларының гөзүни гапаныны-да дуйман, ат үстүнде дабаралы отырдылар. Магтымгулы дагының кервени гөзден йитип гиденде хәлки гызларың иң оваданы, иң сыпайысы, иң гөрмегейи гөзлерине яш айланыны дуйман галды. Җоралары шобада оңа дегип башладылар, о гызың болса калбы көз кимин көрәп, йүреҗиги эрәп-эрәп акярды. Ол шейле бир екесирәп, өй-ә бейле-де дурсун, бу дүнйә гөзүне дар гөрүнди. Халыс эркини элден алдырып, йүзүне яглыгыны өртүп аглап башланда, җоралары дегишмәни кесип, гөвүнлик берип башлады. Гөзел гыз кувватлы ышкыны о йигидиң дуйманына, сәхер туруп өзүне тимар бере-бере барса-да о йигидиң үнс бермәнине, бир ёла-да йөрите бакманына арман-ахмыр чекди.

Шейдип, ышкы көйүп гитмекден ховатырлы гыз өңде өзүне ненеңси ыкбалың гарашяныны билмесе-де гелҗекки гүнлерден нәумыт болуп гайтды.

* * *

Яш Магтымгулы Гандахара барып дүшенлеринде Ахмет ша хакда нәмелер билйәрди? Эсасысы хем, Ахмет шаның ненеңси сыясы угур аланыны билйәрмиди?

О дөвүр Ахмет ша яңы отуздан гечен, гуҗурлы хем батыр кишиди.

Ахмедиң өзи хем хан неслинден болупдыр. Ол заман ханың оглы, өзем олар садозой уругының абдал тиресинден экени[1]. Недир ша нирә уграса Ахмеди яны билен алыпдыр. Онсоң Недир шаның ганлы тежрибесини — Ахмет гөзи билен гөрүпдир. Недириң сөвеш тилсимлерини, якын-яды билен ненеңси геплешик гечиришини, хер әдимини чылшырымлы хиле билен гизлейшини Ахмет якындан өвренипдир. Үстесине, пынхан сөхбетлерде Недир ша Ахмет билен дүрли меселелер бабатда ич дөкүшипдир.

Ынха, Магтымгулы от-ялының ичинден гечен шейле тапланан адамың хузурына баряр.

Ахмет Недириң гошунындакы овганлара өз рухы хем физики башарныгының ёкары нусгасыны гөркезмеги башарыпдыр, оларың гөвнүни авлапдыр, хут шоңа гөрә-де Ахмет лидер хөкмүнде жеделсиз ыкрар эдилипдир. Башгача боланлыгында дөврүң газабы оны бир кенара ташларды. Эмма Ахмет Недириң шатысына чыдады, шол бир вагтда өз овганларының, шейле хем Недириң гиң империясында зорлук билен бирлешдирилен түркменлериң, хиндилериң, өзбеклериң, тәжиклериң, азербайжанларың, эрменилериң, гүржилериң... халк хөкмүнде дүрли тапавутларыны, өзболушлылыкларыны, байлыкларыны, бир халкың бейлеки халклара гарайшыны, оларың өзакымлы сыясатындакы кувватлы, говшак дамарлары сынчы назарындан гечирди.

Магтымгулудан бары-ёгы он яш төвереги улы болса-да Ахмедиң гөрмедиги гөрде галыпды.

Ынха, Магтымгулы еди деряның сувуны ичен шейле тежрибели адамың хузурына баряр.

Ахмет Недириң хызматындака руслар биленем иш салшан болмагы мүмкиндир, рус дипломатиясы, сыясатчылары шол дөвүрлер Эйрана айратын үнс берйәрдилер, илчихана дережесиндәки гатнашыклар билен бирликде сөвда хем өсйәрди. Ахмет иңлис адамларындан хем көп зат өвренипдир, себәби иңлис Джон Эльтон Недириң гәми гурмак бабатда якын маслахатчысы экени. Француз Базен билен болса Ахмет көп тиркешендир. Базен 1741-нжи йылдан 1747-нжи йыла ченли Недириң шахсы тебиби болуп, көп-көп йөришлере гатнашыпдыр.

Ахмет үчин хас әхмиетли вакаларың бири хем халыпасы Недириң дин бабатдакы дүрли әдимлерини

якындан сынламак болды. Гадымдан бәри түркменлериң дине шейле бир ыхласлы болмайшы ялы, Недирем дине пархсыз экени. Шейле-де болса, ол ыслама үйтгешиклик салмакчы боляр. Мунуң әхли жикме-жиклигини бу тайда айдып отурасы хажат ёк, йөне онуң улы динлериң херсиниң баш китабының терҗимесини окап, динлериң сүңңи бирлигине ынанып, динлери бирлешдирип, бир дин дөретмели диен нетижә геленлигини айдасым гелйәр. Үстесине, Недир: «Менем Мухамметден, Алыдан кем дәлдирин» дийййәр. Недириң бу ойланышыксыз сөзүниң диндарларың гулагыны демир тикен билен газаландыгыны көп хилели Ахмет есерлик билен дуюпды. Шоңа гөрә ол дин бабатда ненеңси сыясат йөретсе, өзүне бәхбитли болжагыны ягшы селжерйәрди.

Ынха Магтымгулы рухы тайдан тапланан шейле сыясатчының хузурына баряр.

Галыберсе-де, 1747-де овган дөвлетини дөредип бу вагта ченли, Эйрана бир ёла азы уруп, шовсузлыга учрансоң, Ахмет ша белетже юрдуны эййәм ики гезек талап улы олжаны аңырсына гечирипди. Ол Хиндистаны илкинжи гезек 1738—1739-нжы йылың сепгиндинде Недир шаның ызына дүшүп талапды хем-де шонда бу юрдуң таламага аматлыдыгыны гөзи билен гөрүп гайдыпды.

Ынха, Магтымгулы шейле есер шаның хузурына баряр. Ахмет ша хакда ёкаркы маглуматлардан онуң хабары бармыка? Ол ким билен иш салышянына долы гөз етирдимикә? Муңа «Хава» я «ёк» дийип, чүрт-кесик жогап бермек кын. Йөне түркменлериң Ахмеди өңрәкден бәри танаянлыгыны, түркмен бедевлериниң ковса етйән, гачса гутулян хәсиети, о бедевлериң үстүнде әзбер гылыч ойнадып, экабыр яй чекйән йигитлер Ахмедиңем аңында өмүрлик орнашандыгыны гөз өңүнде тутаңда кәбир нетижелер чыкармак болар.

Магтымгулы Ахмет шаха багш әден гошгусыны хем яны билен алып баряр ахырын. Шол гошгудан бир бенди окап гөрүң:

Пырагы дийр, ровач бийр сен, сен дини,
Шаларың шалары, ысламың зейңи,

Эмриңе мутыг эт Эйран земини
Руб-у шеб налышым будур худая.

Гөршүңиз ялы, бу гошгуда Магтымгулы Ахмет шаның өзге херекетлерине үнс чекмән, эсасы бир угры — Эйраны эмрине мутыг-кайыл этмек пикири билен гызыкланяр. Асыл, түркмен илинден кервен чекип барян делегацияның баш максады хем Ахмет шаның гүйҗүни Эйрана гөнүкдирмек. Магтымгулы хем өз дердине дөнен Эйран билен аша гызыкланып, бир гошгуда үч ерде Эйраны агзаяр.Бу Магтымгулының белли бир шахса багышланян илкинҗи одасы болансоң, шахыр оданың дәбине эерип, өвгә, махабата көп йүзленйәр. Адатча, одада өзге меселелер гозгалмаяр, Магтымгулы велин шол сөзлериң арасы билен Ахмет шаха ненеңси херекет этмелидигини хем яңзыдып гойберйәр, онда өз мейлине ырмак ялы агитацион эхең хем дуюляр.

Белки-де, Ахмет шаның шахырлыкдан хабарлыдыгыны билип, Магтымгулы гошгы дилинде геплешеси гелендир. Шахыр билен шахырың тиз дүшүнишмек мүмкинчилигине бил баглан болмагы-да ахмалдыр. Йөне есер Ахмет шу түркменлериң нәме ниет билен геленини олар Гандагара гелип дүшен гүни дуян болса герек. Себәби ынха, онда, шейле хәсиетем бар экени: «Шейле хем Ахмет ша көп-көп гизлин шугулчылары аркалы дөвлет ишлериниң эхлисине гөзегчилик эдйәрди»[1].

Эмма Магтымгулы, бичәре, гызылбашлара гаршы геплешик гечирмәге баранда о дөвүрде эййәм Ахмет шаның гызылбашлардан йүзүлен хакынатутма гошуның барлыгыны дуймадымыка?

Хава, «Аршы аглая» Магтымгулының илкинҗи одасы дийдик. Магтымгулының хана, шаха багышланан одасына соңра саташармысмы? Оны шахырың өмрүниң ызарланмасы аян эдер.

Бу одада ене бир зада үнс чекесим гелйәр: Ахмет шаны хернәче „övse-де" гошгуда Магтымгулы өзүни песелтмән саклапдыр, башгача айтсак, эсерден аңлышына гөрә, шахырың рухы шаның рухундан асгын дәл, ол дең дуруп геплешйәр. Бу рухубелентлигиң шахыра бүтин өмрүнде хемра болҗакдыгыны өңүнден айдып гояйын.

---

[1]Мир Гулам Мухаммет Губар «Ахмет шах основатель афганского государства» М. 1959 г. стр. 197.

Шейлелик билен, Магтымгулы дагының кервени Гандахарда дүшләп, улы топар Ахмет шаның хузурына барыпдыр, гадымкыларың айдышына меңзедип айтсак, олара Алы Хезретлериниң назарына дучар болмак багты миессер этди.

Ахмет шаның олары ненеңси кабул эденлиги хакда язгы галмадык хем болса, кабул эдишлигиң, сөхбетлериң, геплешиклериң дашкы мәхремлиги хакда айтса болар. Элбетде, түркменлере Ахмет ша йүрегини ачандыр дийип чакламак ерликсиздир. Шоңа гөрә түркменлер Ахмет шаның асыл ниетини дуймадык халатында, Ахмет ша түркменлер билен ненеңси хөрпде геплемелидигини, ягны Эйраны, гызылбашлары хем-де сүннини көпрәк агзаса түркмениң гөвнүнден турҗакдыгыны деслапдан билйәрди. Үстесине өзи хакда белент оданы диңләнде-де өңки пикирине тассыклама тапандыр. Түркменче болса-да бу гошга Ахмет шаның дүшүненлигини бүс-бүтин арадан айырмак болмаз. Он секизинҗи асырың иң көп чапавуллыклы, иң көп гөчхә-гөчлүкли, гатылып-гарышып отурылан асырларың биридигни ятланымызда парс дили билен бир хатарда түрки дилиң яйравының гиңлиги хакыда гелйәр.

Магтымгулы арзувлы шаны гөренине бегенип, өзүни багтыяр дуййарды, хатда атасының:

Арзувлама ханы, беги, солтаны
диен пенди хем ядындан чыкыпды.

Ахмет ша Магтымгулының илкинҗи гөрен шасы. Ол өз өмрүнде ене нәче шалар, беглер, ханлар билен душушар? Бу хакда шахыр хәзир пикирем этмейәрди. Ахмет шаның мәхрем кабул эдишлиги, түркменлериң Эйран бабатдакы пикирлерини голдамагы еке бир Магтымгулыны, Човдуры дәл, эйсем топардакы бейлеки түркменлериң хем гөзүне шөхрат тозаныны өртди. Асырлар бойы ган ювутдырып гелйән гызылбашлардан, парслардан ар алынҗакдыгына, олара өз сүрениңден чыкмаз ялы җеза берип болҗакдыгына ынам дөремеги көп затлары унутмага меҗбур этди. «Ахыры, дилегимиз душ болҗаг-ов» диен умыт оларың хем бириниң калбына күрсәп гирен болса герек.

Арзувчыл, гөвни ганатлы Магтымгулыда болса «Аҗап эйям» хакдакы гөвүнйүвүртмелериң чешмеси хут шу тайда, шу пурсатда гөз ачып башлады. «Аҗап эйям» — шейле овадан, шейле манылы, шейле ширин сөз.

Ажап эййям.

Бу сөз диңе бир Магтымгулыны дәл, эйсем онуң төверегиндәкилериң хем көпүсини, кувватлы нер кимин ызына дүшүрип, ёкары чекип уграды, бу сөз билен көплер җадыланды. Ажап эййям— бу нәме, гүндогар утопиясымыды я-да гүнбатарың тәсиримиди? Икисем дәл болса герек. Магтымгулы бу сөзе нәхили маны бердикә? Аслында XVIII асыр түркменлери ажап эййям дийленде неңеңси эййямы гөз өңүне гетирдилеркә? Хәзирки заманда бу сөзүң ягырнысына атылан йүк билен деңешдириленде о дөвүрки маны җуда аз зады өз ичине алян экени. Урушсыз-говгасыз, тапанҗа чөрегиңи чагаларың билен бөлүшип яшамак ислегинден аңры ашмаян экени. Башгача айтсак, түркменлер ажап эййям диенлеринде диңе рахат эййямы гөз өңүнде тутян экени.

Парахатлык бейлеки халклар билен гатнашыкда зерур болшы ялы, түркмениң бойныёгын тирелериниң арасында-да зерурды. Ажап эййям-шоны-да гөз өңүнде тутярды.

Түркмен халкының гөзи урушдан ачылман, шо-ол ковха-ковлук, шо-ол гачха-гачлык оны халыс сурнукдырыпды. Шоңа гөрә XVIII асыр түркменлери еке бир аңы билен дәл, эйсем ганы биленем урушдан бизар болупдырлар. Түркмен адамсының аңы урша гаршы херекет эдер дереҗә етипди.

Гадымдан 1917-нҗи йыла ченли аралыкдакы асырларда мусурман Гүндогарындакы улы-кичи урушларың көпүсине түркмен уршуҗылары гатнашыпдырлар. Хатда иң соңкы рус патышасының ве Вагтлайын хөкүметиң горагчылары хем түркменлер экени. Корниловың, Деникиниң шахсы горагчылары хем түркменлерденди. Бу фактлары нәче узалтсаң узалдыбермели.

Бу түркменлере, оларың уруш медениетине герегинден артыкмач баха берилдиги болаймасын?! Эмма уршуң бүс-бүтин гапма-гаршылыклы угры болан саз медениети хакда-да шейле ёкары пикир бар. Йигриминҗи йылларда Успенский билен Беляев түркмен сазына якындан гарап, чуңңур өвренмәге гиришдилер. Гүндогар сазларындан белетлик билен баш чыкарян саз өврениҗилер соңкы асырларда кәнбир гөзе илмейән халкда кәмиллигиң шейле ёкары дереҗесине етен, өзболушлылыгы тайдан оригинал саз хазынасына дүшүп хайран галдылар.

«Түркмен сазы йөнтем сунгат дәлдир... Гайта, түркмен сазы кәмиллигиң хас ёкары басганчагында дурян сунгатдыр, онуң хакыкы гымматы хем шундадыр»[1].

Шу тайда башга-да бир гызыклы факты окыҗа ойланмага хөдүрләсим гелйәр. Соңкы асырларда түркмениң өзүнде дөвлет болманлыгының себәплериниң бири, белки, түркмениң шол сөвешҗеңлиги болаймасын?! Хут онуң агзыны бирлешдирмедик хем шол сөвешҗеңлик, өзүне гөвниетиҗилик болаймасын?! Өзүнде дөвлет болмадык халатында башга дөвлете баш болмага онда укып бар экени. Муңа мысал көп: сефевилер, Недир ша, соңракы гаҗар шалары Эйранда, Байрам хан, Мухаммет ша Хиндистанда ве шуңа кыбапдашлар.

XIII асырың бейик итальян сыяхатчысы Марко Поло шейле сөзлери бизе ядыгәр гоюп гидипдир. «Түркменистаның адамлары сада. Олар дагда яшаярлар, малдарчылык билен мешгулланярлар. Сизе айтсам, бу тайда гөзүңе сөвейин түркмен атлары етишдирилйәр. Дүнйәде иң непис, иң овадан халылар хем, билер болсаңыз, шу ерде докаляр».

Магтымгулы өз халкының тарыхына белетди, о тарыха буйсанярды. Хут шо буйсанч Ахмет ша билен деңдереҗеде сакланмага оңа кувват берди. Эмма ери геленде айтсак, Магтымгулының билен тарыхы, гуванан тарыхы хенизе ченли хем языланок, халка етириленок. Хәзирки язылан тарых китапларында фактлар, ылмы нетиҗелер, чакламалар җуда гапма-гаршылыклы, биртараплайын, йүзлей я-да гөз-гөртеле галплашдырылан гөрнүшде. Шейле думанлылыкдан баш алып чыкмагың ве тарых вакаларыны хакыкат сапагына дүзмегиң бирейййәм вагты етенем болса, бизиң тарыхчыларымыз шо бергисиниң астындан чыкып биленоклар.

Ахмет ша билен геплешиклерде гөвни кувват тапан түркменлер гелен ёлы билен ыза гайданларында ёл олара гысга гөрүнди. Ша билен умумы дил тапанларына, Эйрана билеликде гошун сүрмәге диллешенине бегенип, тизрәк илине говушмага хем-де хош хабары бушламага ховлугярдылар. Човдур гелҗекки еңишли сөвешлери гөз өңүне гетирйәрди, пида чекилҗегини

[1] В. Успенский., В. Беляев. «Туркменская музыка» Ашг. 1979 й. 33-нжи сах.

хем ягшы дуйярды. Эмма гызылбашың өмүрлик деми кесилсе, ол бу пидалара разыды. Яш гөвүнлер, көпленч, доғры ёлы сайлагыч боляр. Шоңа гөрә максат ёлунда нәче өврүмлерден баш алып чыкмалы болжакдыгыны олар хениз гүманам этмейәрди. Ахмет ша болса түркмен мыхманлары билен хошлашанда: «Хей-ей, садаҗа түркмен, энтеҗик саңа гөркезҗек оюнларыма бак» диен болса герек. Мерт геплешиге бил баглан түркменлериң мертлиге гарашянлыгыны, ынанҗаңлыгыны ве гызылбашлардан халыс сурнугып гелендиклерини Ахмет ша түркмен мыхманлары билен хошлашанда-да, соңра-да хич-хич унутмандыр. Ол шол халкың хәсиетини гара ниети билен пейдаланмакчы боляр.

Овганыстандан ягшы ниет билен гайдан кервен Ахмет ша билен геплешиклере бейлеки түркмен тирелериниң ненеңси гараҗагыны ойландымыка? Айдалы, әхли гөклең, ёмутларың бир топары бу геплешигиң тарапында болупдыр диели. Эмма шо дөврүң улы тирелери текелериң, әрсарыларың, ёмутларың галан бөлегиниң, сарыкларың, салырларың пикири ненеңсиди? Текелер, ёмутларың бир бөлеги, алилилер, гарадашлылар дага якын этрапда отурансоң, булара Хыва хем-де Бухара хәкимлериниң тәсири аз болупдыр ве олар Эйран тарапдан хәли-шинди чапавулчылыга дучар болупдырлар. Бу фактор Ахмет ша билен гелнен нетиҗәни оларың голдамагыны мүмкин эдйәр. Эмма Хыва, Бухара голай отуран түркменлериң гөклеңлери голдамагындан горкы эдилендигини, шуны баша элтмеҗек болуп өңүнден иш гөрлендигини логика салгы беррйәр. Хыва, Бухара хәкимлери бу вака гаты габанҗаң бакыпдырлар. Гызылбашларам өзүне гаршы геплешик гечириленини дуюп херекет эдипдирлер. Ери геленде айтсак, түркмен тирелериниң бирлешмек ховпы Түркменистаның төверегиндәки юртларың хәкимлерини әхли заманда биынҗалык эдипди. Он секизинҗи асырың ортасында бу меселә хас хем көп үнс берлипдир. Эмма түркмен тирелери муңа гөз етирендир дийип болмаз. Түркмениң Дөвлетмәммет молла ялы окувлы-дүшүнҗели огуллары бу бетбагтлыга өңрәкден бәри яныпкөйүпдирлер. Шоңа гөрә Гандагардан гайдан кервен ягшы умытда болса-да өңде улы мүшгилликлер диренишип дурды.

* * *

Дөвлетмәммет молла Овганыстана гиден кервениң гаракчы-галтамана дучар болман аман-саг доланаңына бегенйәрди, йөне оларың Ахмет ша хакда шейле гөвүнҗең эдйән гүррүңлерине велин ынанып билмейәрди. Себәби онуң пикир эдиши бу гүррүңлере ынанардан гүйчлүди. Дөвлетмәммет молла хенизем өз ичинден: «Арзувлама ханы, беги, солтаны» дийип гайталаярды. Молланың бу пендини халайыг-а тутмаярды велин, улы умытлы оглы Магтымгулы хем ятламаярды. Гайта, Овганыстандан гелени бәри ол Ахмет шаны шөхратландырыҗы ядавсыз вагызча өврүлди. Яшлык ындармалыгы хем муңа мечев берйәрди. Магтымгулы инди түркмениң маңлайындан диреҗек еке-тәк Ахмет ша, түркмени аҗап эйяма гетирҗек хем еке-тәк Ахмет ша дийип ынанярды. Овганыстандан гелен уҷурлары Магтымгулы Ахмет шаха ички сөйүнҗини гошга гаплан хем болса ол гошгулар хенизе ченли бизе говушанок.

Гөклеңлер Ахмет ша билен гүйч бирикдирип Эйрана гаршы сөвешмәге тайярланып башлапдыр. Дөвлетлалы хан, Өвезгелди ялы эдерменлер бу ише баш болупдырлар. Кувваты беденинде дыңзап дуран Човдур ялы йигитлерем муңа гөвүнҗең гошулыпдырлар. Он алты, он еди яша ченли дөврде Магтымгулының ган гөрмәндигини айтса болар. Муны гошгуларың рухы, ички рахатлыгы тассыклап дур. Йөне онуң ган гөрмеги үчин пурсат узакдамыды?

Оңа ченли нәме?

Оңа ченли дурмуш Магтымгулыны сүйҗи ойны билен гүймеди.

Ядыңызда болса, Магтымгулы дагы Овганыстана бака обадан чыкып угранында тәримиң аңырсындан җыклан гызларың бири эрксизликде аглапды, гөзяшларыны, төтәнден үзүлен монҗук дүзүми ялы сечелэпди. О гыз, нәме, йөнелиге аглапмыды?! Йөнелиге гөз яшларыны топрага сиңдирипмиди?! О гызың Магтымгула ыхласы бар экени. Өзем гаты зор экени.

Ынха, онсоң Магтымгулы Овганыстандан доланансоң, шо гөзяшларың энайыҗа чуканак ясап топрага сиңип ятаныны гөрүпдир, башыны гөтерсе, бейле янда шо гөзяшлары сечелән гөзлер өзүне бакып дур. О гөзлер балкылдай—балкылдай Магтымгулының шейле буйсанчлы, шейле тез, шейле кувватлы йүрегини эредип уграды. Белки, шонда Магтымгулы дурмушың шол

леззетини, гадырыны илкинҗи ёла дуян болса герек. «Ышк мени яндырып, якып барадыр». Бу леззетиң өзге хер бир леззетден, шол санда сыясата улашып алян леззетинденем рүстемлигини Магтымгулы өз йүрегинде сынагдан гечирип гөрди. Асыл, бирейиңэм етишип, бишишип, көңлүнде дыкын алып дуран ышкың бенди бөвсүлсе нәдерсиң?! Инди бу даглар өңкүден бейгелен ялы, деряның акышы чусланан ялы, өвүсйән шемалыңам тәсири башга, даг башындан күрсэп инйән еллериң бадына багларың хеллевлешиши хем башга. Шо-ол гадымы чешме, чага дөври эшегиң сыртындан сынлап, ёкардан дик ашаклыгына акян дерйа дийип дүшүнен чешмесиниңем шилдирдиси башга. Инди адамларам оңа башгача бакяр, Магтымгулам адамлара башгача гараяр. Сәхелче гүнүң ичинде, Магтымгулының өзи хем дуймаздан, Меңли оңа мукаддес гөрнүп угради. Ол Меңлини өңем гөрйәрди, өңем геплешип-сөзлешйәрди, ол Магтымгулуларың гарындашыдыахыры.

Ынха, инди әхли зат үйтгеди дуруберди. Онсоң «Аршы аглая» ялы сыясы әхеңли гошгы язан бейни эркисизликде хем-де түкенмез ыхлас билен ышкы гошгулары чогдурып чыкарып башлады.

Онсоң әхли пикир дерясы, ылхам чешмеси Меңли гыза бака акып башлады. Магтымгулының гөзлери билен баксаң, Меңли гызы сөймән дурмак мүмкин дәл. Ол Меңлиниң мертебесини шейле бир асмана гөтерйәр, онуң дуркуны, хәсиетини шейле бир сөйгүли суратландырыяр велин, окыҗы бу сөйгә дашындан бенди боляр. О сөйги шейле пәк, шейле җошгунлы, шейле сада хем шейле горагсыз. Шоңа гөрә о сөйгиниң багта миессер болмагыны ислейәрсиң. Магтымгулының Меңлә ышгыны сынлан окыҗыда ширин дуйгулар ояняр. Муңа нәме тәсир эдйәнини айдып болмаса-да о гошгуларда бир геңси сырлы гудрат барлыгы аян. Ол «көңүл гөзгүсине ярың адыны хеккаклык эйлейип газмалы боляр», үстесине-де: «ышк алды көңлүни, тиле сөз берди». Онсоң Магтымгулы сөзлериң дүрүни сайлап Меңлиниң гөзел кешбини чекип башлаяр, «бакыбан мәхринден дойсам, багы-бостан истемен» дийййәр.

Бир дилбере душ гелдим, гамзасы ок, гашы яй,
Гүн хайрандыр гөркүнден, хыҗалатда долган Ай.
Җаның берсең, җайыздыр, бейле сыпат махбуба,
Хич гөрмедим аның дей башы догры, багзы тай.

Эй дилбер, җемалында җугра халлар месгени.

Йөрсең, ярым, гувана мен
Серви камат бойларыңа

Йөне ашык Магтымгулы бу сөзлери «тарашлап шаглатса-да» ынҗалык тапанок, канагаты түкенип, ол ене-де Меңлини арша гөтермәге, онуң мукаддеслигини хас махабатландырмага башлаяр. Ол бу ёлда хич бир пелледе дурмаяр, хатда бәш яшындан бәри гулагына гуюлан дин сөзүнденем совулып гечйәр. Дөвлетмәммет молланың азап чекип айлар-йыллар өвреден ыслам сөзүниң хем хәзирликче гадры башгарак:

Ыкбалым, диним-иманым.
Кылам хормат бойларыңа

Мусулманың дин-иманы,
Ымматдыр гара гөзлериң.

Шейле гошгулары яздыран ышкы кувват хакда ойланыпмыдыңыз? О кувваты даг билен, я сил билен деңәп билерсиңизми? Белки, ол түмлүкде йылдырым чаканданам гүйчлүрәкдир. Себәби хич бир йылдырым хем Меңлиниң көңүл гапысыны ики яна серпип билмеҗекди. Диңе Магтымгулы, диңе онуң Перхат ялы бейик ашыга-да кырк йыллап ышк сапагыны берип билҗек кувваты хөтде гелди. Түркменлер Магтымгулының Меңлә ышгы ялы бейик гудрата өңде-соңда саташмадык болса герек. Йөне диңе түркменлермикә бери?!

Гүндогарда гадымдан бәри ышк айдымыны айдып гелйән «Лейли-Меҗнун», «Зөхре-Тахыр», «Шасенем-Гарып», «Ширин-Перхат», «Гүл-Билбил» ялы дессанларың ярым реалистик, ярым хыялы гахрыманларының ыкбалыны хакыкы дурмушда он эссе йүз эссе күлпетли гайталан Магтымгулы билен Меңли болса герек. Бу ики җуваның хем сөйги тарыхы ширин пурсатлардан башланды. Магтымгулының өйленйәнчә ве өйлененсоң сөйги хиҗранына учраянча язан гошгулары я бизе долы гелип етмәндир, я-да шейле бир көп дәл. «Бойларыңа», «Гашы яй», «Гара гөзлериң», «Гүлгүзар ойнашар», «Бу гүн», «Гөзел сен», «Уят эйлейир» «Нәзли дилдар», «Меңзәр хөкүмли» ве шуңа меңзешлер. О эсерлериң чүрбашы:

Догды асманың Зөхреси,
Чын ашыга дөвран бу гүн.

дийип башланян, «Бу гүн» атлы гошгудыр. Өзем муны Магтымгулы Меңлә өйленен гүнлери язандыр дийип чаклаярыс. Шейле гөвни гиңлик, рахатлык билен, максада етен адамың төверекде диңе ягшылыгы, гүли гөрйән эдәхеди билен, ышкың жошгуна чыдаман язылан гошгы.

Әлем-җахан гүл-гүлүстан

Меңли билен арада ышк юмагы тигирленип башланы бәри узак вагт гечмәнкә, Магтымгулы Меңлә өйленипдир. Түркмен топрагында бахарың тиз совлушы ялы, түркмен җуванлары хем сөйүшйәнине тиз говушмага ымтылыпдырлар. Башгача айтсак, тоя ченли ашыклык дөври, көпленч, узак довам этмейән экени. Мунуң себәплерини түркменлериң яшайыш образындан гөзлемек герек. Тә ника гыйылянча әр-аяллык ишине милт этмезлик, хер бир машгалада чагаларың йыгы догулмагы, улусы өйленмесе, дурмуша чыкмаса, кичисине гезек берилмезлиги, аламан-галтаман ховпуның элмыдама депәңден салланып дурмагы, газаплы дурмуш зерарлы өмүр гысгалык ве шонуң билен баглылыкда өмүр пурсатларының тебигы, өзакымлайын сазлашыгы хем-де шуңа меңзеш башга-да мүң себәп бар.

Магтымгулы Меңлиниң ышкына көйүп башланда нәче яшындады? Муңа шахырың өзи соң-соң гаррап халдан дүшенде җогап берипдир.

Он едиге барамда, ышк сөвдасын гөтердим,
Ышкың сөвдасы билен сүрүп, мейдана гелдим.

Он едиден гечен соң, шөхрат өйүне гирдим,
Алдым бир нәзенинни, зовк иле сапа сүрдүм,
Бу гүлчайы-гүлзарың элван гүлүни тирдим.

Диймек, Магтымгулы он едиден геченсоң он секиз яшында өйленипдир. Ол бу өйленишден нәразы дәл, сөйгүлисине җуда сарпалы гарандыгы дуюляр. Яшлар ышк дерясында йүзйән пурсатында, Дөвлетмәммет молла китабының ахыркы бабыны язярды. Улы огуллары Мәмметсападыр Абдылла болса өң өйленип, машгаланың йүкүне верзиш болярдылар. Инди бирмахалкы гугарып отуран өйүң төверегинден, көмелегиң хөври ялы, тәзе өйлер дикилди. Дөвлетмәммет молланың машгаласында Магтымгулының айратын орны барлыгы үчин доганлары оңа өзлериниңкиден хас пешенели өй дикдилер. Дөвлетмәммет молла безиргенлер -

ден уллакан сандык алып Магтымгула берди. Бу шо дөврүң өзболушлы китап текҗеси ялы бир затды. Гымматлы китаплар, кагызлар, голязмалар, сыя, галам хем шол сандыкда гүн гөрмән өрән элинҗе сакланярды.

Бу гүнлер Магтымгулы шыгыр билен ичгин дәлди, себәби шондан кем болмадык башга бир дири поэзия онуң өйүнден сүлмүрәп гирип чыкярды, Магтымгула мүң керешме нәз билен бакярды, гаймагың сүйүми ялы бармаклар Магтымгулының гүр гара сачларыны эмай билен дараклап-дараклап, гызгын аясы билен сыпап-сыпап гойберйәрди. Магтымгулы ышгыны, сәхелче-де болса, эгисмесе ынҗалык тапҗак дәлди. Әхли зада аша билесигелиҗи бакян Магтымгулы тебигатың бу гудратына гең галып аңырсына чыкып биленокды.

Өңки сыр алышян достлары, дөши гапак ялы Човдурам гелмесини сейреклетди. Я булар Магтымгулының сырдаш тапынаныны габаныпп, өзлерини чеке сакларымыкалар?

Ёк, дүйбүнден башга себәплер барды. Гелен-гиденлериң, гечегчилериң ялан-чын гүррүңлери өңки ховсаланы хас артдырярды. Овганыстандан гелйән хабарларда тизликде Эйрана йөриш эдилҗекдиги хакда айдылярды. Овганлар билен дил бирикдиренлери үчин түркменлерден өч алынҗакдыгы хакда болса Эйрандан шум хабарлар эшидилйәрди. Бу гүррүңлер Магтымгулының гөзел кейпини бозярды.

Дөвлетмәммет молланың дана башы бу говгаларың энтек-энтеклер түкенмеҗегини дуйярды, эмма чәресизликден көсенйәрди. Ол эйранлылара, гызылбашлара ынанып билмейши ялы, овганларың хем ягшылык этҗегине хич ынанмаярды. Эгер овганлар ягшылык эдәенде-де онуң аңырсында хайсыдыр бир шертлериң, хиләниң ве эз бәхбидини арамаклыгың ятаныны гүман эдйәрди. Ол Ахмет шаның сыясатына хәзиргөз етирмесе-де, умуман, шаларың ненеңси сыясат йөредйәнлигини ягшы билйәрди. Шоңа гөрә Ахмет ша хакда бир өйде дөрән ики пикириң (Магтымгулы Ахмет шадан ягшылыга умыдыгәр, атасы болса муны өкүзден сүйт сагмак билен дең хасап эдйәр) узата чекмән бириниң пуч болҗагыны молла анык билйәр. Өзем оглунын умыдының баша бармаҗаклыгына ынаняр. Ана, шонда Магтымгулының бу хакыкаты ненеңси кабул этҗегини, соңра ненеңси херекет этҗегини ойланяр. Хә-

зирликче болса, хер ким өз пикиринде галыберсин. Йөне Овганыстан биле геплешиклериң ёмутларың хем гөклеңлериң агыз бирикдирмегине, рухы якынлашмасына говы тәсир эдендигини Дөвлетмәммет молла якымлы сынлаярды. Бейлеки тирелериң бу вака чекинҗең хем ховатырлы гарайышларыны, шоңа гөрә-де тиребашыларының өз мейлини гизлин саклайышларыны хем сынлаярды.

1752-нҗи йылда Ахмет ша Нишапуры габанмыш диен хабар яйранда Ахмет шадан умытлы түркменлериң әхлиси муңа бегендилер. «Ахыры, Эйрана гөз гөркезҗек ша тапылды. Ахмет ша Эйраны күл-пеекун эдер». Ахмет ша өз дөвлетини дөреден пурсатындан башлап о хакда диңе сарпалы гүррүңлер яйраярды, бая-гарыба дең гөзлейән, өз илине дүр пайлаян ша хөкмүнде, батырлыкда, сөвешҗеңликде онуң гошунына тай ёк хөкмүнде гүррүң эдйәрдилер. Үстесине-де, Недир шаның Хиндистандан алып гайдан «Нур дагы» хем-де «Тавус тагт» диен дүнйә мешхур дүрлери хем Ахмет Дүрраныдады. Ядыңызда болса, өзлерини Недир өленсоң, өлүмден гораны үчин Недириң аяллары о дашлары Ахмет Дүррана совгат берипдирлер. «Нур дагы» хем «Тавус тагт» кимде болса шоңа Багт, Ровачлык гол берйәр» диен ынанч шо дөврүлер гиң яйран экен. Әхли заманда болшы ялы, шол дөврүде-де иле яйраян гүррүңде улы гүйч, улы тәсир басырылгыды. Бу гүррүңлер, чынлыгына-яланлыгына гөз етирилйәнчә, эййәм ил ичинде Ахмет шаның абрай-хатырасыны гүмансыз ёкары гөтерйәрди. Бу тайда хайсы гүррүңиң илкинҗи яйраянлыгы улы әхмиете эе.

Нишапурың габалышына йөрите чагырыш хатының ибериленлигини тассыклаян я инкәр эдйән делил болмаса-да Ахмет шаның бу йөришине түркменлериң, айратын хем, гөклеңлериң, ёмутларың бипервай бакмандыгы гүмансыздыр. Белки, олар бу сапар гурамачылыклы, йөрите ярдам бермедик болсалар хем түркменлериң үзлем-саплам көмек берендигини айтмак герек.

Эмма Нишапур бу сапар Ахмет шаха гол бермейәр, шаның өзи хем Эйран тарапа кәнбир дызап баранок. Недир ша дөврүнде Эйраның җуда агыр талаңчылыга дүшендигини, инди Эйрандан гарып-пукараның ачлыкдан яңа какап галан сүңкүни йыгнаймасаң, башга олҗа ёклугына Ахмет ша аңры яны билен гөз етирип-

дир. Йөне «Ахмет ша Нишапуры алып билмәндир» диен гүррүң онуң бәхбидине дәлди. Хемем Нишапуры, Машады боюн эгдирип овган дөвлетиниң гүнбатар арачәклериниң ховпсузлыгыны беркарар этмек максады билен 1753-нҗи йылда Ахмет ша яңадан Нишапура, Машада гошун чекип უграяр. Шол пурсатдан пейдаланып хем гөклеңлере ики хат ёллаяр, догрусы, Ахмет шаның түркменлере нәче хат язаны белли болмаса-да, агзалан хатлар ылмы доланышыга гирди. Бизем шол хатлары окыҗының өзүниң окап нетиҗе чыкармагы үчин шу тайда долулыгына гетирйәрис.

Биринҗи перман

Алла екедир! Эй, аллам!
Эй (багт гапысыны ачян)
Ахмет ша Дүрри-Дүрраны!
1167—(1754)

Алла керемдир! Оңа шан-шөхратлар болсун! Алланың ердәки векилиниң перманы шейледир, ки, ягны ша вепалы ве калбы пәк мерхеметли барлы адамлар болан Мухамметвели хан, Аманлык хан, Хаҗы Хасан онбеги, Адынагылыч хан, Гүндогды хан, Чалыш хан, Черкез онбеги, Дөвлеталы хан, Адынамухаммет хан, Мустапа хан, Ширмухаммет хан, Селим хан, Майхал хан, Өвезгелди хан, Орусалы хан, Дөвлетмухаммет хан, Гараәсен хан ве Адынагелди онбеги гөклең додурга дагы алланың ердәки көлегесиниң, Онуң Алыхезретлери шаларың шасының мәхрине учурсыз көп хошамайлыгына миессер болуп, чын йүрекден бизе вепалы болан кетде кишилер Алы ханың, Мухамметалы ханың, Абдылхамыт ханың, Ымамберди ханың, Мухаммет хан Келиң ве оларың янындакы Пир Гадам Векилиң, Агамухаммет ханың, Бегенч ханың, Аманлык ханың, Ханмухаммет хан гөклеңиң газават үчин чыкан өз йигитлери билен адалатлы дин угрунда гөрешип, хәзир оларың мерхеметли улы генерал-губернаторы, ханың голайы, мүрзебашысы ве хошгылав йөрите гөзлегчиси, еңилмез гошунның ыгтыярлы сердары Шах Пасант хан Дүрраның янында Себзебарададыгыны билсинлер. Ол шол ерде бейлеки ёлдашларыны ве сөвешҗең йигитлерини ташлап, кырк алты саны өңбашчысы билен көшге гелди ве Онуң мерхеметлиси мукаддес хөкүмдар шаның хузурына бармага ыҗаза

алды ве өзүниң өңден гелйән арзувына етди. Хөкүмдарың янына барансоң олар бу бакы дөвлетиң дилинден сөз алдылар ве патышаның мукаддес хайыр ишлери үчин совгат-энгам пайлаян көщгүне миннетдарлыкларыны билдирип, кимде-ким харбы ве сөвда-сатык ишлерине гошулышмак ислесе, бирек-бирек билен гатнашык ачмак барада гөклең тиресиндәки улы ыгтыярлы адамларың, шейле хем бейлеки ханларың ве белли өңбашчыларың хеммесине буйрук яйратмагы хайыш этдилер. Шундан өтрики буйрук бердилер ве карар этдилер:

Биринжиден, өңки вагтларда мусулманлар Румда, Эйранда, Туранда, Хиндистанда терсалара гаршы мукаддес уруш алып барып, ол юртларың илатыны ыслам динини кабул этмек багтына миессер этдилер ве ол юртларың патышалары хем бизиң пыгамберимизиң, алла оңа медет ве кувват берсин, хак дининиң шугла сачмагы ве беркарар болмагы үчин гиже-гүндиз ыхлас этдилер. Шоларың ыхласы ве аладасы билен, ярадәның хем эрадасы билен Мухаммет пыгамбериң хакы үчин... мерхемет эдип, әхли юртларда ыслам иши ровач алды.

Икинжиден, өңки патышаларың соңкы несиллери ялта хем хоран болдулар. Ысмайыл ша заманасында шол өңки дэп узак вагтлап сакланды. Соң кәбир адамлар өз хусусы бәхбитлеринден угур алып, дөвлети доландырмагың важып ишлеринде өңки диниң терсине, шыга атлы тәзе дини эсасландырдылар. Олар муны эйран илатыны бейлеки юртларың халклары билен гатнашдырмазлык үчин, оларың шол юртлара гөчүп бармазлыгы үчин этдилер. Эгер кимде-ким башга юрда ашмакчы болайса хем сүннилер оны кабул этмежекдир. Шейле болансоң олар өз юртларында галып, өз солтанларына хөкман боюн болаймалыды. Шу затлар зерарлы хем дүнйәде гахар-газап оды туташярды. Шейлеликде, гызылбашлар хем оларың хемшерилери бидерек ерден овганлара токунып უградылар. Йөне овганларың ичинден эдермен кишилер тапылды--да, тә шалык тагтыны эелейәнчәлер, бүтин Эйранда булагайлык дөретдилер. Хәзир диңе шу мукаддес Машат галды, ол ердәки гызылбашлар жемленип сүнни әхлиниң хеммесине улы зыян берйәрлер. Шейлеликде, олар Румы, Түркүстаны, Хиндистаны эеледилер.

Хәзирки вагтда, ярраданың бизе шейле дөвлети ачылан пурсатында кувватлы Алланың хакы үчин Недир шаның хәкимлик сүрен дөврүнде есир дүшен мусулманлары азатлыга чыкармагың бизиң мукаддес боржумыздыгы бүтин әлеме беллидир. Бизиң кувватлы дөвлетимизиң эмелдарлары тарапындан басылып алнан Тун, Гайын ве бейлеки велаятлара барылян ёллардакы әхли есир-мусулманлар азат эдилди. Хәзир Машат галасыны габап ятырыс. Худай ёл берсе, шу галаны алдыгымыз, бүтин Эйраның мутыг эдилдигидир. Мир Әлем хем Недирден пес дәлдир, худая шүкүр, оны-да агдардык, ол хәзир Себзеварда габалып ятыр, онуң гитжек ери ёкдур, худай ёл берсе, ол бизиң элимизе дүшер. Эгер сизиң мерхеметли адамларыңыз түйс йүрекден гахрыманларча ынанып бизе көмеге гелселер, гошуна-да, сөвдагәрлер-тәжирлере-де хич хили пәсгелчилик болмаз. Бу шу дүнйәде-де, о дүнйәде-де парз ишидир. Ёгса-да, мерхеметли худая шүкүр. Бизиң мукаддес шахымыз гошуна мәтәч хем дәл. Бу диңе бизиң дини мезхебимизиң борчлы эдйән задыдыр, биз өз дини мезхебимиз үчин бирлешмелидирис. Хемме затлар бабатда хатыржем болуп билерсиңиз. Ишбу перманы ерине етирмеги өз боржуңыз хасап эдиңлер.

1167-нжи хижриниң байрам айының 16-нжы гүни язылды. (1754-нжи йылың 6-нжы августы).

Икинжи перман
Алла екедир! Эй, аллам!
Эй (багт гапысыны ачян)
Ахмет ша Дүрри-Дүрраны)
1168—(1755)

Алла керемдир. Оңа шан-шөхратлар болсун! Алланың ердәки векилиниң ишбу перманы шу хакындадыр:

Мерхеметли ве улы дережели Мухамметвели хан, Адынагылыч хан, Ганлы Гара хан ве гөклең тиресиниң бейлеки адамлары, онуң Алыхезретлери, худайың көлегеси патышаның түкениксиз мәхрине ве учурсыз көп хошамайлыгына дучар болдулар, сизиң мерхеметли адамларыңыз өз гошун сарайына геленлеринде, Онуң нурана хезретлерине көмек хакында айданлары үчин, оңа жоган хөкмүнде юрдуң хөкүмдарының буйрук чыкараны үчин Сизиң хер бириңиз хөкманы суратда көмек берерсиңиз, мусулман дини угрунда гөрешйән

гарамагыңыздакы адамларың үстүни етирип, олары сөвеше тайяр эдип сакларсыңыз, биз хем олары гыш паслы гутарып, новруз байрамчылыгы беллениленден соң, ерине етирилмеси хөкман болан буйрук чыкарып чагырарыс. Хәзир бахар паслы гелени үчин, якын гүнлерде Онуң Алыхезретлери хөкүмдар Эйраны басып алмак үчин йөрише ограяр. Шондан өтри ки буйрук чыкардып, карар этдилер, ягны сизиң мерхеметли адамларыңыз өз гарамагындакы эсгерлери билен гошун сарайына тарап ограсынлар ве ограҗак вагтыны, ягдайыны гөркезип, чапардан хат гөндерсинлер. Оңа җогап хөкмүнде сизиң шаның гошун сарайына нәхили ограмалыдыгыңыз барада бизиң солтанымызың буйругы чыкар ве гелениңизден соң Онуң Алыхезретлериниң хузурына бармак багтына миессер боларсыңыз, ве шаның мерхеметине гуллук этмек умыдында болуп, онуң дин үчин сөвешйән эсгерлерине биригерсиңиз. Ишбу перманың ерине етирилмегини өз борчлары хасапласынлар.

1168-нҗи хиҗриниң җума айының 14-нҗи гүни язылды.

(1755-нҗи йылың 28-марты).

Бу хатларда Ахмет шаның түркменлериң сүннүлик дуйгуларыны ене ойнасы гелйәндиги окыҗа бассыр-буссурсыз аян боландыр. Хатлардан мәлим болшуна гөрә, түркменлер эййәм Ахмет шаның гошунында яраглы ярдам эдип башлапдырлар. Олар шол дөвүрде Ахмет шаның гызылбашлардан-түркменлериң ган душманларындан дүзүлен сөвешҗең отрядының барлыгыны дуйдумыкалар? Гызыклы совал, йөне хәзирликче җогапсыз совал. Гүндогарда энче асырдан бәри шаларың тас әхлисиниң уланан усулындан Ахмет ша-да совлуп гечмеди: түркмени зарба уруҗы гурал хөкмүнде уланды.

Ахмет шаның Нишапура, Машада гошун чекйән хабарыны эшиденде хем-де онуң йөрите гөклеңлере язан ики хатыны оканда җуван Магтымгулының гөвни деря кимин җошды. Онуң башына озалы билен гелен зат: Ахмет шаха багышлан илкинҗи одасындакы: «Эмриңе мутыг эт Эйран земини». диен сөзлер болды. Шо арзув хасыл болуп барян ялы гөрүнди. Ол бу арзувың, хасыл болаянда-да, ненеңси херекетлер аркалы, ненеңси пидалар аркалы хасыл болҗагыны гөз өңүне гетирип билмейәрди. Магтымгулы диңе ең

шиң дабарасына гарашярды. Себәби Ахмет шаның бу оюнларына дүшүнерден, акыл етирерден ве онуң гелҗекки херекетлерини догры чаклардан Магтымгулы җуда яшды, җуда тәҗрибесизди. Шоңа гөрә гуры хыялбентликден яңа башы думанлы шахыр (эйфория халында) гошгулар язып башлады.

Меңли билен дурмуш гурансоң Магтымгулының калбында ука гиден сыясы ышк, ягны сыясата сөйги бу гүнлерде ене оянып ограяр. Түркмениң гөзгыны такдыры ене онуң калбына от салып башлаяр. Ахмет шаның херекетлери оңа теселли берсе-де, онуң хыручлы йүреги меселәниң тиз чөзүлерини ислейәр, өзем диңе бир гызылбашлары агыздырыкламак дәл, бүтин Эйраны боюн эгдирмек хыялы бар. Шол дуйгулар өсүп, сеплешип, дурмушың анык вакаларындан тәсирленип «Гөклең» хем ««Өңи-арды билинмез» гошгулары дүнйә инд ерди. «Биз Магтымгулы илкинҗи гошгыны өз тайпадашлары гөклеңлер йыгын җемләп ёла дүшен вагты, икинҗи гошгыны болса оларың ёмутлар билен бирлешип херекет эдип ограан дөвүрлери языпдыр дийип пикир эдйәрис»[1]. «Гөклең» атлы гошгуда:

Бейик дергаха йүз сүртүп,
Ислэрин — дөвлетиң артып,
Пырагы дийр, гошун тартып,
Барар сен Тәхрана, гөклең!
«Өңи-арды билинмез» гошгуда:
Әхли сүнни намыс эдип гелерлер,
Гала йыкып, багын бербат кыларлар

диен сетирлер билен бирликде:

Теке, салыр йөриш этсе ёкардан,
Душманың намарды, мерди билинмез.

дийип, Магтымгулы илки гөклеңи, соңра ёмуды агзан болса, инди теке, салыр тирелериниң хем адыны гошгуда гетирип башланына үнс бериң. Гөвүндәки бүтевилик, әхли тирелери деӊ гөрмек тербиеси онуң гошгуларына-да кем-кем аралашып башлады. Онуң гөвни— бир йөришде түркменлери бирлешдирип, бир йөришде Эйраны боюн эгдирип аҗап эйямы тиз гетирмекчи.

Эмма дурмуш вакалары болса өз ёлундан гидиберди. Ол ёлуң огры гөзел гөвнүң максады билен огурдашмы

[1] А. Бекмырадов «Магтымгулы хем Ахмет Дүррани», «Совет эдебияты» журналы. 1988 й. № 11.

-дэлми муны шахырың өмрүниң индики сахыпалары аян эдер. Хэзир велин гөклең, ёмут герчеклери эгленмэн атланып, дилинде Ахмет шаны сеналап, йүзүни Машада тутуп барярлар, ол гошунының өңи-арды гөрүненок. Әхлисинде диен ялы бир умыт бар: олар диңе Машады, Нишапуры боюн эгдирип дынмакчы дәл, гызылбашлар, парслар гайдып баш галдырмаз ялы этмекчи. Шол хөвес олары еңилаяк эдип, елмая мүндүрип алып баряр.

Хорасаны боюн эгдирмек үчин сөвешлер 1753—1755-нжи йыллар аралыгында боляр. Сөвешиң, габавың узага чекмегини хем-де түркменлерден ярдам дилемегини Ахмет шаның гүйҗүниң асгынлыгы дийип дүшүнсек ялңыш болар. Бу, озалы билен, өз гошуны сөййән, аян серкердәниң хилели ойны. Үстесине-де бу урша түркменлер гатнашса, эйранлыларың түркменлере өңкүденем бетер өҗүкҗекдигини, шонуң билен хем Эйраның, түркменлериң Овганыстана ховп салмасының гүррүңсиз арадан айрылҗакдыгыны совук келлели пикир эдйән Ахмет ша хөкман гүман эдэймели. Себәби бу шейле бир етдирмез пикир дәл. Ери геленде айтсак, Ахмет ша хакда шо дөврүң, хэзирки дөврүң ылмы чешмелери Ахмет шаның, тутуш Эйраны я-да түркменлериң, өзбеклериң отурымлы ерлерини басып алмак мейлиниң болмандыгыны хабар берйәрлер. Себәби ол Орта Азияны «арысы көп, балы аз» мекан хасаплапдыр. Белки, ол бу хасабында-да ялңышан дәлдир велин, йөне түркменлери Хорасандакы урша гошмак билен олары Эйрандан өзгә үнси дүшмез ялы этмек ниетинде хем ялңышманды.

Хорасаның табын эдилиши узага чексе-де, ахыры, еңишли тамамланяр. Бу кампания башдан-аяга нәче түркмен гатнашанлыгы, нәче түркмениң шо тайда пида боланлыгы хакда анык маглуматлар хениз тапыланок. Шейле-де болса ол еңшиң түркменлер үчин агыр дүшенлигини айтмак болар.

Бу еңиш, бу йөриш шол әдимлери билен әдимләп, шол бейик тарыны говшатман гидиберсе, онда хә диймән гызылбашың соңуна чыкылар диен пикир шол вакалары җанкөерлик билен сынлан түркменлериң аңында агалык эдипдир. Себәби оларың тас әхлиси гызылбашлара гаршы билеликде гөрешмек бабатда Ахмет шаның вадасына мүңкүрлик этмәндирлер. Бир вагткы Недир шаның басып алан мүлклерине Ахмет

ша эе болаймалы ялы дуйгулара алданыпдырлар. Мунуң җеделсиз субутнамасыны Хорасандакы еңши эшиден Магтымгулының «Алы сизиңдир» диен гошгусы тассыклаяр. Шахырам хыялындакы гутарныклы еңше, аҗап эйяма гумансыз ынаныпдыр, ол Ахмет шаның еңшини өз еңши хасаплап, Ахмет ша билен түркменлериң арасында хич хили чәк, пәсгелчилик гоймандыр. Сиз бу гошгыны яңадан окаң, шонда онуң Ахмет ша ненеңси йүрекден гуванянлыгыны, өз гурсагындакы арзувлары хасыл этҗек еке-тәк Ахмет ша дийип дүшүнйәнлигини дуярсыңыз, ол гошгудан:

Бейиклик, сердарлык ёлы сизиңдир.
ялы,
Кадыр берен дүнйә малы сизиңдир.
ялы,
Сүлейман дек сөзүң йөрир сувлара,
Исгендер дек деря салы сизиңдир.
ялы,

Зир пайы-эсбиңиз Ырак, Ыспыхан,
Дагыстаның хышмы-хейли сизиңдир.
ялы,
Парса чөкен дөвлет сизе өврүлер,
Инди бу дүнйәниң мейли сизиңдир.

ялы сетирлер, айратынам соңкы ики сетир ёкаркы пикиримизиң тассыкламасыдыр.

Хорасан боюн эгди. Ери онсоң, нәме? Индики әдим нирә болмалы? Бу соваллара ким җогап берер? Түркменлер җогап үчин гарашмалы болмады. Аслында, олар җогаба дәл-де херекете гарашярдылар. Машады алан шаның илерлигине, ашаклыгына сүрүп гитмегини ислейәрдилер.

Ахмет ша нәме этди? Ол этҗегини билйәрди ве Недир шаның гөзи оюлан агтыгы Шахрухы (Шахрух 1748-нҗи йылдан бәри Машадың үйтгевсиз хәкими) ене өңки орнунда отуртды-да өзи гошуны билен ызына доланайды. Онуң бар ыхласы — Овганыстаның ички бүтевилигини сакламак хем-де Хиндистаны таламак. Нирә гитсе-де, нирә бакса-да Ахмет шаның бир гөзи хөкман Хиндистана бака гарап дур. Ахмет Дүрраның Недир ша дөврүнде Хиндистана бараныны хасап этмәнимизде-де, гүррүңи эдилйән дөвре ченли ол эййәм үч гезек — 1748-нҗи, 1750-нҗи, 1752-нҗи йылларда Хиндистана йөриш эдипди.

Шейлеликде, түркменлер дүшнүксиз халда галыберипдирлер. Ахмет шаның икинжи хатында:

«Онуң Алыхезретлери хөкүмдар Эйраны басып алмак үчин йөрише уграяр» диен вада нирэ учды? Машатдан соңра Эйран тарапа йөришиң довам этдирилмэнлигине ненеңси бахана тапылдыка?

Тарыхың сахыпалары муңа хениз җогап беренок. Йөне ол урушда башы аман галан түркменлериң бакеш болуп гайдып гелендиклери белли. Магтымгулының өзүниң, агалары Мэмметсапаның, Абдылланың бу сөвеше гатнашаны-гатнашманы белли дэл. Човдурың велин муңа гатнашанына гүман этмесе болар. Човдур яглыгындан яг дамян, гылыҗындан ган дамян, басан еринден от чыкян герчек болуп етишибердир. Магтымгулы билен душушыкларында өңки гөвүн йүвүртмелер шол өңкүлигине галмады. Хорасан сөвеши онуң сынагдан гечен илкинҗи улы сөвеши болды. Сөвеш болса, мэлим болшы ялы, эхли теҗрибеден, эхли сапакдан хем гүйчли тэсир эдип, адамы тиз гоязылашдыряр.

Элбетде, эхли вакалары йүрегинде сүзйэн, нэзик дуйгулара бай Магтымгулының, вагт гечдиги сайы, бирахатлыгы артып башлады хем-де гөвнүниң чуңунда бир мүйн дөрэп уграды. Ол мүйн Дөвлетмэммет молланың алнында хасам артярды. Молланың гөзлери хенизем «Арзувлама ханы, беги, солтаны» диййэрди. Дөвлетмэммет молланың өзи болса халкының хем сөвер оглуның дүшен дүшнүксиз ягдайына, оңа хич бир көмек эдип билмейэнине гынанярды. «Такдырымыз шейледир-дэ». Хава, Дөвлетмэммет молла алан тербиесине лайыклыкда ойланярды. Бейле диййилдиги, онуң ягшылык ислемейэндигини ыкрар этмек дэлдир. Онуң ягшылыга ыхласыны өлчемэге гурал тапдырмаса герек.

Магтымгулының өзи нэме пикир эдйэрди? Онда Ахмет шаха болан ынам бейлекилере гаранда гүйчлүди. Ол Ахмет шаны йөнекей адам болуп дэл-де, дуйгулары-пикирлери хас актив, эмоциялара бай шахыр болуп сынлаярды ахыры. Ол болан ягдайы аңында хер нэче таса гетирҗек болса-да уч чыкарыбилмэн көсенди.

Шол эҗирли пикир чакнышыгында, өзи хем дуймаздан, Ахмет шаның ишине мүңкүрлик дөреди. Ахмет ша түркменлери алдап йөрен болмасын?! Бу дуйдансыз

дөрэн пикир онуң келлесини гыздырып, гулакларыны шаңладып гитди. Аҗап эййам хакда гөвнүндэкини ятлады. Ахмет ша багышлан одаларының сөзлерини яңадан бирме-бир чигитледи.

«Бе-е, Ахмет ша бейле адам болуп чыкайдымыка? Җогабам ёк, рахатлыгам ёк. Шо пурсатдан башлап ене бир пикир ики бөлүнип бир-биреге гаршы лешгер тартып башлады. Онсоң бу эҗирлери еке чекмегин хупбаты хем Магтымгула агыр дегди. Дөвлетмэммет молла билен бейле ичгин геплешерден, пикирлерине эркинлик берерден Магтымгулы өзүни яш хасаплады, үстесине-де Магтымгулы атасының пендини алман, Ахмет шаны калбына мыхман эдинди ахыры. Меңлэ-де сыясат гүррүңини айдып, онуң дуры башыны гарҗашдырҗак болмады. Йөне Меңли өз белент гөзеллиги, пайхаслылыгы, меникли херекетлери аркалы Магтымгула аркадаг болярды. Мэмметсапа, Абдылла дагы хем дайханлач пикирлери билен җуда чуң сөхбете гиришип билмейэрдилер. Оларда ыкбала-такдыра кайыллык мейиллери рүстем. Човдур нэме? Ол гылыҗына гуваняр. «Түркмен элмыдама-да урушлы-давалы яшапдыр, элмыдама-да шейле яшар» диййип, ол өзге чыкалга гөзлэнок. «Ким гүйчли болса, ким рүстем болса, шоңкы догры боляр». Магтымгулы оны ичгин сынлап: «Човдур өз алнында биаҗал өлүмиң диренип дуранына кэнбир питива этмейэр өйдйэн. Я өз өмрүне гадыр гоймаярмыка?» диййип ойланяр. Магтымгулыда хем батырлык бар, йөне бу хениз сынагдан гечмедик хэсиетдэ. Хер бир адам: «Мен батыр, мен эдермен» диййип билер, эмма дурмуш сынагы онуң бу хэсиетиниң барлыгына-ёклугына, гүйчлүлигине-эҗизлигине ахыркы баханы берйэр. Шоңа гөрэ овнук чакнышыкларда тапланып, Машат кампаниясында бишишен Човдурың кэбир гарайышларының Магтымгула етдирмезлиги болуп билэйҗек хакыкат. Магтымгулы Ахмет шаның шахыр йүрегиниң ики диллилигине ынанып билмэн отырка, Човдур муңа берк ынанды. «Ша тагтында отырка ол долы бахалы шахыр болуп билмез» диййип Човдур дүрс пикир йөредйэр. Везипе элмыдама шахырлыгың ганымы. Хер нэче ыкҗам дурса-да, хер нэче өзүни чете чексе-де, хер нэче өзүни гораҗак болса-да везипели шахыр бирде болмаса бирде везипэниң мүң бир хилесиниң бирине дүшйэр, шейдибем өзүне икилик эдйэр. Бу көне хакыкат өтен заманда-да

хәзирки заманда-да, гелҗекде-де үйтгевсиздир. Бу хакыкаты Магтымгулы хем билйәр, йөне Ахмет шаны өз гөзи билен гөрүп, йүзбе-йүз геплешенсоң, муңа бир-геңси ынанмаҗак боляр. Шейлеликде, «Иру-гич Ахмет ша Эйрана йөриш эдер диен инче умыт онуң калбындан айрылмаяр. Ягшылыга тешне, ягшылык хабарына ынанасы гелип дуран халкыңам көп бөлеги шу умыт билен гүн гечирип башладылар.

Магтымгулы бу гүнлерде кумүшчилик билен көп мешгулланды. Түркмениң гадымдан бәри ганлы-урушлы ыкбалы түркмен гелин-гызларына өзболушлы совут-галкан гейдирмек зерурлыгыны дөредипдир. Ол совут, озалы билен зенан бедениниң ок-гылыч дегип билҗек ерлерини ховпдан горамалы болупдыр, икинҗиденем бу өртгүден гөзеллик талап эдилипдир, зенан гөзеллигине зепер етирмейән, гайта о гөзеллиге гошант гошян, о гөзеллиги махабатландырян, о гөзеллик билен сазлашып-сеплешип гидйән гөзеллик талап эдилипдир. Шейле зерурлык нетиҗесинде өзболушлы, гайталанмаҗак шай-сеп сунгаты дөрәп, асырма-асыр кәмиллешипдир. Ынха, Магтымгулы хем шо кәмил сунгатың бир гырасындан гирип башлады. Магтымгулының ясан шай-сепи дийип хәзир анык гөркезере зат ёк болса-да, умуман, түркмен милли шай-сеплери бай фантазия билен, инче сенет хөкмүнде ясалып гүндогарың көп ерине яйрап, дүрли нусгалары шу гүнлере гелип етди. Ери геленде айтсак, Бейик Ватанчылык уршы йылларында түркмен аял-гызларының Еңиш үчин берен алтын-күмүш безеглери хем тонна-тонна болупды. Шол тонналарың ичинде Магтымгулының эмелли голундан чыкан көкенли йүзүклер, билезиклер, гүлякалар..., өрән сейрек шай-сеплериң ахыркы нусгаларының гиден болмагы хем болуп билҗек зат. Бейле махрумчылыклар түркмениң тарыхында өңем кән-кән гезеклер болупды.

Магтымгулыны кумүшчилик билен ызыгидерли мешгулланмага гоймадылар. Эйранлылар, шол санда көне душман гызылбашлар Машат, Нишапур сөвешлерине гатнашанлыгы үчин түркменлерден, озалы билен болса гөклеңлерден ганлы өч алмага башладылар. Олар Ахмет ша бабатда гөклеңлериң илгезиклигине говы гөз етирйәрдилер, үстесине Ахмет шаны киминң вагыз эдйәнине ченли билйәрдилер.

Мунуң үстесине, Магтымгулының Ахмет ша бағышлан «Аршы аглая», «Сизиңдир» атлы гошгулары

душман голуна дүшди. Шондан соң олар Дөвлетмәммет молланың ордасыны айратын, җикме-җик өвренип, оба ичинден беледиң бири дөнүк эдилип сатын алынды. Себәби гошгуларың ызарланмасы бу пикире гетирйәр. Киме дегилсе бу машгаланың көп авунҗакдыгыны душманлар ялңышман кесгитләпдирлер. Онсоң Меңлиниң башына гара тупан абанып башлаяр. Муны илки билен Магтымгулы дуйяр.

Бу хыянатың нәхили гөрнүшде йүзе чыканлыгыны хәзир кесгитлемек кын. Эмма җанына дегмесе хем-де анык гөз етирмесе Магтымгулы:

> Хер гөренлер хырыдардыр, шах-у геда хем гулы,
> Мерди намарт хем-де нәкес сөз етирер ярыма.

я-да:

> Дири гитмез гашларымдан деген намыс-арыма.

диймеҗеги беллидир. Гызылбашлар йыгы-йыгыдан чозуп башлапдыр, гола дүшен түркмен зенанларыны гырнак эдип, йигитлери гул эдип дагдан ашырыпдырлар. Онсоң түркменлерем җогап ургусыны урупдырлар, үстесине өзлери-де аламана топар-топар болуп гидипдирлер, буларам гул-гырнак гетирипдирлер. Түркменлериң өз гапысында гул, гырнак сакламак дәбиниң кән гүйчли дәлдиги себәпли, о бичәрелери Хываның, Бухараның, Хырадың гул базарларына элтип сатыпдырлар. Шейдип, бирек-биреги парчаламагың хас өчли, тәзе этапы башланыпдыр. Шол дөврүң хакыкаты шейле экени. Онсоң бу гүнлер Магтымгулының нәхили рухы эҗирлер чекйәндигини, Меңлини, бейлеки начарлары гара гүйчден горамагың ненеңси агырлыгыны гөз өңүне бир гетирип гөрүң. Хер демде, хер салымда башындан гылыч инҗек болуп дуран ягдай-да.

Үстесине-де шол урха-чаплыгың гүйчленмеги билен гөклеңлериң, ёмутларың аракы агыз бирикдирмеси хем говшапдыр. Көне хеңлер ене йүзе галкып, бир-биреге гөвниетмезлик, бир-бирекден гүнә-кемчилик гөзлемек гүйчленипдир. Өри үчин, сув үчин хемише йүзе чыкып дуран даваларам мунуң үстесине урна болупдыр. Бела мүң дешикден гелермиш дийлени чынырга берипдир. Нәмәлимлик хем-де месе-мәлим ховп абанып дуранлыгы дартылан дамарлары үзүлере гетирипдир. Бейлекилер билен бирликде Магтымгулуларың машгаласы хем укланда бир гөзүни ачып ятмалы

болупдырлар. «Әхли бела Магтымгулының җуда ова-дан гыза өйленмегиндендир. Меңли гелин дәл-де баша гелен апат» дийип, овадан гелин хакда ровайатлары диңләп, адаты ойлананларам аз болмандыр. Себәби гүндогарың өвүт-үндевли эдебиятының тас әхлисинде диен ялы өйленмек хакда айдыланда җуда овадан гыза өйленмек маслахат берилмәндир. Бир мысал: Унсур-ал-Меалы Кей-Ковсуң «Ковуснамасында» шейле сөзлер бар: «Хетден аша овадан аял алмагын...» Йөне, бу, көпленч, адама баглы дәл-де, онуң йүрегини эәлән ышга баглы ахыры. Меңлиниң оваданлыгыны бүтин ил ыкрар эдйән пурсатында онуң ашык Магтымгулының гөзлерине ненеңси гөрүнйәндигини гөз өңүне гетирмек хем хыллалла. Вакалар гызышып-гызышып, ахыры, Магтымгулының ахмаллыгыны элден алды-да Меңлини, елек учуран ялы эдип, гөзден йитирди отурыберди. Меңлиниң ненеңси ёл билен элден гиденлиги нәмәлим болса-да, онуң дуйдансыз боландыгы хакдыр.

Магтымгулының башына илкинҗи бетбагтлык инди. Бу бетбагтлык Дөвлетмәммет молланың шу чака ченли башбитин отуран ордасының үстүне гелип башлан бетбагтлыкларың хем өңбашчысы болды. Ковгы, гөзлег нетиҗе бермеди, гөрдүм-билдим диенлериң бары дагдан аңрыны— Эйраны салгы бердилер.

Вейран болды гөзел юрдум,
Гызылбаш тары-мар кылды.

я-да:

Голдан гидендир дестаным,
Гөйә тенден чыкды җаным,
Гөзи яшлы Меңли ханым
Йүрегим ичре нар кылды.

я-да:

Голдан алдың карарымны,
Гелип сен нәгехан пырак.
Гөтердиң Меңли ярымны,
Гоюп җанда арман, пырак.

Зүлпи тарым алдың голдан,
Айырдың бир ялңыз салдан,
Илим хабар сормаз халдан,
Зыңдың барын Эйран, пырак.

Меңлиниң сүйрелендигини Магтымгула Зүбейда айдян ялы я-да терсине болмагы хем мүмкин, йөне ол шу аҗы пурсатда Зүбейда уясына көп йүзленйәр.

Зүбейда, начарым, диңле!
Калбымда арманым галды.

я-да:

Зүбейдәм, яшласаң гөзүң,
Харытсыз дүканым галды.

Чыкды Зүбейда алнымдан, ах, нейлей, багтым гара.

Түркмениң шол дөврүки дәплерине гөрә, аялыңы элден алдырмаклык, гой, ол хер ненеңси вакалар билен баглы болса-да, эркек үчин намыс хасапланыпдыр, эркеги дили келте эдипдир, онуң мертлик сыпатларыны гүман астына салыпдыр. Шейле-де болса янгынлы Магтымгулы Меңлиден айрыланыны икучсуз айдяр.

Иллери бар диңли-диңли,
Совук сувлы, тер өлеңли,
Или-гөклең, ады-Меңли,
Нәзли дилдардан айрылдым.
«Айрылдым».

Үстесине, уялянына хем гизләп дуранок.

Ашыгы салдың ода,
Гойдуң гитдиң уяда.
«Ая дөнди»

Әлемде мен дей рысва,
Болан бармы, яранлар
«Бармы, яранлар»

Өтен гүнлерим дүйш болуп,
Гездим илимден уялып.
«Арманым галды»

Магтымгулы, гара йүзүң.
Диңлемезлер зарын сөзүң.

ялы,

Пелек иле рысва кылды, айырыпдыр зарымдан
«Меңли ярымдан»

Меңлисиз галан гүнлери язан гошгуларында өмрүниң ёвуз гүнлерини башдан гечирйәндигини Магтымгулы аңрыбаш дуйгулы беян эдипдир. Магтымгулының Меңлә сөйгүсиниң хер бир ашыгың сөйгүсинден, хатда нәче асыр бәри халкың дилинден дүшмән гелйән сөйги дессанларындакыдан хем белентдигине, кувватлыдыгына гүмансыз гөз етирип боляр. Окыҗы

Магтымгулының дүшен халына якындан гарап, оңа дуйгудашлык эдйәр.

Меңлиден айрылып зарынлаян билбилдигини, ышк базарының совуландыгыны, хиҗран ханҗарының урландыгыны, дүканының харытсыз галандыгыны, ягны калбының бошап галандыгыны, хатда җедиңден гиден җаның гөре барып гирендигини шейле тәсирли айдяр. Шондан соң:

Көен ёк дүнйәде менче»
(«Гүле меңзәр»)

Яланчыны тутды ады,
Олардыр ышкың биняды,
Межнун Лейли перизады,
Сөен дек сөймүшем сени.
«Сөймүшем сени»

диен сөзлерине шобада ынанярсың. Сиз «Сөймүшем сени» диен гошгыны оканыңызда Магтымгулының шейле ачыклык билен, окыҗа чуң ынанмак билен йүрегиниң сырыны айдянлыгыны дуянсыңыз.

Магтымгула Меңлисиз яшамак җуда агыр дегйәр. Гөзләбем тапып биленок. Ол дүйшүнде, хушунда Меңли билен гайыбана сөхбетдеш боляр.

«Башкы гүн сен ода салдың мен парахат бендәни.

я-да:

Сен гарып сен, мен пакыр мен, сенде, менде чәре ёк,
Сөвдүгим, такдыры-хакдыр айырган бизден сени.

я-да:

Сакласын таңры пенахында яман гөзден сени.

Эмма Меңлиниң тапылмаянына Меңлиниң өзи гүнәкәр ялы ахваллар хем Магтымгулының калбына гоняр, себәби башына йүз мүң пикир гелип-геченде онуң ичинде шейле алдавлылары хем боляр. Ана, шонда Магтымгулы Меңлә гахар эдйәр:

Айдадыр Магтымгулы әхдиң ялан, ёкдур вепаң,
Бивепалар хуп совутмышлар, сонам, бизден сени.

Эмма Магтымгулының башының гызгыны совулдыгы ол ене-де Меңлә майыл, ене Меңлини күйсейәр, Меңлә йүрекден ялбаряр.

Җан җошгуна гелди, яндым, ярылдым,
Багышласаң нейләр, ярым, я, алла!
Сангысыз сөйүшдим, өйсүз айрылдым,
Багышласаң нейләр, ярым, я, алла!

я-да:

Имди, лейкен, айырдылар зор биле,

Багышласаң нейләр, ярым, я, алла!

я-да:

Ол анда ах чекер, мен мунда зары,
Багышласаң нейләр, ярым, я, алла.

Магтымгулы Меңлини голдан гидиренде йигрими яшындады. Үнс бериң:

Йигрими яш өтди менден,
Хезл этмедим, дүнйә, сенден
«Керем исләрин»

Йигримие етенде, пелек җебрини гөрдүм,
Пелек алды ярымы, әҗел гамхана гелдим.
«Җана гелдим»

Биз Магтымгулы он секиз яшындан йигрими яшына ченли Меңли билен өмүр сүрди дийип, гүмансыз пикир эдйәрис. Бар болан роваятлары, кәбир адамларың берен маглуматларыны Магтымгулының гошгуларындакы хакыкатдан ёкарда гоюп болмаз.

Гошгулар гөдеклик билен бир яна сүйшүриленде-де пикирлери XVIII асырың дурмушына деңешдирип гөрүң елмешермикә, сеплешермикә, сазлашармыка? Өзүңиз ойланыбериң! Окыҗыларың бир бөлегинде Магтымгула Меңлини бермәндирлер, Меңлини башга бирине дурмуша чыкарыпдырлар диен пикир бар. Хамана, бу шейле экени диели. Онсоң Магтымгулы хасыл болмадык сөйгүсини иле яйрадар йөрермикә? Бу түркмен дәплерине гаты чапраз гелйәр. Меңлиниң хатырасыны гачыряр. Меңли башга бириниң дулуна геченсоң, Магтымгулы киши машгаласыны — Меңлини агзап гошгы язып билмез. Ол-а он секизинҗи асырмыш, бизиң гүнлеримизде-де бейле херекетиң соңы говулык билен гутармаз. Ол асырларда бейле ситуациялардан ган ысы гелйәрди. Шуны берк беллемели. Үстесине, өң айдышымыз ялы, сөйгүлисини, аялыны элинден алдырмаклык эҗизлигиң бир гөрнүши хасап эдилйәр. О дөвүрлер сөйгиниң пынхандан пынхандыгыны хем ятлалың. Мерхум танкытчымыз Сайлав Мырадовың «Асырларың җүммүшинден» диен китабында Магтымгулы — Меңли меселесине гиң анализ берлип, дегерли делиллер гетирилйәр. Бу меселе билен хас чуң гызыкланасы гелйән окыҗылар шол китаба йүзленип билерлер.

Магтымгулының Меңли билен яшашандыгына шу китабың соңракы сахыпаларыны окан окыҗы хем анык гөз етирер диен тамамыз бар, себәби шахырың өмрү-

ниң йигрими яшдан соңкы дөврүни селҗермек хем-де шо яшдан соңкы гошгуларың сетирлери бизе улы тутарык боляр.

Меңлиниң сүйрелмеги хем-де Магтымгулының зар--зелип болуп йөрмеси Мәмметсапаны, Абдылланы, Зүбейданы ве ондан кичилери улы гамда гойды. Дөвлетмәммет молла үчин болса бу жуда улы ургы болды. Оңа Магтымгулының Меңлини күйсәп, ган аглап язан гошгуларыны окамага беренлеринде гожалян гөвүн хер гезек бозулды, гөз яшыны саклап билмән голязмалары әзди. Ол бу бетбагтлыгы худай иберендир дийип гүмансыз ойланярды, өзем шо-ол бирмахалкы гөдек пикирлери үчин, шейле пикирлери гөвнүне гетирени үчин худай онуң оглуна жебир эдйән ялы пикирдеди. «Эй, аллам! Ким гүнәкәр болса, жебриңи шоңа бер. Бигүнә баламы бейдип көсеме». Парасатлы Дөвлетмәммет молла Ахмет шаның хузурына барып, гызылбаша гаршы гидип, геплешик гечирип гайдандыклары үчин түркменлерден эйранлыларың өч аляндыгыны хем пикирлериниң бир өврүминде яда салярды. «Нәме этсеккәк?» Такдыра кайыллыкдан башга жогап тапмаярды. «Худа ишимизи асан этсин» дийип мынажат окамасыны көпелтди. Худай ёлуна садака берди. Йөне мунуң билен дерт еңлемеди: Меңли тапылмады, Магтымгулы хем барха яныр-ярылып башлады. Хут шу гүнлерде гамлы ойланмалар Ахмет ша бабатда өңкүже умыдыны хем гүйдүп башлады. Себәби соңкы вагтлар гызылбашлар барха өчли чозуп башладылар, оларда өңки горкы-чекинмек диен затлар бир гыра зыңылана меңзейәрди. Бир ерден ярдам-голдав болмаса, я тирелер гүйч бирикдирмеселер, я-да гошуңы гөтерип бу этрапы ташлап гидибермесең, башга чыкалга гөрүнмейәрди. Ахмет ша көп-көп түркмене өчүп барян ышык болуп гөрнүп уграды. О-ол өңки окува-язува гүйменилен гүнлер ят болды. Дөвлетмәммет молла бирейләм тамамлан китабыны оглуна совгадам берибилмеди. Китап шо дуршуна дулдакы сандыга барып дүшди. Гола галам алмага хөвес ёкды. Бүтин өй болуп гиже-гүндиз Магтымгулыны гөз астындан ызарлаярдылар: намыса чыдаман, гахарына бәс гелмән, өзүне каст эдәймесин, я илден-юртдан чыкып гидибермесин дийип улы ховатырда яшаярдылар. Геленден-гиденден, безирген-аргышчыдан Меңлини сораглаярдылар, эмма гөрдүм-билдим диене душмаярдылар.

Хакыкатда-да Магтымгулы жанындан иргин дем алярды. Бу дүнйәниң хөвеси өчди, бахар болуп гелен йигитлигиң гызыгы гачды. Эгер ол Меңлиниң жан берендигини гөрсе, эгленмән ызындан бармага тайычды. Оны хәзир шу дүнйәде саклап дуран еке-тәк көкен — Меңлиниң думанлы такдырыды. Шонда-да Магтымгулыдан шыгыр дашлашмады, гамгын-хесретли болса-да, Меңлини күйсейән гошгулар акып чыкярды. Меңлиниң йөрән ёллары, Меңлиниң гөтерен күйзеси, башына дегирен күмүш шанасы, зерли-кешдели күртеси — әхли зат Меңлини ятладып дур, диңширгедиги гулагына Меңли пышырдап дур. Онсоң йүрек ненең такат тапсын?! Хәлем ички әжир гошгы болуп чыкып, онуң дердини сәхел еңледйәрди. Йөне бир салымдан шол гошгыны окаса-да ене йүрек лерзан уруп, чырпынып-чабаланяр.

Не иш кылсам, хабар билем мен ол Меңли ярымдан.

ялы,

Янар отлы Магтымгулы, от лыбасын сен гейип,
Паны жахан отлайып сен, дилде болган нарыңдан.
«Меңли ярымдан»

Андалыбын алдыран шол багты гара гүл менем
«Айрылса»

Магтымгулы, болдуң харап,
Истәп тапман яры сорап,
Отурышың ёла гарап,
Ел тапмадык көре меңзәр.

Меңлини гөзлән илкинжи йылында Магтымгулының язан гошгулары бизе гелип етенинден хас көпдүр дийип пикир эдйәрис. Онуң гөзлейиш ыхласы, вакалары калба орнашдырышы, ышкының кувваты, хич-хич эгсилерли дәл, шоңа гөрә о дуйгулар гошга гечмән билмез. Белки, хениз тапылмадык гошгуларда Меңли хакда хас көп маглумат бардыр, хас үйтгешик дуйгулы пурсатлары беян эдендир.

Магтымгулының Меңлини тапман гөзи ёлда галан йыллары, гызылбашларың барха бетер баша чыкян пурсатында гөклең кетхудалары, сердарлары үйшүп маслахат эдип, чыкалга гөзләпдирлер. Аркасында тутуш Эйран дуран гызылбашларың чозушларына диңе гөклеңлериң өзлериниң хөтде гелип билмежегини олар өңден билйәрдилер. Жогап ургулары, топланышып

гидип дуйдансызлыкда гызылбаш ордасыны даргадып гайтмаклык хениз гөзе гөрнүп барян нетиҗе бермәндир. Онсоң бу ягдайда узак гидерлик ёклугыны акыллы-башлы ойланян хер бир ынсан билипдир.

Нәме этмели?

Бу сорага көп җогаплар тапылып, көпүси рет эдилипдир. Ол этрапың түркменлери 1713-нҗи йылда Хоҗанепесиң Астрахана (Аждархана) барып, 1714-иң язында Петр I билен душушандыгыны, пейдалы геплешик гечирендигини хениз унутмандылар. Белки, яңадандан орса йүз тутмалыдыр. 1717-де А. Бекович-Черкасскини Ширгазы хан намартлык билен өлдүренсоң, орслар саңа ачык йүз берермикә? Хывалы, Бухаралы ханлара йүз тутулса нәдеркә? Олар баш эгмесең кабул этмейәрлер. Онда ене Ахмет патышадан хабар алмалы-да. Оңа-да ынам аз. Машат сөвешинден бәри нәче вагт гечди, эмма Ахмет ша Эйрана бака гөз гытагыны хем айланок.

Нәме этмели?

Азербайҗанлларың руслар билен якын гатнашыгыны сынламак, гөрмек ислемедилермикә? Я Рус патышаларының Эйрана, ягны түркменлериң душманына көп үнс берйәнине түркменлер хенизем өз янындан өйке эдишип йөрмүкә? Я Астраханлы түркменлерден хабар алмакчы болнанда нәме? Бу ере гуры ёл билен айланып барҗак болсаң, гахарлы ёмутларың үстүнден гечмели.

Түрк гарындашлар яда дүшен болмагы хем, о тайдакы түркменлерден харай гөзленен болмагы хем мүмкиндир. Эмма түрк юрдуна хайсы ёл билен барарсың?

Нәме этмели?

Нәме этмелидиги белли болмаса-да, хаял этмән бир чыкалга тапылмаса, гөклеңиң көки-дамары билен гырлып түкенҗекдиги хеммелере аянды.

Ынха, шейле чылшырымлы пурсатда, хәзирликче бизе белли болмадык ягдайда Магтымгулының илки Абдылла доганы, соң Мәмметсапа оңа көмек бермәге бир яңа гидйәр. Нәме максат билен гиденлерини Магтымгулының шу вака багышланан ики гошгусындан дуюп боланок.

Дарыды бир долы, ёлукды баран,
Бирин юрды биле эйледи вейран,
Бирисиниң яры ызында хайран,
Гөзлери ёлдадыр, булар гелмеди.

Эгер хакыката барян елларың бири чакламадан башланян болса, онда шолары селҗерип гөрелиң. Магтымгулыны өвренижилериң бир топары Абдылла билен Мәмметсапа Ахмет шадан хабар алмага Овганыстана гиденде, ягны гызылбаша гаршы биле гөрешерис диен вададан вепа гөзләп гиденлеринде ёлда дерексиз йитендирлер, себәби гызылбашлар Овганыстана барян ёллары пейләп ятандырлар дийип пикир эдйәрлер. Мүмкин.

Икинҗи пикир: Ики доган хаҗы болҗак болуп, йүзүни Кәбә тарап тутуп гидипдир. Нәме болса-да, нәмә ёлуган болсалар хем Абдылла билен Мәмметсапа Кәбе ёлунда гурбан боландыр. Дүрли миллетлериң, дүрли юртларың үстүнден ашып гечмели узак ёллугы үчин гидишин, я гайдышын вепат боландырлар. Мүмкин. Йөне «Булар гелмеди» гошгусында:

Гөчи-гоны бирле гитди Абдылла,
Хемме гиден гелди, булар гелмеди.
Мәмметсапа гитди көмек бермәге,
Узаданлар гелди, булар гелмеди.

диймек билен, икисиниң бир вагтда гитмәндигини ачык айдяр, үстесине Абдылла үчин ненеңси көмек герек боландыгы хем бизе думанлылыгына галяр.

Биз ёкаркы чакламаларың болуп билэйҗек вакалардыгыны гөзден салман, тәзе бир чакламаны окыҗыдыкгатына хөдүрлемекчи. Бизиң пикиримизче, Абдылла билен Мәмметсапа Каспи деңзиниң үсти билен я азербайҗанлара я-да Астрахандакы түркменлер аркалы рус дөвлетине геплешик гечирмәге гиден болсалар герек.

Я-да сен дүшдүңми дүйпсүз уммана?
«Абдылла»

Гидер болсаң бу ватандан,
Нышан алгыл ширин җандан,
Өтер болсаң ол уммандан,
Мегер, голдар Нухы-неби.

я-да:

Умман ичре гирип йүзмән,
Бикарар кылдым Җейхуны.

я-да:

Умман ичре йүзер харчең,
Ертгул бу дүнйәни хер чен.
«Терк эйлеме бу меканы»

ялы сетирлерде умман сөзүне үнс бериң. Хатда ол Нух пыгамбере хем йүзленйәр. Бу йөнелиге дәл болса герек. Нух пыгамбер гәми, сув билен баглы.

Үстесине бу сыяхат-сапарың гизлиндигини хем гүман этсе болар. Магтымгулының шу үч гошгуда нәмедир бир затлары айтман гояндыгы аңыляр. Овганыстана гидилендәки ачыклыкдан гөрүлйән җебирлер олара улы сапак боландыр.

Элбетде, Дөвлетмәммет молла бу сапарам гаршылыгыны сыздырандыр, эмма улы илиң мейлиниң гаршысына гиден дәл болса герек.

Хер не ахвал боланам болса, вагтында доланмадык Абдылла билен Мәмметсапаны ахырда гөзлемели боландыклары аян.

Айлар, йыллар гелди, булар гелмеди.
«Булар гелмеди»

Дөвлетмәммет молланың юка йүреги Магтымгулының гелни Меңлиниң йитенине эзилип йөркә, ики оглуның — машгаланың улы диреглериниң йитмеги билен халыс тапдан дүшүп башлады, бу дүнйә оңа дар гөрүнди, өйдәки зенанларың ахы-наласы оңа довзахы ятлатды. Меңли, Абдылла, Мәмметсапа хакда хич ерден хич бир хабар алып билмән йөрен халына, хер тәзе гүн якымсыз хабарлар гетирди, эйменч вакалары барха көп баша индерип башлады. Дүйн диңе гызылбашлар билен гылыч салышмакчы болан болсалар, бу гүн ёмутлар, хывалылар аркадан чозуп башладылар. Эртирки гүнден ягшылыга гарашмак ятдан чыкды гитди.

Эхли вакалары йүрекден кабул эдйән, дуйгулары хич бир пурсатда иркилмезек Магтымгулы үчин бу вакаларың берйән эҗириниң ненеңсидигини ойланыбериң. Бейлекилер ялы, худая ынанса-да онда такдыра кайыллык ёкды, хер бир гелйән эҗири гулларча кабул эдип билмейәрди. Йүрегиниң бир еринден әпет гаршылык гомлар ялы эңтерилип-эңтерилип гелйәрди.

Магтымгулының Меңлили дерди хем бир баша йүк болуп дурка, ики доганының хем йитирим болмагы онуң йигитлик паслыны гыша етирди.

Илде-гүнде ёкдур мениң карарым,
Дерт үстүне артды гайта азарым.
«Абдылла»

Онуң инди бирмахаллар арзув чекен Аҗап эйямы хакда ойланмага-да пурыҗасы ёк. Бу гам, бу хесрет,

бу хиҗран-айралык оны тиз кәмиллешдирийәрди, түркмениң ыкбалы хакда, умуман, дурмуш хакда адамзат яшайшы хакда ойланмага итерийәрди.

Ол дүнйәниң депесинден гарап-сынламак үчин арша барян мүшгил басганҗаклардан ёкарлыгына дырмашып башлады. Хер басганчак түкениксиз пикирлерди, галың-галың китаплары, атасының гөвүнлик бермек максады билен айдып берйән дүрли сөхбетлериди. Дүнйәден зейренчли гошгулар хем хут шу вагтлардан башлап дөрәп уграды. Эмма дүнйә аладасы билен башбитин гидишмәге хәзир пурыҗа ёкды. Гүн-гүнден гүйчленйән айралык дагы оны ене өз гирдабына долап алярды. Бир гөзи билен Меңлини гөзлесе, бир гөзи гардашларыны агтарярды. Хер гечен гүнүң Меңлиден хем гардашларындан дашлашдырян, умыт үздүрйән гүндүгине Магтымгулы барха йүрегиң чуңундан дүшүнйәрди. Онсоң ене от алып башлаярды.

Магтымгулы, дерди гоймаз ятмага,
Угрун билмен сорай-сорай гитмәге,
Ерден җогап чыкмаз хабар тутмага,
Гөрен-билен бармы, булар гелмеди.
«Булар гелмеди».

Меңли хакда янгынлы сетирлерем гөзяш ялы сечилийәрди.

Горкарам, яр бизи чыкарар ятдан,
Айры ерде месген тутды, юрт олды.
«Дерт олды»

Гүл йүзүңе первана мен, гайры рейхан истемен.
«Истемен»

Меҗнун киби ышка көйсең, адам оглы, унутмагыл,
Довзахның одундан бетер аташы-сузаны бардыр.
«Хуны бардыр»

я-да:
Гөзлеримден учды рухы, гөйә ки яз ягмыры
«Айрылып»

Магтымгулының бу йыллардакы ялңызлыгыны, баша гонан хесретини диңе Човдур хан хем-де Дөвлетмәммет молла дең бөлүшип билйәрди. Магтымгулының бу вакалара гаты чуң берилйән йүрегини оларың

якынлыгы халас эдйәрди. Кәвагтлар Човдур биркүч гүнләп ере гирен ялы болярды, бирден гөрүнйәрди-де аламана, чапавуллыга гидишиниң жикме-жиклерини жошуп гүррүң берйәрди, бу херекетлерини еңиш хөкмүнде гөрйәрди. Муны Магтымгулы дуйярды, йөне гаршылыклы еке сөзем айтмаярды. Эйраны басып алмак, Тәхрана гирмек ялы бирмахалкы мейлинден, чагырышындан эл гөтерип уграпды, гайта бу чапхачаплыгың соңунын нирелере барып етҗегини ойланярдыы.

Ол инди бу вакаларың не себәпден дөрейәнлигиниң көклерине аралашмага сынанышярды. Урушман, бирбирег и чапман яшап болмазмы дийип өз өңүнде сораг диварыны дикелдип гойды. Башына дүшен говгалар, халкың эртирки такдыры хакда чуңңур ховсала-ховатыр Магтымгулыны шейле ойланмага, шейле пикирлериң үстүнден бармага межбур этди, догрусы, дурмушы зерурлык онуң пикирлерини догры ёла гөнүкдирмәге, тарашламага, сынтгыламага ёл ачды. Магтымгулы хем шол ёла дүшди гидиберди.

Меңли нирә дүшдүкә, кимиң голунда гырнак болдукә, жаны сагмыка, ахваллары нәхилекә, мени ятлаярмыка, я өтен гечен гүнлери бирейәм унудып, ракып лара гол бердимикә, ят ерде еке-ялңыз нәхилекә карар эдйәркә, я зулума чыдаман өзүне каст эдәйдимикә, аслында, диримикә бери, тапыларымыка, гөзлерим Меңлини гөрермикә?

Шейле соваллар лешгер гурап Магтымгулының үстүне гүнде мүң ёла сүрүнйәр, мүң ёла онуң башыны довзах одуна атып чыкаряр. Эмма, ахырда, өңкүси ялы, думанда-гүманда биалач галыберйәр. Халыс сурнугып, оңургасы омурлан дей бурлуп башланда, башга бир лешгер ханҗарларыны гезәп гелйәр. Абдылладан, Мәмметсападан хабар-хатыр болмады-ла, баржак ерине бардымыкалар, я ёлда гул эдилип узак юрда сатылдымыка, икиси бир ердемикә, башлары аманмыка, я деңизде гәмиси гарк болуп, балыклара шам болдумыкалар, дири болса ватаныны, ата-энесини ятлап, геленден-гечинден хабар ибермезми, бир чыкалга тапып гачып гайтмазлармы?

Ол машгаланың башына бу күлпет дөкүлмесини пелегиң йөрите иши дийип дүшүнди. Ол пелек сөзүне гаты гиң, гаты чуң маны берди, әхли пикир чеелигини уланып о сөзүң бүтин чылшырымлы сырыны аян этди.

Гөзүниң алнында атасының шейле тиз гаррап баршыны йүреги гыйым-гыйым болуп сынлаярды, Дөвлетмәммет молланың өңки дуры гөзлерине перде чекилен ялыды, били бүкүлип, эгни чөкүшипди. Сәхел вагт мундан өң өзүне лайык гейим-гежимлери инди аманат геен ялы, салланып дурды. Өңем көп херекетде болмадык молла бирейәмден бәри окувчы окатмакданам галыпды. Гиже-гүндизини алла ялбармакда гечирйәрди, өзгелере-де муны товакга эдйәрди. Ек-түк гошгы язян вагтлары хем болярды, йөне бу сейрекден сейрекди. Онуң рухы гошгы-шыгырдан бүтинлей дашлашыпды, сәхел зада гөвни бозулып, узын кирпиклерини эзер отурарды.

Онсоң улы машгаланың гүнеммасыны Магтымгулы өз бойнунда гөтерйәрди. Гүндизлерине, көпленч, уссаханасында ишлейәрди, агшамларына шем ышыгында китап гөчүрйәрди, өз гошгуларыны бир китаба жемлейәрди, өңрәк язан гошгуларыны яңадан окап сүннәлейәрди, кәхалатда гөвниетмедик гошгуларыны гахарына йыртып-йыртып, ортадакы ожага атып гойберйәрди. Онуң өзүне залымлыгы он ики-он үч яшларындан бәри мыдамалык эндиге өврүлипди.

Хер ничик болса-да, йитиглериң авусы хич-хич говшашмаярды. Йөне вагт өз хөкүмини өңи-соңы, йөредйәрди. Йүрек херңәче эленсе-де, херңәче көресе-де доңбагыр дурмушы эредерден эҗизди, онсоң иру-гич бент тутаймалыды. Бу ахвала Магтымгулының өзи хем хайран галярды, өзүни намартлыкда, бивепалыкда айплап гөрйәрди, эмма үйтгейән зат ёкды, үйтгесе-де башга тарапа, Магтымгулының көңүл ислегиниң терсине үйтгейәрди. Кәхалатларда болса онуң ахвалы бүтинлей башга хала дүшйәр. Хут шу махал, яс-яңыжа Меңли гөтерилип гиден ялы ягдай дөрейәр. Онсоң шо дөврдәки эҗир-эзьетлер мүң эссе гүйч билен яңадан чогуп башлаяр, эдил узак вагтлап гүйч топлап, гыза-гыза, гайнай-гайнай, ахыры, асмана атылан вулканлар ялы. Шейле пурсатларда Магтымгулы йүзүниң өврүлен угруна баш алып гидибереси гелйәр, даглар-дашлар билен хемра болуп, шир-пелеңлер билен сөхбетлешип, дәли-дивана болуп гезенини кем гөренок, шейтсе дерди еңлеҗек ялы дуйгы ояняр. Шейле дуйгы болса йөнелиге дөрәнок. Мусурман гүндогарының мешхур сөйги дессанларының көпүсинде сөвер яра говушмадык ашык ил-юрдундан чыкып гидйәр, дүрли гов-

галары, ховплары башдан гечирип еди йыл дийленде доланып гелйәр. Оларың көпүси шол сергезданлык дөврүнде өзүне дуйгудашлык этҗек, ярдам берҗек кишилере душуп, шоларың гүйҗи билен магшуга говушяр, гараз, айралык сынагындан хөкман гечйәрлер. Ынха, Магтымгулының юрда-дүнйә сыгман эленмесиниң бир аламаты.

Сәхер туруп, дога кыл, «Әмин!» дийсин перишде,
Не бардыр гапыл ятып, бихуда отурышда,
Мүлки-җахан тутдурмаз әйлесең мүң серишде,
Абдал җиндесин гейип, гит дивана гарышда,
Егса галар сен тенха сергиште-ю гамгешде,
Айдан сөзүңе пыглың болмасын ялан, көңлүм.

я-да:

Магтымгулы, Межнун болуп
Гитсем герек чөл биләни.

«Биләни»

Эмма Магтымгулының алан берк тербиеси, атасының дурнуклы гөрелдеси оны дурмуша, машгала, ил-гүнүне пугта көкенләпди. Җебирден гачып сергезданлык эдйәнлер өз дердини еңлетсе-де, ызында галянларың әхлисини җебре берип гидйәнлигини дүрс пикир эдйән Магтымгулы тиз дуйды. Өзгә әҗир гелҗегини билсе, о әҗири өзи чекенини, өзи пида боланыны мүң пай говы гөрди. Ол яравсыз атасыны хич махал такдырың ыгтыярына гоюп билмеҗекди, тәзерәк өйленен инисиниң, бирнәче начарың, айратынам Зүбейда уясының гөвнүни йыкып билмеҗекди, үстеси-не-де Магтымгулының өз тебигаты, сүңңи билен шу дурмуша, өз илине, өз юрдуна сансыз сапаклар билен багланыпды. Онсоң дурмушсөерлик ыхласы сергезданлык дуйгуларындан рүстем гелди. Бу хәзирликчеми, мыдамалыкмы — оны гелҗекки дурмуш гөркезмели.

Шол гүнлериң биринде ене бир улы апат машгаланың башына дөкүлди. Я ёканч кесел себәплими, я тебигы бетбагтлыкмы, я гызылбашларың ган чайкамаларымы — шуңа меңзеш бир бела себәпли Дөвлетмәммет молланың гызы Ханмеңли, оглы Җанәсен, онуң гелни Байрам бир гүнде җан берйәр. Бейле пиданы чекмәге нәче кувват герек?! Өлениң агысыны агламага нәче гөзяш герек?! Машгала гырлып гутараймазмы?!

Дөвлетмәммет молла: «Мениң гүнәлерим үчин бүтин машгалам пида болуп түкенип баряр» дийип улы ховатыра дүшди. «Мениң гүнәхиме дерек мени ал, аллам!».

Магтымгулы гарашылмадык өлүмлере нәдерини билмеди. Өңкүлериң дерди етиккә бу җебир оны гаты алңасатды, ол, ичикдирилен ялы, узак вагтлап өзүни тутубилмән гезди.

Байрам гелин, Ханмеңли гыз, Җанәсен,
Бу дертлериң хайсы бирне яна сен,
Чархы-пелек, хер гүн чепе дөне сен,
Калбымың дүнйәси вейрана гелди.

Дөвлетмәммет молла «Бу дүнйә җепа чекмек үчин гелинйәр» дийип ынанансоң, аҗал зарбасына чыдамлыракды, эмма Магтымгулының гахары артды. Муны худайың адалатсызлыгы хөкмүнде гөрди. Пикирини даша чыкарып билмесе-де муңа өзи барха пугта ынанып уграды. «Хи-де бир машгала шунча өлүми, мунча хиҗран ёлламак болармы? Эгер өлдүрҗекдир, дүнйә индерип нәме этҗеккә? Аслында, адамы нәме үчин дөретдикә? Адамсызам бу дүнйә екесиреҗеге меңзәнок, гөвнүбир айланҗак-өврүлҗек».

Муңа онуң аклы хайран болуп галды. Өз пикирлериндeн бирбада эйменсе-де, кем-кем өвренишди. Човдура ичини ачанда ол кәнбир ойланыбам дурман нагт җогап берди: «Худайҗаның өзи говы билйәндир».

Шол гүнлериң биринде дең-душлары Дөвлетмәммет молла бир маслахат берйәрлер: машгаланы депеләп дуран матамы той билен ковсаң нәдйә? Меңли тапыласы ёк, тапыланда-да ол инди арасса машгала болуп билмез. Говусы, Магтымгулыны өер. Белки, соңы тойчулыга язсын-да.

Бу маслахат оңа ярады, онуң доган окашаны Селим магтым хем муны голдады. Эмма Магтымгулының гөвнетмегиң кын дүшҗегини молла деслапдан дуйды. «Несилем гырлып түкенип баряр, муңа Магтымгулы дүшүнмели ахыры». Онсоң матлабыны Магтымгула айтмагың эбетейини тапман, онуң: «Меңли, Меңли» дийип язян зарын гошгуларының тәсирине йүреги эзилип гезди. Узак эгленсе гиҗә галҗагыны, хол бейледе аҗалың гөзүни җүйгердип отураныны Дөвлетмәммет молла хич-хич унутмады. Өзи өлмәнкә Магтымгулының өйли-ишикли боланыны гөрсе, худайдан разы.

Шол нияти йүрегине баглап йөркә, Дөвлетмәммет молла бир гүн Магтымгулының ачылышып, гөвнүндә-

ки гамы унудып, өзлериниң сәхел гүленини гөрди. Шонда тәвекгеллик эдип ниетини айтмакчы болды-да Магтымгулыны өз янына чагырды. Өйүң гүнешинде язылан кечеде икичәк отурышларына молла бу сапар кәнбир вагт сүйндүрип отурмады.

—Инди сен шейдип гезҗек йөрҗекми?

—Нәме эдейин, атам?

—Өмүр бакы дәллигини, атаң хем бу дүнйәден гитҗегини ойланмаямың?

—Өлүме гарашма, атам.

—Адам аклы етенден өлүми унутса, өмри бихуда гечер.

—Аҗал бизден үч пай артык алды, яс гүнүмиз совулмады.

—Ол худаның эмридир. Ясы той билен ювмак дәби-де бардыр.

—Тоя-да себәп герек.

—Өлениң ызында өлүп боланок. Менден артык аклың барка, мени көсеме, оглум, гиден гелмек үчин гиден дәлдир.

Дөвлетмәммет молланың сеси бозулды, гөзлери немленип башлады. Магтымгулы калбының гамлы җошгунына чыдаман, хич җогап бермән туршуна, өйүне гирип гитди. Меңли гелни гидели бәри бошап галан совук җая сыгман эленди. «Меңлиниң тапылмадыгы болдумы?! Инди гайдып оны гөзлерим гөрмезми, хинди халлы йүзүне йүзүм дүшмезми?!

Перде тартып йүзлериме,
Райыш берип сөзлериме,
Магтымгулы, гөзлериме
Еке Меңли хан гөрүнер.

Гардашларымданам дерек тапылмадыгымы? Аклың етйән зада гүман этмәң нәме?! Нәче йыллар гечди гитди. Гелҗеге гелерче вагт-а болды. Шонда-да гөзлериң билен гөрмесең, кын-да. Ханы, пелегиң адалаты? Бирини йыкса, шо басып дурмак болармы?!»

Магтымгулының бу эҗирли дуйгы-пикирлери соңра гошгы галыпына гуйлуп чыкып башлады.

Пелек, сениң бу дөвлетли герданың,
Бизиң сары өврүлмезми, дөнмезми?!
Лэшин ере салдың ниче мерданың,
Земин ынсап эйлемезми, долмазмы?!

Магтымгулы шу чака ченли Меңлиден өзгәни хыялына-да гетирмәнсоң, өзге бири билен яшашып билҗегини гөз өңүне гетирибем билмеди, өзге гелин алмак пикирини шобада ковды. Онсоң Магтымгулы ене атасының сөзүни йыкмалы болды.

—Атам, эдепсизлигими гечиревери. Гынансамам, гамлансамам гөвнүми җылавлап билмесем нәдейин?! Энтек гаррап бармандырын, Меңли тапылмаса, мүҗеррет гечмек хыялым ёк, ене аз вагт гарашмага пурсаҗа бер, атам. Совашдыгым сең диениң билен болайын.

—Үстүмизе хиҗран оды сепилди, оглум. Несил түкенмәнкә өвлат өндүрмек гереклигини ойландыңмы?

—Эхли зат оюмда.

—Адамдан хич махал чиглик гитмезмиш. Пурыҗаң барка ягшы ойланып-биширгин. Онда Ныязгулы ахуныңка окув верзишиңи кәмиллешдирмәге гитсең не болды? Идрис бабаның гудраты гүйчлүдир, гөвнүң ачылар, гамдан сапланарсың. Белки, шо тайда язгыдыңдакы алныңдан чыкар.

Дөвлетмәммет молла Магтымгулыны бу җелегайларың урха-чаплыгындан горамак максады билен бу теклифи айтды. Халач этраплары, хер ничигем болса, гызылбашларың алкымында отурып, илкинҗи зарбаны алан ялы дәл. Онсоңам өзи Магтымгула ылым өвреден болса-да, муны етерлик хасапламады, онуң гижә гойман ылмының үстүни етирмелидигини Дөвлетмәммет молла ягшы билйәрди.

Магтымгулы ёл шайыны җемләп, бир кервене гошулып гитди. Ол обадан чыканда, Овганыстана гидендәки ялы, гезенекден җыклан болмады. Гөзенекден җыклап бакан гыз, хәзир, ким билсин, ниредеди, онуң өлүдигини-диридигини хем билйән ёкды. Магтымгулуда Овганыстана гидилендәки ялы, гөтерилип-учуп барян рух биреййәм ём-ёк болупды.. Ханы, ат сыртында агасының гушагындан япышып отуршына тәзе дүнйәни сынлан гүнлери, ханы, дагдан даш тогарланда дагларың гүммүрдиси?! Ханы Меңлиниң ышгына чоюнан гүнлери, шыгыр айдып, узын сачларыны чөшлән гүнлери?! Бары гөз ачып-юмасы салымда дүйш болуп гечипдир. Өңде хич бир ягшылыга умыт ёк ялы дуйгулар Магтымгула бака сүрүнйәр!

Не зовк-у сапалар йигитлик билен
Бахар болуп гечди, бизден даш галды.

Гамлы гөзлеринде йүз мүң арман барды, гамгын гөвнүнде йүз мүң ахмыр гайнаярды. Ярадар гаплаң кимин ызалыды, шоңа гөрә дыманыны кем гөренокды. Ол кын гөре-гөре обадан чыкып гайтды, хо-ол бейледәки депә чыканларында ыза гарап гойберди вели, юкажык мавы пердәниң астындан гөрүнен оба, улы гара тудуң бейле янында Меңлилериң өйи йүрегини дилим-дилим этди. Ол мөңңүрип аглабереси гелди, диңе эркеклик эҗабы оңа кувват берди. Багтыңам шу обадан тапдың, бетбагтлыгам шу обадан тапдың. Сен гелйәнчәң бу обаның такдырында нәмелер бардыр?!

Магтымгулыны обадан чыкянча узатмага гайдан Човдур хем дымып гелйәр. Ахыры, хошлашмалы боланда ол Магтымгулының элини хас берк гысды. «Ызыңы гайгы этме, аркайын ока. Йигитлериң башы дик болса, биримизем ынҗамарыс». Ики дост хошлашып дурка совук яз шемалы күрсәп уруп, Магтымгулының ве бейле янда дуранларың донуның сыныны галгадып, силкме телпеклериң буйрасыны бир яна ятырып, атларың ялыны, гуйругыны сечелендирип гечди.

Магтымгулы атына мердем мүнди. Ёлы Хываның үстүнден, Җейхунның боюндан гечмели кервене гошулып гөзден гайып болды. Дуйгучыл, хер бир овунҗак ваканы хем йүреги билен сынлагыч, гечен-гечди дийип билмейән, өз пикир-дуйгуларының хатарыны бозман, йүк гөрмән, башында бакы гөтерип йөрен Магтымгулы гитсе-де яравсыз атасындан, өйден дынман гитди.

* *
*

Халачдакы Идрис баба медресеси шейле бир атлы, улы болмаса-да Ныязгулы ахуның өзүниң ат-абрайы, окув-билим дережеси, дүнйә гарайшы ил ичинде ягшылыкда ятланярды. Ол дөврлер окув-билимден овал мугаллымың адамкәрчилик, ахлак-мораль сыпатларына көп үнс берлер экен. Ылмы хернәче зор болса-да өзүни саклайшында сәхел ногсан бар болса — о кишиден дашрак дурланыны кем гөрмез экенлер. Дөвлетмәммет молланың ала-бөле Ныязгулы ахуны сайламагының башга-да бир себәби бар: олар өңден бәри гатнашыкда болупдырлар.

Магтымгулы бу медреседе хениз өзүне нәбелли китапларың бирнәчесини эле салып үрч эдип окапдыр. Дүнйәни унудып окапдыр, ахуның берйән сапакларыны өзлешдирипдир. Магтымгулының машгала бетбагтлыгындан хабарлы ахун онуң гөвнүне гиңлик берип билҗек сөхбетлер эдипдир. Гечмишде гөрги барыны гөрүп гечен адамларың шум ыкбалыны мысал алып, бу дүнйәде гөргүсиз яшайшың ёклугына Магтымгулыны ынандырмак исләпдир. Өзара сөхбетлерде Магтымгулы Овганыстанда Ахмет шаның хузурына барышларыны, шаның берен сөзи билен эдйән ишиниң үзңелигини гүррүң берипдир. Ики җахан оваррасы болуп галан гөклеңлериң ненеңси чыкалга гөзлемелидигини ахунындан сорапдыр. Ахун оңа адаты ёлы салгы берипдир: башга ере гөчмели. Бу җогап Магтымгулыны канагатландырмандыр, эмма: «Өз нәразылыгыңы шобада, гөс-гөни аңлатмалы дәл» дийлен эдебе эерипдир.

Бу гүнлерде, догруданам, Магтымгула рахатлык инип уграды. «Өңки ныып-көйүп өтенлериң сенем бири экениң-дә» дийип өзүне канагат берди. Онуң бу дөврде ненеңси гошгулар язаны, Идрис бабаны, Ныязгулы ахуны апалап айдан шыгырлары бизе мәлим дәл. О тайда ылмың хайсы угруна көп әхмиет берени хем нәмәлимлигине галяр. Чакламалар роваятлар Ныязгулы ахуның арадан чыкмагы билен Магтымгулының өмрүниң Идрис баба билен баглы сахыпасының тамам боланыны хабар берйәрлер. Магтымгулы енe бир кервене гошулып гөклеңе гайдяр. Онуң гидишинем, гайдышынам кервендәки үйтгешик адамлар билен, көпи гөрен сөвдагәрлер, көп ери гезен сыяхатчылар билен таншып-данышып гөзъетимини гиңелденини, Хыва, Бухара ялы ылым хем дин меркезлерини гөрүп, окув хөвесиниң хас артаныны айтса болар. Хывада атасы Азадының окан медресесини гөренини, шонуң билен баглы тәзе пикир-хыялларың дөрәнини хем арадан айырмак болмаз.

Магтымгулы оба тиз доланса-да, ол бу пурсат ичинде өз гара багтының депесинден гарамагы өвренипди. Бу эндик гележеккı такдырында оңа кән-кән гезек голтгы берер.

Магтымгулы Човдур билен хошлашан депесине етенде бир салым аяк чекди. Ашакда обасы, өңкүси ялы, мавы думан бүренип отыр, ханха, гара тудуң япрагы дөкүлип Меңлилериң өйи хас айыл-сайыл гөрүнйәр. Магтымгулының такаты гачып уграды. Атасының,

өйдәкилериң ахвалы ненеңкә? Бу арада гызылбашлар оба нәме оюн салдыларка? Меңлиден, гардашларындан хи бир дерек тапылмадымыка?

Юрдуның хер чөпүни гөзе сүртмәге тайын Магтымгулы тизрәк өйлерине барып, машгала ягдайыны гөзлери билен гөрүп, ынжалмаса болмажакды. Болса-да, атасының башы дик экени. Зенанлар Магтымгулыны гөренден, гечен гүнлериң матамы яда дүшүп, зар-зелил аглашып башладылар. Магтымгулының геленини эшидип бүтин оба үйшди. Зүбейда уясы гайын өйүнден гелишине Магтымгулының эгнине голларыны гоюп гөзяшларыны сечеләп башланда, шу чака ченли мерт дуран Дөвлетмәммет молла бозулды. Магтымгулының хем деми-дамагында дыкын алды. Онуң үчин әхли доганлары хем мәхрем вели, шонда-да Зүбейдәниң өз айратын сарпасы барды. Меңли-де Зүбейдәни өзүне хас якын сайярды ахыры. Биле отурып кешде чекердилер. Өз гелинлик сырларыны хем Меңли диңе Зүбейда билен бөлүшйәрди. Хәзир шу затлары башында айлап отуршына Магтымгулы: «Берк дур, өзүңи йитирме!» дийип, өзүне пент эдйәрди. Бир ерлерден Човдур досты хем чыкды. Умумы гүррүңлер, саглык-эсенлик сорашмак, гөрен-эшиденини гүррүң бермек, арасында нахар иймек, чай ичмек, соңра дүнъе ягдайлары хакда пикир алышмак узак довам этди. Адамларың Ахмет ша хакда билеслери гелйәрди, шондан бир ягшы хабар эшидеслери гелйәрди. Гызылбашларың халыс хетден ашып, баша чыкып башланыны ахмырлы айдярдылар. Оларың гүррүң бериш әхеңинде: «Ынха, биз шейле ягдая дүшдүк, сен бизе чыкалга тапып бер» диен дуюлар-дуюлмаз, ялбарыҗы оваз барды. Муны Магтымгулы говы дуйды, өзүне бу гатнашыгы кабул этмесе-де, шейле әхеңде йүзленилмегиниң себәплерине дүшүнҗек болды. Үстесине-де, бейле йүзленме Магтымгулуда өңрәкден бәри дөрәп угран ички җогапкәрлигини артдырды. Бу гизлин хем барха гүйҗейән җогапкәрлик дуйгусыды.

Геленлер кем-кем даргашып өйде Дөвлетмәммет молла, Магтымгулы хем-де Човдур галды. Атасы ашак бакып, тесби какып отурса-да, о бир ёла башыны гөтерип, оглуна бакды велин, шо бакышдан: «Ери, инди нәме эдели?» диен сорагы гүмансыз окады. «Вах, әхли мүшгилем шо нәме этҗегиңи билмезликде-дә».

Дөвлетмәммет молла Човдура йүзленди.

—Човдурым! Сен Магтымгула ягшы маслахатлар бер. Гөрйәңиз-ә, заманасы яман болды, менем инди бир аягымы гөре сокуп отуран гарры.

Соңра Магтымгулы Човдур билен дашары чыканда өз отагына тарап гитмәге Магтымгулының аягы әдилмеди. Ол отагың бош дурушы, ичиндәки гошларын әхлиси Меңлини ятладып дур, асла отагың өз ысы хем Меңлини яда саляр.

Бу нә болуш? Магтымгулы Меңлиден совашдымы? Меңлини гөреси гелмейәрми? Вах, Меңли үчин Магтымгулы келлесинде йөремәге хәзирле. Иң яманы — Меңли ёк. Оңа дерек эссе-эссе гам ятыр. Ана, Магтымгулы шо гамдан иргин болуп, гама берилмеҗек болуп көсенйәр.

Човдур хәзир Магтымгулының йүрек эленмесиниң әхли кувватыны дуюп билмеди. Муны диңе Магтымгулының өзи дуймаса, өзге йүрек узакда гөрүнйәрди. Шоңа гөрә Човдур: «Ханы, сенем инди бейдип йөрме-де өйленмегиң аладасыны эт» дийип, яйданман айтды. Муңа Магтымгулуда муң җогап барды.

Җан берип кам ышкына, Меҗнун болубан гезерем,
Теним-дефтер, голум-галам, аҗап васпың язарам,
Гөрмейип кенарыны, ышк деңзи ичре йүзерем,
Симнар болуп сен үчин, тылла көшклер дүзерем,
Гайры адалатлы хәким, ханы-солтан истемен.

Магтымгулы атасына айдып билмедик, айдып билмеҗек пикир-мейиллерини Човдура айтды, онуң сөзлериниң асыл манысы соңра ёкаркы гошгы сетирлерине өврүлипди. Эмма Човдурың гөнүмеллиги хем Магтымгулыны сарсдырды.

—Магтымгулы, дурмуш дийлени өз ёлундан гидер, сени-мени-де өзи билен сүдүрләп гидер. Онсоң гитҗек ериң бамы?! Нәме дүшүнмедиксирән боляң? Меңли тапылмаз. Тапылаянда-да ол инди өңки Меңли дәлдир ахыры. Онсоң сен оны арасса машгала эдинип уланып билермиң? Билмерсиң!

—Меңлә гаты сөз диймәвер, Човдур.

—Гаты сөз дәл, догры сөз. «Дәлиден догры хабар» дийипдирлер. Сен бейдип, ики җахан пидасы болуп, атаңы көсәп йөрме-де өйлен. Обада кимиң гызына гөвнүң бар болса айт, атаңа айдып өйлендирели. Онсоңам сен бир зада үнс бер: өйленсең, чага-чуга басып, гүн-гүзеран үчин гыдырданып бу пикирлер келләңден

чыкар — гидер. Сең бу дуркуң бакыдыр өйтме, соңуррак саңа яшы өтүшен диерлер. Йыллар, йөне, эңип баря. Бу затлары саңа мен өвретмели дәл-хов.

Човдуры уградып, еке өзи икияна гезмеләнде узак даг башында йылпылдаян ода гөзи дүшди: гызылбашларың чозушыны өңүнден дуйдурмак үчин сакчы. Шол йылпылдап дуран ялңыз от Магтымгула көп зат дүшүндирди. Аягы чекмей-чекмей, ахыры, өйүне гирди. Шол өңки совуклык, шол өңки ялңызлык. Ханха, Меңлә ясап берен билезиги. Бирмахаллар бу билезигиң ичини Меңлиниң ак билеги долдурып дурды. Илкинжи ёла бу билезиги дакжак боланда Меңлиниң юмры голуны голуна алыпды ахыры. Ханы, ол гудратлы голлар?! «Ынха, инди мени Меңлиден айырҗак болярлар» дийип Магтымгулы ойланды. «Сен Меңлиден бирейййәм айрылдың, йөне бу хакыката сениң ынанасың геленок. Ынансаңам-ынанмасаңам инди Меңли ёк» дийип, ене бир пикир Магтымгулыны бирахат этди. Онсоң онуң өзи хем шейле хөрпдәки пикирлери өсдүрди, янындан орун берди. «Сен акмак-тентек болмасаң, инди Меңлә гарашма» дийип, өзүни ынандырмага башлады.

Ене гүзеран аладасы, гүнделик иш-гүйч, гошгулара йүрекден берилмек эдәхеди оны Меңли меселесинден аз-кем болса-да совды. Соңа-бака Меңли билен баглы дуйгулар биргеңси өчүшен ялы, Магтымгулының сарч йүреги дүшүшен ялы. Ана, шо пурсаты өңден бәри пейләп йөрен ялы, эркеклик-дуллук хөвеси тебигы гүйҗүне гирип, пугта тәсирини етирип уграды. Җаны саг адамың бедениниң талапыны берҗай этҗек болсаң, оңа озалы билен хөкман хемра зерурды. Магтымгулы, өзи дуймаздан, гыза-гелине гөз астындан гарап, ыхласыны беслән башлады. Магтымгулының хер бир херекетини гөз астындан сыпдырмаҗак болуп йөрен атасы, энеси, гелнеҗеси, айратынам Зүбейда, Човдур дагы бу үйтгешмәни шобада дуйдулар. «Дурмуш. өңи-соңы, өз этҗегини эдйәр, дийдим-ә» дийип, Човдур өз ичинден нетиҗе чыкарды, бейлекилер болса бегенҗини даша чыкармаҗак болуп чалышдылар.

Ярсыглыкдан яман иш ёк,
Гөз салып гезсем хер яна,
Я, ярадан, бир яр бергил,
Көп мушакгат дегди җана.

Гөршүңиз ялы, ялңызлыга чыдамы етмедик Магтымгулының дурмуша-яшайша ыхласы берк. Ненеңси ички энергия, ненеңси дырышма-хыруч бар!

Онсоңам бу гошгуда Магтымгулының ислеги аркалы онуң өзүниң хем Меңлиниң ненеңси гөрнүшли, ненеңси хәсиетли адамлыгыны кесгитләп болар.

Бир яр бергил этли-ганлы
Көңли гиң, гөвси мейданлы

я-да:

Бойы узын, пес болмасын

диенде психологик деңечерлик кануныңдан угур аляр. «Хер ким өз деңини гөзләр» я-да «Дең этмән-душ этмез» диен ялы. Башгача айтсак, Магтымгулы келтеҗик бойлы, чепиксиз беденли, даргурсак киши боланлыгында ёкаркы сыпатлары айтмаса-да айтмазды.

Ынха, шу фактың өзи әхли түркмениң гөвнүнден турмагы башаран мешхур суратың — Магтымгулының каноники портретиниң хакыката шейле якынлыгыны хем тассыклаяр. Бу суратың сөхбетине китабың соңрагында айратын сахыпа багышларыс.

Узак вагт гечмәнкә Магтымгулыны өйлендирдилер. Ол гыз алдымы, дул гелин билен баш бирикдирдими, бу нәмәлим. Хатда өрүси гиң роваятларам муңа дегмән гечипдир. Хәзире ченли тапылан гошгуларында-да анык маглумат ёк. Йөне шол аялындан ики огул боланы белли: Моллабәбек хем Ыбрайым.

Шу тайда халк арасындакы бир гүррүңи хем, окыҗым, сениң дыкгатыңа етиресим гелйәр: Магтымгулы икинҗи гезек өйлененде оңа гелнеҗеси Акгызы дакан болаймасынлар? Бу сорага җогап тапмак үчин биз илки башга бир сорага җогап гөзлемели: әри дири гайып болан зенана мусурманчылыгың бизе дегишли мезхебиниң канунына гөрә ника дүшйәрми? Ника дүшйәр. Йөне 63 йыл гарашандан соң дүшйәр. Бу яша ченли көп адамың өмри хем үзүлйәр. Үзүлмәнде-де соң әре бармак гүррүңи гозгалмаяр. Ынха, шейле маглуматдан соң, шо дөвүрлер Акгызың Магтымгула дакыланыны-дакылманыны өзүңиз ойланыбериң.

Үстесине-де, Магтымгулы гардашларыны өмрибойы гөзләп гечйәр ахыры. Онсоңам дакылма дәбиниң өл-йит хөкман ерине етирилмели канун дәлдигини, ягны хөкманы дәлдигини, хер машгаланың өз гарамагындадыгыны унутмалың. «Әр өлсе, хатын талак» накы-

лында «өлсе» диен шерте үнс бериң. «Әр гайып— өмүр хайп» накылыны хем ёкаркы делиллериң үссеси хасап эдәйиң. Шу тайда түркилерде-түркменлерде дакылма адатының ысламдан өңем барлыгыны айтмак билен, сәхелче-де болса өзүни оңарян машгалаларда бу адатың уланылмандыгыны я-да бүтинлей башга максат билен уланыландыгыны ятладайын. Ынха бир делил: «Чарва халкларда дакылма адаты ики максада гөнүкдирилипдир. Биринжиден, өе тәзе ишгәр гелипдир, бу болса о заманларда мыдама пейдалы экени, икинжиден, бу адат дул аялың хукукларының горалмагының тарапында экени, шоңа гөрә тәзе әр о аял хакда аладаланмалы ве өз аялы хөкмүнде горагламалы болупдыр. Бейле никаның кәхалатда гөнүмел әр-аяллык багланышыкларыны гөз өңүнде тутмаян болмагы-да гаты мүмкиндир, йөне шейле ягдайда-да дул аял ярдамсыз галмандыр (Гумилёв Л. Н. «Гадымы түркилер» 1964 й. 74 сах.).

Умуман, хәзирки окыжыларың аглабасының ыслам динини, түркмен дәплерини билмезлиги (дини берҗай этмек дәл) Магтымгулының ве бейлекилериң гошгуларына говы дүшүнмәге пәсгел берйәр.

Магтымгулы өйлененине көп вагт гечмәнкә, тәзе зенаны сулхы алман башлаяр. Себәби онуң аз салым Меңлиден совашан көңли ене Меңлә атыгсап, тәзе гелниң хер бир овунжак херекетини-де Меңлиниң эдим-гылымы билен деңешдирип гөрйәр. Элбетде, Меңлә болан ыхласы рүстем гелер. Ана, шонда Магтымгулы көне дердиң үстесине ене бир дердиң урнашаныны дуюп галды. Меңлә меңземейәнлиги үчин, Меңлини гайталап билмейәнлиги үчин о зенанда язык ёклугына Магтымгулы говы дүшүнйәр. Шоңа гөрә оны, башардыгындан, ынжытмажак боляр, эмма яралы гөвүн, өңи-соңы, Меңлиден өзгәни хич-хич голайына гетиреси геленок.

Магтымгулының башындакы бу ахваллары о зенан-а тиз дуюпдыр вели, муны сынчы Дөвлетмәммет молла-да, бейлекилерем небсиагырып ызарлапдырлар. Онсоң Магтымгулының йүрегини мынчгалап, яныл-көен, гайнай-гайнай чогуп башлан дуйгулар гошгы болуп акыпдыр. Ол Меңлиден хернәче дашлашып рахатланжак болса-да, йүрегини диңе тәзе өйлененине береси гелсе-де болмандыр. Меңли гөзеллиги, кувватлы хем еке-тәк сөйгүси билен Магтымгулының япык

гапыларының әхлисини батлы ачып, йүрегиң төрүни диңе өзи эеләпдир.

Ничик хем болса шол зенандан болан ики огул дерди еңледипдир, өзлериниң чага дүнйәсине Магтымгулыны элтмеги башарыпдырлар. Җилдирдәпдирлер, билбил болуп сайрапдырлар, бойна бөкүпдирлер, хатда дүнйәден эл үзүп отуран Дөвлетмәммет молланы, чага мәхрине зар болуп, чага исләп, Мәмметсапа билен Абдылла гарашып отуран гелинлери хем җанландырмагы башарыпдырлар. Чаганың тебигы гудраты шейле.

Магтымгулы замананың яманлыгындан инди ики эссе хедер эдйәрди. Чүл чагаларының эсе-боя галып, саг-аман иле гошулмагыны ислейәрди. Ол атасының бирмахал айдан: «Үстүмизе хиҗран оды сепилди» диен сөзлерини хич унудып билмейәрди, шоңа гөрә чагаларыны дуйдансыз аҗал алып гидәйҗек ялы дуйгы айрылып гидибермейәрди.

Үстүмизе хиҗран оды сепилди.

Муны айтмага Дөвлетмәммет молланы дурмуш меҗбур эдипди. Муны шейле образлы айтмагы, шейле мертлик билен айтмагы башармак герекди. Бу сөз бир машгала гөнүкдириленем болса, Магтымгулы оны күлли түркмене дегишли кабул этди.

Үстүмизе хиҗран оды сепилди.

Бу сөзи яда салман яшап болмазмыка? Худай не себәпден бириниң башына бела индерсе, шо-ол индерип дурка? Инди бу говгалар шо мөвч алар гидер дурармы? Хи муңа чәре тапылмазмы? Ахмет ша-да гызылбашдан асгын гелдимикә я-да бизе берен лебзинден дөнүп йөрмүкә, халка язан хатларында дили билен ялап-йылмап, соңы болса пуч болуп барярмыка?

Магтымгулы мүң совалына бир җогап тапып билмән көсенди. Халк, шол өңкүси ялы, гызылбашларың чапавулчылыгындан пида чекип, шол өңкүси ялы, топар-топар болуп җогап ургусыны уруп гайдярды, малыны талап, илини гул эдип алып гайдярды. Онсоң аягы, голы, бойны зынҗырлы гул-гырнаклар чөл билен сүрлүп Хыва, Бухара базарларында сатылярды. Эдил шол гул-гырнакларың такдырына кыбапдаш такдыр Меңлиниңем алнындан чыкан болмагы гаты мүмкиндир. Хывада, Бухарада сатылмаса-да, Тәхранда, Машатда, Нишапурда, Хыратда я узак Хиндистанда гырнак эдилип сатылан болмагы ахмалдыр.

Хер гүн [illegible] базарың,
Намысыма базара салды, нейләйин.

Онсоң шу затлары ойланып, өзүни гүнәкәр сайян Магтымгулыда хич-де рахатлык болармы?! Дурмуш онуң чигнинден басдыгына ол шонуң-да көп ойланманы чыкалга гөзледи. Гаршы дурмага тайярланды, башыны эгмән мердана дурмак зерурдыгыны өвренди.

Дурмуш бу йигидиң эркеклигини [illegible] сынапды. Гүнлерде бир гүн болса оны ене сынамагына болды: «Хайы, гөрели, мердана дурмак зерурдыгыны өвренендимикә?» Онсоң гыш билен язың сепгидинде аслакка башлан совук ягыш барха батгалашып, соңы долга, жене-неге өврүлди. Хер бири дүйе гумалак ялы бузлар ягып, асман-земини докуп гетди. Эн гамылмадык тебигат эсремек зерределди! Бир гиже [illegible] хова майлап, яңадан ягыш гуюп, өңки бузлары эредип дүнйәни [illegible] ни сув-[illegible] алды. Ана, шонда дерә [illegible] дерелериң гүммүрдесини, хә ондан, хә мундан шинни, дашлары тогарлап, агачлары дүйбүнден говшуп, бир гиҗеде онуң ёлы Магтымгулыларың обасының депесинден дүшди. Биренгек гара сил [illegible] даш ж[illegible] йыкып [illegible] лэбиге [illegible] йүз угруна [illegible] хем бир топ [illegible] долдурды. Шоларың арасында Магтымгулының дири йиген агасы Мәмметсапаның өйи [illegible] нәче йыллар бәри Мәмметсапаның дидарына зар болуп отуран зенни хем вепат болды.

Дарындым бир долы, ёлунды баран
Бизиң юрды бизе эйледи вейран.

Магтымгулы, элбетде, бу вака хем агыр чекер эди. Мәмметсапа доганы гелсе, ой оргуна [illegible] йүреги [illegible]? Мен [illegible] диймезми? Магтымгулы агасының бу вакана чекип билмән, [illegible] гөрүбем [illegible] чекди. Ол ойландыгыча агасының [illegible] мажагына жоваплары гүйчленди. Хут шо гүнлерде онуң «Абдылла» атлы мешхур гошгусы язылан болса герек. Атасы гутулгысыз ажалың элине дүшсе, өзүниң не хала дүшжегини ятлап, ол бу гүнлерде гардашларыны хас бетер күйседи.

Сен гиделиң докуз йылдыр өтени,
Кайда ватан тутдуң, гардаш Абдылла?

Доланмазмы нисанлетиң гидени,
Кайда ватан тутдуң гардаш Абдылла?

Магтымгулы бу гошгуда бирмахал агасының айдан пикирини гүррүңсиз ыкрар эдйән манында гайталады:

«Үстүмизе хижран оды сепилди».

Магтымгулының хәзире ченли тапылан гошгуларының арасында «Булар гелмеди», «Абдылла», «Терк эйлеме бу меканы» диен гошгулары гөс-гөни гардашларына йүзленен гошгуларыдыр. Бизиң селжерйән дөврүмизе ченли ол ёкарда агзалан гошгуларың эййәм башкы икисини языпды. Үчүнжи гошгы язылянча өңде көп-көп говгалар гарашарды. Шоңа гөрә о гошгуда диңе гардаш гамы дәл, эйсем бүтин өмрүң пажыгасы беян эдилендигини өңүнден айдып гояйын.

* *
*

Довлетмәммет молланың өлмезиниң өңинчәки йыллар Магтымгулының өмрүниң иң агыр дөврлериниң бири болды. Хернәче дурнуклы болса-да, хернәче өзүне басалык берсе-де Магтымгулының хениз яшлыгы өзүни гөркезйәр. Әхли гам-гуссаны, досты Човдур деӊ чекишсе-де, Зүбейда, аялы, бейлекилер деӊ бөлүшселерем, өңи-соңы, буларың херсиниң өз орны барды. Эгер гам чекмели болса, Магтымгулының көңли бу гамлары, бу хесрети диңе Меңли билен чекишеси гелйәрди. Муны хернәче ислесе-де бу йылларда мейлини гизлин сакламалы болупды. Себәби өйүнде башга аял отырды, оны сулхы алмаса-да, ол Магтымгулының никалы аялы, гөз монжугы ялы ики оглунын эжеси ахыры.

Бу йылларда Магтымгулы хич яна сыяхата, я окувыны артдырмага чыкып билмеди. Өзге әхли затлар биряна атасының башы аманлыгы бирянады. Диңе гелен-гечен кервенден гардашларыны сорагларды, эгер аматыны тапса, ассырынлыкда Меңлиден дерек гөзлейәрди. Магтымгулының ады биреййәмден бәри ил ичине долупды. Мунда шахырың өз хызматлары: Ахмет Дурраны билен геплешиге гатнашмагы, бу шаха багышлап язан гошгулары, гызылбашлара гаршы аяга галмага әхли халкы чагырян шыгырлары, галыберсе-де дессанларың вакаларыны жанлы дурмушда гайталаян ялы Магтымгулы-Меңли икисиниң бир-бирсге

сөйгүси, Меңлиниң бу желегайларың гызына меңземейән аша гөзеллиги хем-де бу гөзеллиги васп эдип, соңра айралык одуна көйүп Магтымгулының язан гошгулары улы роль ойнады, үстесине бу Дөвлетмәммет молланың улы машгаласының башына инен күлпетлере ил дуйгудашлыгы, Дөвлетмәммет молланың өзүниң миземедик абрайы Магтымгулының ил ичиндәки дережесини бейгелтди.

Ил гөзүне илип мен,
Иленими билип мен.

Дөвлетмәммет молланың Хывада окан дост-ярларының, китап гөчүрип сатыжыларың ярдамыны хем унутмалың. Ахырда, бу йылларда гызылбашлара гаршы ызыгидерли гидишйән еке-тәк топар хөкмүнде гөклеңлере бейлеки түркмен тирелериниң, Маңгышлак, Арал, Хыва, Бухара этрапларындакы халкыетлериң үнсли назары дүшенлигини хем хасаба алмак герек. Олар гөклеңлере якындан ярдам бермедик болсалар хем гызылбаш-гөклең процесини дыкгатлы ызарлапдырлар. Бу гайнап дуран газандан кимиң башаман чыкжакдыгына олар пархсыз болмандырлар. Эгер оларың диени болса, сөвешлер тамамланманы ягшы. Хем гызылбашлар өзгелере азар берип билжек дәл, хемем гөклеңлер. Ёмутларың бир бөлеги уруш башагайлыгындан сапланжак дәл. Шейле ситуацияның сакланмагы Ахмет Дүрраны үчинем аматлы дийип өңрәк беллэп гечипдик.

Магтымгулы шейле ягдайда дөврүң пажыгасыны бирсыхлы гошга гечирйәрди. «О вакаларың әхлиси илки шахыр йүрегинде орнашып, эйленип-чейнелип, ыза барыны бере-бере соңра гошга гечйәрди. Шейле гошгуларың хер бири шахыр йүрегини дарка-дарка ярып чыкярды. Хем чыкярды, хемем шо йүрегиң бир парчасыны өзүне сиңдирип чыкярды. Магтымгулы Меңли сүйрелендe йитен китабындан яда дүшен гошгулары яңадан кагыза гөчүрйәрди. Яда дүшмән, эмма барлыгыны билдирип, рухуны бирахат эдйән гошгулар болса Магтымгула азар барыны берйәрди: алыбам биленок, дүйпден унудыбам биленок. Ол соңкы йыллар язан гошгуларыны, гечмиш алымларың китапларындан алан тәсирлерини, өз ылмы белликлерини жемлэп дашына гөнден жилт этди. Шол гүнлериң бу-

ринде болса атасы оны янына чагырды-да өзүниң әхли китапларыны, кагызларыны, галамыны берди. «Ал, өз китапларыңа гош-да, сандыкда пугта сакла». Ол нәче йыллар иш эдинип топлан «Мухтесерини» хем берди. Бу китап хәзир Түркменистан ылымлар академиясының голязмалар фондунда сакланяр.

Дөвлетмәммет моллада китап угрунда диңе «Куръан» галды. Дөвлетмәммет молланың бу дүнйә билен хошлашяндыгыны Магтымгулы мертлерче гизлежек болса-да болмады. Энелиги, Акгыз гелнежеси, Магтымгулының гелни муны тиз дуюп бир отага үйшдүлер-де гыңажың ужуны гөзлерине басып, зар-зелил аглашып башладылар. Яңы йүреклери говзап башланда Зүбейда гелди вели, агы яңадан гүйчленди.

Хер бир агы ынсан йүрегини эзйәндир вели, зенан агысы, онда-да бир ере үйшүлендәки ыхласлы агы хер сапар Магтымгулыны өлдүрип дирелдйәрди. Бу агы онуң үчин йөне бир зенан овазы дәлди, эйсем улы йүрегиң зарынламасыды, машгала ожагының юмрулмасыды, әхли дуйгы-пикирлериңи лерзана гетирип, янар от совружы вулканың асмана атылмасыды. Шейле пурсатларда Магтымгулы өзүне сораг барыны берип көсенйәр. Бу дүнйәниң манысы нәмеде? Дүнйә дийилйәни башланып, тамамланып дуран затмы? Адам болмаса-да бу дүнйә пархсыз болса, онда адам нәме үчин дүнйә инйәркә? Чәре ёкмы? Сөйги-ышк нәме? Дүнье малы нәме? Я сөйги-ышк билен, перзент, мал билен адам алдана-алдана өмрүни өтүрмелими? Онда нәме үчин адам өлжегини билсе-де алдыгына мала топуляр?

Бу сораглара бүтин өмүр бойы жогап гөзләпдир. Бүтин өмүр бойы бу соваллар онуң көлегеси ялы янындан айрылмандыр. Себәби бир жогап тапдыгы мүң пикир оны инкәр эдипдир.

Гелиң ёкаркы соваллары ятлап, «Бирниче мысал» диен гошгыны яңадан окалың.

Units

Уградым Ыляса, Хызр олды высал,
Көңлүм ичре гелди бирниче мысал.
Гол гөтердим, дурдум ныяза, незре,
Диидим: «Ругсат болса, айдайын совал».
Дийдим: «Недир бу дүнйәниң дирлиги?»,
Дийди: «Ятсаң дүйшдүр, туранда хыял.»

Дийдим: «Я, реб, дүнйә нәге меңзейдир?»
Дийди: «Гарры зеңдир, йүзүнде йүз хал».

Дийдим: «Недир мүлки-жахан сейрүсен?»
Дийди: «Дердсердир, я бойна вебал».

Дийдим: «Дүнйә үчин недир бегсы-жек?
—Бихуда бегә йыргмак, ерюз галмагал.

Дийдим: «Эхли-заман нәте бент олмуш?»
—Огул, гыз сойгүсене, жем этмәге мал.

Дийдим: «Бу сойгүден, малдан не хасыл?»
—Ыгмагы гайгыдыр, гитмеги мелал.

Дийдим: «Эхли-заман нәте бент олмуш?»
Дийди: «Гуртдур, итдир, пишикдир, шагал».

Дийдим: «Андан нефсин ниже рам олур?»
Дийдики: «Бир өлен иле гувшмал».

Дийдим: «Бенде жехди баша барармы?»
Дийди: «Бармаз, истемесе зүлжелал».

Дийдим: «Я, реб, кеткудалык ничедир?»
Дийди: «Хепле-ашрет, гайгы-галан сал».

Магтымгулы, сөзи дүрдүр билене,
Башда хушуң болса, сөзе гулак сал.

Магтымгулы бу гошгудакы сораг-жогаплар билен канагатланман, ышк хем ажал меселесине янадан доланып гелйәр. Ыслам дөрәли бәри гүндогарда гөчүп-гонян бир ровайты бу гошга эсас эдип алар. Ровайта гөрә, худай ышк билен ажалы илки өсүмликлерин бойнуна дакапмыш. Ышка дүшен өсүмликлер шейле бир тиз өсүп, шейле тиз көпелип, асыл йөне дүнйә йүзүни дине өсүмлик алып барярмыш, бейлеки жанлы-жандара, даг-дерялара орун ёкмуш. Ажал геленде болса, бир өсүмлик өлдүги эхлиси муңа райдаш болуп өләенмиш. Онсоң екеже от-чөп хем галмадык дүнйәде жанлы-жандарлар рам ачлыкдан гырлып уграпдыр.

Бу ягдайы гөрен худай өсүмликден ышкы хем ажалы алып дага-даша, сува берипдир. Эмма ышка дүшен даглар өсүп-бейгелип, дүнйә дине дага өврүлип гидиберипдир, үзнүксиз ягыш-ягмыр ягып, дәли силлер көкмирован болупдыр. Онсоң ене-де бейлеки жанлы-жандара, өсүмликлере яшара ер галманмыш. Ажал геленде-де белент даглар ювурулың, дашлар дарғап ягшы [illegible], сувлар булгарып [illegible]. Бу хем [illegible] ягдай болмандыр.

Шейдип, худай хер бир задың ышкыны хем ажалыны берип, сапап гөрүпдир, эмма жан бири хем чыдамаңмыш. Ахыры, муны адама беренмиш велик, болйәндыр. Ышк беренде, ышкын бирин алыпдыр, бейлекин алмандыр, я-да эркек ышкы аял ышкы билен лайык-лык тапмандыр. Ажал геленде-де бир өйде ахы-налә-мыш, ини өй бейлесинде-де гүлки-шагалаңмыш. «Хо-а ышкыны хем, ажалы хем адам чекип билжек экен» дийип, худай бир нетиже гелипмиш.

Ышкың [illegible] чыкмаз, эриниң өйүне,
Тапып гоюпсың, [illegible] ериң тейнине.

Гечмиш дерд, ажал адам боюна,
Тер йүз йыллап чеке билмез бу дерди.

Магтымгулы бу ровайтың дине ышка дегишли бөлегине ыхлас сиңдирип, гошгы гөзеллигини көп-көп усуллары уланыпдыр. Бойнуна атылан ышкы чекебилмән титрейән гөгү, ажрейән гушлары, агланы гуртлары, эңилен хайбатлы даглары, эрән дашлары гөз өңүне гетирип.
Хатда хокмирован пелеги горкусына гөзлаша дүшупдыр, ягы айланып-өврүлип башлапдыр, земин ларзана гелипдир.

Магтымгулы, чексең дерди-дүгүнден,
Асы болуп, шикаят этме бу гүнден.

Бу аламдан айрылмак галыпдыр адам,
Пелек бизе ширин гоймуш бу дерди.

Магтымгулы өзүни көшешдиржек боляр, гошгуда канагат гөзлейәр. Бу гүнлерде ол гаты көп гошгы язяр. Эмма ер титремесиниң өңүнчеси эхли жанлы-жандарларың атагынадан, кетегинден, хининден чыкып зор [illegible] яны. Себәби атасы Довлетмәммет Азадының хер гиже ажал билен сохбетдеш боляныны Магтымгулы дуйярды. Атасының өлүми оңа ер титре-месинден хем агыр дүшди. Ил улы бетбагтлык [illegible]. Атасының доган оканаы Селим магтым

болса соңкы гүнлер Азадының айрылмаз хемрасы болды.

Дөвлетмәммет молла даш-иче өзи гирип чыкса-да төверекде ажалың гаймалаянына хеммелер ынанярды. Түркмен дәбине гөрә, өлйән адам өзгелерден алгысыны алып билмесе-де, бергидар болуп гитмесе ягшы гөрйәрдилер. Бу, көпленч, гөнүден-гөни пул-зат манысында гөрүнсе-де аңырсында көп-көп маны ятаныны хем дуйярлар. Шоңа гөрә Дөвлетмәммет молла, хич киме бергидар болмаса-да, ене бир ёла өзүни барлап гөрди. Элбетде, худая бергидарлык хакда-да айтмак герек. Алланың ёлуна херниче йыкылса-да бендеси өңи-соңы гүнәкәр боляр, шол гүнәлерини ювмак үчин алланың адыны дилден дүшүрмели дәл, ягшылык барыны этмели. О ягшылыкларың чәги-өлчеги ёк. Дөвлетмәммет молла бу хакда-да ойланяр.

Бирмахаллар худайың ёлуна мүңкүрлик эденини, хич киме дуйдурмаса-да, гөвнүнде шейле мүңкүрлик эденини ятлап ахмыр-тоба эдйәр. «Алланың өзи гүнәми гечеверсин-дә».

Умуман, гечмишде түркменлериң өлүми гаршылайышлары гаты гең. Диңе бир гечмишде хем дәл, бу дәп яңы-яңыларам, алтмышынжы йылларың башларында-да йөргүнлиди. Хәзирем бу дәбе эерйән ек-түк адама душса болжак. Мунуң манысы нәмеде? Озалы билен, гүррүңиң биажал өлйәнлер хакда дәл-де, яшы бир чене баран, өлүм оюна дүшүп башлан гаррылар хакдалыгыны айдып гоялың. Түркменлер өлүми гаты мерт гаршылапдырлар. Өңүнден кепенлик ак мата алып йыгшырыпдырлар, өленде, үчүнде, едисинде, кыркында, кәбир ерлерде өленине йүз гүн доланда, йылында аш-сувуны берер ялы харжыны, тебәрек чыкартмак үчин молла хакыны ассырынлыкда, кем-кемден топлап гоюпдырлар.

Ак пулы сакларлар гара гүн үчин

Оларың о дүнйә пугта ынанянлары өзүни бир кервенден дүшүп, бейлеки бир кервене, онда-да бай, безелен рахат кервене мүнйән ялы ягдайда саклапдырлар. Шоңа гөрә ажал гелендир өйденлер иман ясын окадыпдырлар, бу өзболушлы хошлашык — сапланыш акты экени.

Өз дулунда аяк сүйндүрип жан берйәнине ики тарап хем шүкүр эдипдир. Себәби бейле пурсат көплере, айратынам эркек кишилере несип этмәндир. Нәче асыр бәри уруп-урлуп, чапып-чапылып, вагтындан ир өлүп гелен түркменлер такдырың шужагаз «ягшылыгына-да» миннетдарлык билен бакыпдырлар. Адаты такдыр велин гаты забун болупдыр: жеседиң дагда-дүзде гуш-гуртлара шам болмагы я-да ата кесе басылып гетирилмеги, ят юртда есир-гул болуп дүшүп, шо тайда казаң долмагы гаты болайжак зат экени.

Дөвлетмәммет молла хем ёкарда агзалан дәпден чыкман, өйүнде жан берҗегине шүкүр этди. Ол ызында галянлары, айратынам Магтымгулы билен Зүбейданы ата өлүмине кем-кемден кайыл этмегиң зерурлыгына гөз етирйәрди. Бу ики йүрегиң өзге йүреклере гаранда хас юмшаклыгына, зарынлаяндыгына, дуйгучыллыгына, оларың атасына нененңси мәхремлигине, ненеңси сарпа гойяндыкларына Дөвлетмәммет молла белетди ахыры. Дөвлетмәммет молла Магтымгулының диңе атасы, илкинжи мугаллымы дәл, эйсем пикирдеш, гылыкдаш досты хем болупдыр. Шейле халатда атасының өлүме тайярланяныны гөрен Магтымгулының ненеңси дуйгулары башдан гечирйәнини чакламагам четин. Йөне адам шейле ягдайдака пикир лешгерлериниң оңа дынгысыз хүжүм эйлейәни хеммелере аяндыр. Ынха, онсоң бары-ёгы йигрими еди яш ичинде гөрен-эшидени бирме-бир гөз өңүнден гелип гечйәр. Ол бужагаз яш ичинде нәче доган-гардашы, гарындашы ажала берип гойберди. Мәмметсапа билен Абдылладан хенизем дерек ёк. Эгер дири болсалар өйүмилим, атам-энем дийип дызамаярмыкалар?! Меңли жана от салды. Ят ерде юрт тутунып, бир бигәнә хызмат эдйәрмикә? Мени ятлаярмыка? Меңлиниң кешбини гөз өңүне гетирибем билмейән.

«Гөзлеримден учды рухы, гөйә ки яз ягмыры...»

Кешбини чекдирейин дийсе, ханы, хәзирки ялы суратчылар, художниклер?!

Магтымгулының аңында өмүрлик галан зат — Меңлиниң йүзүндәки хинди халлар.«Хинди халлы Меңлә хачан гөзүм дүшеркә?» дийибем йүреги зарынлады.

Ахмет Дүррани яда дүшенде ахмыр-арман чекди. Эгер шу ша мерт дуранлыгында, берен сөзүнде тапыланлыгында гөзел или бейле вейранлыга дүшжекми?! Инди нәме, умыт үзүлдими? Үзүлмесе-де Ахмет ша бизиң тарапа бакасы геленок. Шаның гөзи Хиндиста-

ның гызылында.

Нәме этмели?

Хәзирки ягдайда илат гырлып түкенер, гызылбаш юрдунда юмуртга тогалар. Атам не себәпден хич бир хөкүмдара, хич бир дөвлете ынанмадыка? «Арзувлама ханы, беги, солтаны...» Онда киме ынанжак? Киме гол берҗек? Магтымгулы җогапсыз галды. Түркмениң өңе дүшүп йөрен кишилериниң текепбирлик эдип, бир-биреге гөвни етмән, агыз бирикдирип билмән йөрүшлерине гынанды. Нәме этмели? Ене җогапсыз галды.

Магтымгулы бу дөврүлер шейле рухда көп гошгулар язяр. Ахмет Дүрраны билен багланышыклылыкда аҗап эйям хакда нәче гөвүн йүврүрдени Магтымгулының ядында ахыры. «Ханы аҗап эйям?» дийип, өзүне өзи нәче соваллар берйәр. Ол бу төверегиң билгичлерине, мүнеҗҗимлерине хем сораг билен көп ёла йүзленди: Түркмен хайсы йылдызың астында доглупдыр? Хайсы йылларда, хайсы асырларда онуң багты ачылар? Хер гезегем өңкүси ялы җогапсыз галяр. Инди өңки билгичлери-де ер ювдупдыр.

Йөне Магтымгулы хенизем инче умытда. Иши ровач овган шасы бир өврүмде түркменлере-де мерхемет эдер дийибем умытда вели, худаям бир ураныны уруп дурмаз дийибем умытда. Эмма Ахмет шаның херекетлери йыл гелдигиче бу умыды үзмәге голайладяр.

Чыкалгасызлык оны кын гүнде гойяр. Шейле пурсатларда гөвни ене бу желегайлара сыгман, бир яна баш алып гидеси гелйәр, ят юртларда сергезданлык чекенини ягшы гөрйәр. Әхли зады җәхеннем эдип, доң багыра өврүлип, гынанман-гамланман, хич зады ятламан яшасы гелйәр.

Кысмат олмаз, гидем узак ёллара,
Несип гоймаз, гидер ёлум баглар, хей.
Хайран Меҗнун болуп, чыкам чөллере,
Барып, месген тутам сизи, даглар, хей!

Ядыңыздамы, шейле пурсатларда, өңлер Магтымгулы дервүш-диваналарың яшайшына гөзигидиҗи бакярды, еке-тәк эркинлик — азатлык шоларда бар хасап эдйәрди. Шу гезегем шейле. Ене, өңкүлер ялы, гуйма акыл билен дәли көңлүң сөвеши узак довам этди. Хә бири йыкды, хә бейлеки. Ахыры, гуйма акыл, дурнуклы хем кесгир акыл рүстем гелди.

Гел, көңүл, мен саңа өвүт берейин:
Ырак кылма гөрер гөзүң — илиңни!

Бу рүстемлик мыдамалыкмы я-да бир пурсатлыкмы? Муны гележекки дурмушдан өзге хич ким кесгитләп билмежекди.

Магтымгулы бу гүнлер мүшгил ишлериң аңсат чөзүлмегини ислəп, аллаха ялбарып, налышлы гошгулар көп язды. Йөне гутулгысыз бетбагтлык хич бир зада бакман, хич бир ерде эгленмән, гөни Магтымгулуларың машгаласының үстүнден инди.

1760-нжы йылың 22-нжи март гүни Дөвлетмәммет Азады алтмыш бәш яшының ичинде җан берди.

Бейлеки меканларда ненеңсилигини билмедим, йөне бизиң этрапларда хәзирки дөврде, дүнйә инйәнем, дүнйәден өтйәнем, көпленч, нәме үчиндир, даңдана габат гелйәр. Шоңа гөрә, Дөвлетмәммет молланың хем даңдан ахыркы гезек гөзүни юманыны чакласа болар. Ол хеммелер билен хошлашып етишди.

Новруз гүни, түркменлерде, шейле хем ене көп-көп халкларда йыл башы бахарда башланяр. Ягышлы-ягмырлы, кәхалатда эрәп барян юмшак гарлы, хем йылап, хем совап тиз үйтгейән ховалы новруз. Муңа тебигатың байрам эдйән гүни хем дийййәрлер. Ынха, шол гүн бейик киши арадан чыкды, бейик көңүл болса, атасының өлүмине дөз гелмән юмрулып вейран болуп башлады. Йөне бу юмрулма, вейран болма дүйбүнден ёк болуп гитмек үчин дәл-де, эйсем, эдил яш дагларың юмрула-юмрула бейгелиши ялыды.

Ахыркы демини алып ятан атасының янында отуран Магтымгулының ятлаң. Нәче гам, нәче хесрет башындадыр?! Бу гечен йигрими еди яшда машгалада көп өлүм гөрсе-де Дөвлетмәммет молланың өлүми оңа иң улы ургуларың бири болды. «Алтмышымда атам өлди, шонда-да бир энтедим» дийлен гүррүң халк арасына йөнелиге яйран дәлдир. Матамың агыр пердеси башындака, өлүме-аҗала гахары җошуп дурка, пелегиң ишине дүйбүнден кайыл дәлкә, калбындан шыгырлар сызып чыкып башлаяр.

«Азадым каны?»
Пелек, идәр идим, сен дучар болдуң,
Гөзүмниң нураны — Азадым каны?!

Йүрегим согурып, сеглере бердиң,
Шәхримниң солтаны — Азадым каны?!

Шейле ёкары перделе башланян гошгуда Магтымгулы атасының өлүми нетиҗесинде өз дүшен ягдайыны хем-де төверегиң муңа дуйгудашлыгыны аңрыбаш тәсирли беян эдипдир. Гошгуда:

Ымамсыз галандыр меҗит-мәхрабым...

я-да:

Дирилер учдулар, өли йөриди...

я-да:

Илимниң зыбаны —Азадым каны?!...

я-да:

Даглар эрәп акды, дашлар ер болды...

я-да:

Намысым, иманым — Азадым каны?...

ялы сетирлер билен бирликде:

Арманым ёк, пелек, бир сөвеш кылсам,
Я йыксаң, йыкылсам, я сериң алсам,
Сеглере аш эйләп, базарга салсам,
Багымың рейханы — Азадым каны?

ялы бент хем бар.

Шахыр «Атамың» гошгусыны сәхел соңрак язаны дуюляр. Бу гошгы илкинҗи эмоцияларың тәсиринден чыкылансоң, ялңызлыкда ойланып-өлчерилип, дуры акыл билен язылыпдыр.

Алтмыш бәшде, новруз гүни, лув йылы,
Турды, аҗал ёлун тусды атамың.
Бу дүнйәниң иши бейлемиш, бели,
Өмрүниң танапын кесди атамың.

Агыр дөвлетлере көңүл гоймады,
Бу җаханың эшретини сөймеди.
Эски шалдан артык пушеш геймеди,
Ахырет өйи болды касды атамың.

я-да:

Магтымгулы, гизлин сырың бар ичде,
Кәмил тапсаң, кыл гуллугын серишде,
Магшар гүн гайгысыз гирер бехишде,—
Хер ким чындан болса досты атамың.

Гошгының шу ики сетирине үнс чекесим гелйәр:

Агыр дөвлетлере көңүл гоймады,
Бу җаханың эшретини сөймеди...

Бу сетире ненеңси дүшүниленде догры болар? Машгала чәгиндәки дөвлетлиликми я-да сөзүң гиң дүшүнилишиндәки агыр — улы дөвлетлер-юртлар манысындамы? Эгер машгала чәгинде дийилип пикир йөретсең, ол хакыкатдан дашлашяр, себәби бу машгаланың байлыгыны назара аланда-да шейле бир улы байлыгы ёк.

Бу сетирде, догруданам, улы дөвлетлер хакда гүррүң гидйәр. Магтымгулы шу сетир аркалы атасының Недир шаха, соңра Эйрана, Овганыстана, Руссия хыватырлы, ынамсыз гаранлыгыны айдяр. Бирмахаллар Недир ша оглуны окатмага иберенде Дөвлетмәммет молла: «Илки бу огланың атасыны окатмалы, тербиелемели» дийипди, бирмахаллар Магтымгулы дагы Овганыстана, Ахмет Дүррани билен геплешиклер гечирмәге гитмекчи боланларында: «Арзувлама ханы, беги, солтаны» диени ядыңыздадыр, бирмахаллар Мәмметсапа билен Абдылла Бакува я-да Астрахана деңиз билен гитмекчи боланларында Дөвлетмәммет молланың гаршылыгы ядыңыздадыр.

Бу бир дурмуш-да. Дөвлетмәммет молланың казасының доланына гынанып, узак-узак ерлерден геленлерем болупды вели, онуң өлүмине бегененлерем боландыр. «Өзгәниң өлүмине диңе эҗизлер бегенер». Себәби Дөвлетмәммет молла өз белент рухы аркалы көплере тәсирини етирйәрди, хениз тирелер гөзе гөрнүп дуран бирлик газанмасалар-да, оларда эййәм рухы бирлиге тарап ымтылышың оянмагында Дөвлетмәммет молланың тәсири гүйчли болды. Залым хан-беглере гаршы гөнүмел гөрешмедик болса-да, оңи-соңы олар Дөвлетмәммет молланы ёлдакы пәсгелчилик хасаплаярдылар. Диңе бир ерли түркмен хан-беглери дәл, эйсем Эйраның, айратынлыкда гызылбашларың, Хыва, Бухара хәкимлери эсасы үнсүни Дөвлетмәммет молла берип, онуң оглы Магтымгула эсгермезликли гараярдылар, Магтымгулының калбындакы турян топалаң-гопгуна гөз етирип билмейәрдилер, атасының өлмеги билен оглуның бады гачар гидер өйдйәрдилер. Шунуң биленем олар «Ким эсгермезлик эдилйән болса, шол еңйәр» дийилйәнини унудярдылар.

Шу гошгуда Магтымгулы НЛО-лар билен баглы сырларындан хем кәбир зат ачярмыка өйдйән. Эмма

оңа гөз етирмәге Магтымгулының өзи ялы адам герек. Бизи бу пикири айтмага итерйән, ынха, шу сетирлер.

Гөрмесем, сөйлемен ой билен ченден
диенден соңра:
Нукаба дийрлер, үч йүз эрен уграшды,
Чилтенде атама назарым дүшди,
Нужеба барсам, хефтенлере гарышды.
дийип ынамлы айдяр. Шулардан соң болса шейле сетирлер бар:

Әлем ичре адам галмаз, ат гезер,
Бу сырлардан җахан халкы ят гезер.
Онсоң:
Магтымгулы, гизлин сырың бар ичде,
Кәмил тапсаң, кыл гуллугын серишде,
диймесине нәхили дүшүнмели? Магтымгулы илкинҗи ёла НЛО-лар билен душушандан соңра олар билен ызыгидер хабарлашып билен болаймасын? Атасы ёгалан учурлары олар гелен болса билдиңми? Бу гошгуда Магтымгулы сыры ачасы гелип чемеленип, ене-де гойболсун эдйәр. Онуң башга-да бир затлар битирмәге серишде агтаряны дуюляр.

Магтымгулы атасыны мукаддес хасаплайшы ялы, өзгелериңем оңа мукаддес гарайшыны гүйчлендиреси гелйәр.

Бу Магтымгула нәме үчин герек болдука? Озалы билен атасының ёлуны довам этдирҗек болса, атасының агзыбирлик хакдакы идеяларыны түркмен дурмушына орнашдырҗак болса, оңа ярдам герек, Дөвлетмәммет молланың достларының Магтымгулудан дашлашмазлыгы герек. Атасының абрайыны гөтердиги — өз абрайының гөтерилдигидигини ол ягшы билйәр. Онсоңам, еке галан Магтымгулы ынсан аңыны эелемекден, көңүл авламакдан өтри өзүне кепиллик эдинмекчи болупдыр. Муны ишиң аслына говы гөз етирип эдипми я-да өзакымлайын ерине етирипми — бу белли дәл. Ол бу дөврде худай, пелек хакда, аҗал, бакылык хакда көп-көп пикирлери башдан гечирйәрди. Онсоң гүндиз хушундакы пикириң гиҗе дүйшүне гирмеги адаты зат ахыры. «Тургул!», дийдилер», «Яр, бизим сары», «Болдум гиряна», «Дивана гелди» ялы

гошгулар хут ёкарда агзалан ахваллар билен баглыдыр. Үстесине, бу гошгулар ве шуңа меңзешлер Магтымгулының суфизм акымына якынлашан дөврүнде хем дөредилендир, себәби суфистлериң арзувларының бири-алланың җемалыны, өтен пыгамберлериң ве ягшызадаларың кешбини гөрмек. Бу меселелери соңрак, Магтымгулының суфистик гошгулар дөреден дөврүни беян эденимизде йөрите селҗерип гечерис.

Яшулулар, ахунлар, ишанлар Дөвлетмәммет молланы Актокай диен ерде гонамбашы эдип җайламагы маслахат билйәрлер. Гонамбашылык мусурманчылыкда-да, түркменчиликде-де гаты улы хормат хасап эдилйәр. Дөвлетмәммет молланың җайланмагына көп кишилер, әлбетде, етишен дәлдир. Себәби, о дөвүрлерем, хәзирки дөвүрлерем түркмен өлүсини тиз җайлагычдыр. Тиз дийилйәни, өли узак болса, бир гиҗе мыхман алыняр я-да җан берен гүни табыда мүндүрилйәр, хатда табытда гөтерилип барярка-да гаты тиз йөрелйәр, ховлугышып, бир-бирегиң өңүне гечишип йөрейәрлер.

Бу дәбиң гадымы ата-бабаларымыздан бәри довам эдйәнини, түркмениң гызгын топракда яшаянлыгы үчин җеседи узак саклап болмаянлыгыны, үстесине-де аламан-галтаман ховпуның мыдама башындан салланып дуранлыгыны ятласаңыз, бу дәп дүшнүкли болса герек. Гана гечен дәп, дөвүр үйтгесе-де, аңсат-аңсат гитмез экен.

Онсоңам, өңлер, губур үстүне хич хили ядыгәрлик гоймандырлар. Шоңа гөрә Дөвлетмәммет молланың мазары хем яңы-яңылара ченли топраклыгына сакланярды. Магтымгулының китапларыны нешир эдип эйранлы түркменлере яйрадыҗы, хорматлы Мыратдурды Казының тагалласы билен Дөвлетмәммет молланың мазары абаданлашдырылды.

Дөвлетмәммет молланың өлүмине гынанч билдирмәге узак-якын ерлериң шахырлары хем гелен болсалар герек. Өз ылмы хем шахыраналык кувватыны иле гөркезип етишен Нурмухаммет Андалып, Гайыбы, Шейдайы, Магрупы, Шабенде дагының бирден-бири Дөвлетмәммет молланыңка гелип аят окадып гитмеги болуп билҗек вака. Дурды шахырың болса бу вакалара якындан гатнашанына шүбхе болуп билмез, себәби бу шахыр Магтымгулулар билен өңрәкден бәри гатнашыкда, Магтымгулы билен айдышык-гошгулары

хем бар. Шейле душушыкларда Магтымгулының тәзе шахыр танышлыгы, достлугы хем башланандыр.

Шейлеликде, яс садакаларының берилйән гүнлери болан үчи, едиси, кыркы геченсоң адамларың бу өе гелим-гидими сейреклейәр. Түркмен яшулуларының өз ёгалан дең-душуна сарпа гоюп, онуң тә кыркы гечйәнчә шол өйде болмак дәби хем барды. Өлениң ызында галанлара гөвүнлик бермек, матамы дең чекишмек хем-де «Өли аятдан доймаз» дийлиши ялы, өлениң ятан ери ягты болсун, җайы җеннет болсун дийип дилег эдип, эл гөтерип отурмак гаты говы дәпди.

Ана, онсоң, кырк гүн гечип, гелҗеклер гелип, гитҗеклер гиденсоң өйдәкилер үчин хакыкы яс башланяр. Зенанлар: «Башымыздан яс совулмады» дийип аглашярлар, Магтымгулы болса ичини хүмледип йөр. Ол өзүниң мердана дурмалы гезегиниң гелендигини, сәхелче эҗизлесе оны бу дурмушың басгылап гитҗекдигини, сәхелче ян берсе, өңем эҗиз машгаланың даргап гитҗекдигини ягшы дуйяр. Еган атасының өлүми оңа иң улы ургуларың бири болды.

Адам өлүден хер гүн бир керпич дашлашяр дийлени, Магтымгулы кем-кем өзүни тутуп, иче-даша серенҗам берип башлаяр, гүзеран аладасыны эдйәр, ене уссаханасына гирип күмүш эредип башлаяр. О дөврлер күмүше гытчылык ёк экени. Сыяхатчыларың хабар бершине гөрә, түркменлерде көне күмүш гаты көп экен. Томус геленде Магтымгулы бугдай харманыны атды. Өңлер атасы гелип, армавериң дийип гидерди. Дурмуш оны хениз өвренишмедик затларына өвренишдирип гидип баряр. Йөне диңе бир зат билен оны хич-хич өвренишдирип боланок: халкың гарып-эҗирли ягдайы оңа башдан рахатлык бермейәрди. Атасы өлен соң болса ол өз илине хас дуйгучыл, хас сынчы, хас гоязы акыл билен якындан бакярды. Хамана, Дөвлетмәммет молланың шо сыпатлары гол билен алнып Магтымгула берлен ялы.

Недир шаның вейранлыга салан ахвалындан сапланмага етишмәнкә тәзе махрумчылыклара сезевар болян халк халыс чөкүп, дарган барярды. Тутуш обалар ачлыга сезевар болуп, ата-баба месген тутан ватаныны ташлап гитмәге меҗбур болярдылар, гызылбашлар лешгер тартып гелип, гүл ялы меканлары якып-юмруп, хараба дөндерйәрдилер, бентлер вейран эдилип, экинлер сувсуз көййәрди я-да сува басдырылып чүйредилйәрди, маллар сүри-сүри таланып әкидилйәрди. Бирмахаллар бехиштиң багы хасапланян гадымы Түркмен сәхраның хозы, хурмасы, бадамы, бөвүрслени, эрик-алмасы, даг башына чырмашып барян үзүми, бал ялы инҗири, ер алмасы иени-иймедиги арманда гойярды, хатар-хатар, ойтак-ойтак тут плантацияларының аңырсы гөрүнмезди, себәби Түркменсәхраның йүпегинден гейим гейип биленлер өзүни аңрыбаш багтлы сайярды. Йүзләп-мүңләп дүели кервенлер хут шу этраплардан йүкүни етирип, узак Хиндистана, Овганыстана, Хотана аргыша гидер экенлер. Овадан, кувватлы хем асыллы түркмен атлары гөзүң ягыны иййән экени. Магтымгулы әхли задың арзының гачышыны йүреги гыйым-гыйым болуп сынлаярды, адамларың бир-биреге сарпасының йитишини, асла адамларың өзлериниң лебизлилик, намыслылык сыпатларының говшайшыны, оларың Ватандан, илден-гүнден ят болуп, айры юртлара гөч гөтеришлерини, ондан-да бетери, биртопар адамларың хут дөнүклик ёлуна гирип, гызылбашларың өңүне дүшүп, өз илини таламага гелишлерини багры кебап болуп сынлаярды.

Ысламың мукаддеслигиниң әсгермезлик эдилишини гөзи билен гөрмек Магтымгула хасам агыр дегйәрди. Ери геленде айтсак, бу тайларда Недир ша дөврүнден бәрки йыллары ысламың кризиси хөкмүнде хәсиетлендирмек болар. Недир халклары әхли бабатда талаңчылыга салмак билен, оларың шо дөврки еке-тәк ынанҗы, ялңыз даянҗы болан ыслам дининиң хем нырхыны гачырды. Ол Мухаммет пыгамберем, Алы хем менден үйтгешик адамлар дәл экени дийип бир чемче гара яг билен челекдәки әхли сары ягы гаралап гойберди. Шо зерарлы ялан ишанлар-сопулар, ахунлар дөрәп ыслам линиясыны өз гара бәхбитлери үчин пейдаланып, дилинде болса Куръаны сеналап өңе чыкдылар. Бу, гутулгысыз ягдайда, диниң хүмметини гачырды. Мәлим болшы ялы, диниң хүмметсизлиги өз гезегинде ахлакы сүтүнлери эгип, адаты ынсан гатнашыкларында гаралыгың-галплыгың гүйчленмегине алып барды.

Гөмүлди дерялар, йыкылды даглар,
Етимлер гөзяшын дөке башлады.
Оррамсыдан болан харамхор беглер
Юрды бир янындан йыка башлады.

Магтымгулы, баша баглап селлелер,
Ач бөри дей ёртуп ниче моллалар,
Халалдан, харамдан йыгнап галлалар,
Хер не тапса, дынмай дыка башлады.

Хава, Магтымгулы молла билен молланың арасында улы тапавут гойяр, оңа өз атасы ялы арасса, лебзи халал молла деркар. Өзем бу танкыт, догруданам, атасы өленсоң башланан болса герек, себәби атасы барка, ондан өңе гечип дурмагы ол өзүне услып билмәндир, онсоңам, атасына-да молла дийип йүзленипдирлер ахыры.

Магтымгулының шо дөврүки ахвалыны хем-де дөврүң ягдайыны «Дөнди дөвүр ямана» диен гошгы өрән җайдар гөркезйәр:

я-да:

Пикир бахрына гирдим, елкеним ёк, киштим ёк,
Магтымгулы, мен мундан чыкар янлыг дештим ёк,
Элим берсем, тутан ёк, дүшдүм дүйпсүз уммана.

Элбетде, Магтымгулы эмелсиз моллалары, пирлери танкытламак билен өз душманыны артдырянлыгына акыл етирйәрди.

Моллалар галат дийр айдан сөзүме,
Сыя алып, гара тартар йүзүме,
Кылан кәри дүртүлип дур гөзүме,—
Куръана хадыслар язып башлады.

Бу йыллар Магтымгулының өз сөзүниң гүйҗүне ынанып башлан дөври хем-де онуң башына дүнйә гамының бакы чөкен дөври болды. Дүнйә үчин гам чекмек оңа эдил яшайыш үчин хованың илкинҗи зерурлык болшы ялы зерурлыга өврүлди. Йөне бу гамы, бу хесрети өйүнде бөлүшҗек бармы?! Гайта, олар гам үстүне гам гошдулар. Ики огуллы гелни оңа якынлык гөркезсе-де Магтымгулы о якынлыгы кабул эдип билмеди. Оңа эдилМеңлиниң якынлыгы, Меңлиниң мәхремлиги герекди. Ханы Меңли?! Ханы о якынлык, ханы о мәхремлик?! Диңе Човдур досты оңа өз гайдувсызлыгы билен сәхел ынҗалык берйәрди хемем балаларының сүйҗи сөзүне, геңҗе херекетлерине гөвнүни алдаярды.

Овганыстан тарапдан гелйән хабарлара, о тая йөриге гидип геленлериң сөхбетлерине хернәче гулак габартса-да өз диен хабарыны эшидип билмейәрди. Хыва, Бухараныңам докузы дүзүв дәл, оларам етишдигинден таланчылык этмекчи, үстесине ачлыгың, таланчылыгың, адамлары палач ятыран ялы ятырян кеселлериң дердинден яңа гөклеңлер, ёмутлар хатар-хатар кервен чекип гарагалпаклара, Хыва хем-де Ахал этрапларына гөчүп башладылар. Азербайҗанлардан, Аждархан (Астрахань), Маңгышлак түркменлеринден хем хош хабар гелмейәрди. Оларың арка четинде яшаян рус дөвлетине-де ынам ёкды. Себәби, озалы билен, оларың дини башгады, дили башгады, ган билен гирйән дәп-дессурлары, гылык-хәсиетлери башгады, үстесине-де җуда улы дөвлетди. Шол улулык хем көп ховатыр дөредйәрди: бир пенҗесине дүшенсоң, гайдып сыпып болмаз диен пикир баша гонярды. Муңа мүң дүрли себәплерем тапылярды. 1723-нҗи йылда Петр I-ниң басыбалыҗы гошунының Бакувы эелейши хем-де адалатсыз херекетлериң артышы хакда гүррүңлериң бир уҗы Түркменсәхра хем етен дәлмидир?! Гүррүңсиз етендир. Белки, Магтымгулы XII асырда Мервезиниң: «Руслар өрән көп илатлы, миннети гара гылычдан чекйәрлер» диенини, шол бир асырда аль-Гарнати атлы алымың: «Руслар — шаларың бетбагтлыгы, себәби олары еңмек кын» дийип язаныны, мешхур Бируниниң: «Руслар — гүйчли хем эдермен адамлар, узак юртлара чапавулчылыга-да пыяда гидиберйәрлер, Хазар деңзинде-де гәмили сыяхат эдйәрлер, бейлеки гәмилери ве эмләги гирисине салярлар, Понтий деңзи билен гәмили йүзүп Константинопола хем сыяхат эдйәрлер... Оларың мертлиги хем батырлыгы хеммә беллидир, чүнки оларың бири бейлеки халкларың адамларының бирнәчесине тай гелйәр (Л. Салдадзәниң маглуматлары) дийип айданыны, соңракы асырларда даналарың бу бабатда айдан-язаныны, гаршылыклы пикирлери эшидендир, окандыр. Йөне, өңи-соңы, Магтымгулы рус велаятларыны, адамларыны гөзи билен гөрмеги, шондан соң белли бир пикире ян бермеги йүрегиниң чүңунда гизләп йөр.

Онуң әлмыдама бир яна дызаян, атыгсаян гөвни машгаладакы, оба-илдәки ызлы-ызына гайталанян ынсан пидалары зерарлы багланғы дурды. Матам матама сеплешип гидип барярды.

«Адам башына матам ики түйсли гонармыш. Бири — адамы бейгелдермиш, бейлекиси ере сокармыш» дийлип түркменлериң арасында бир гүррүң бар. Хәзирки ягдайда велин Магтымгулы не бейгелип билйәрди, не-де ере гирйәрди. Диймек, матам Магтымгулыны ере сокуп билмейән болса, ол эййәм Магтымгулының дурнуклылык, мердемлик гөркездиги болмаярмы, нәме?! Магтымгулының вагт-мөхлет дуйгулары оны алдава салярды: хамана Магтымгулы бу дүнййәде азап-азар чеке-чеке элли-алтмыш йыл яшап йөрен ялыды. Эмма хакыкатда Магтымгулының барь-ёгы йигрими еди яшы барды ахыры. Шол алдавчы дуйгулар зерарлы Магтымгулы Меңли гелнини, Мәмметсапа, Абдылла гардашларыны йитиренине хем өрән узак вагт гечен ялы гөрйәрди. Хатда бу чака ченли тебигатың, пасылларың гөзе гөрнүп билҗек иң бир инче үйтгемелерини-де сиңңин сынлан Магтымгулы яс думаныны чүмен пурсатында хайсы пасылда яшаяныны хем унудып гойберйәрди: ягыш ягып дуран болса, бу яз ягшымы, гүйз ягшымы, я гыш ягшымы— аңшырып билмейәрди. Говы ери— бейле хала дүшмеклик узак болмаярды. Элмыдама өзүни дернәп, ызарлап, җылавлап, гамчылап йөрен Магтымгулы деррев өзүни эле алярды. Ол, бу гүнлер Гурханы окамакдан канагат тапды. Атасының мирас берен китаплары, Идрис баба медресесинде оканда Ныязгулы ахуның китапларындан гөчүрмелери хем-де бейлеки мүң бир себәп билен гола дүшен китаплары үрч эдип окады. Онуң бу дөврүрде хусусан хайсы китаплара назар саландыгыны такык айдып болмаса-да оны өңрәкден бәри астрология-мүнеҗҗимлик ылмы өзүне чекйәрди. Шо дөврүрлере гелип етен арап язувындакы китапларда дүнййәниң көп-көп сырларының ачарь барды. О китаплар голязма гөрнүшинде, көп болса бәш-он экземплярда экени. Онсоң шу дөвре ченли о китапларың атлары хем, ичиниң мазмуны хем халк аңындан өчүп гидипдир. Эмма гудратлы китапларың боланыны велин халк унуданок. Бизиң пикиримизче, Магтымгулының мүнеҗҗимлик ылмына ыхласының себәби: ол НЛО-ларда гөрен, өвренен сырларыны бу ылым билен утгашдырып, деңешдирип ахырда халка нененңси, хачан көмек эдип болҗагыны кесгитлемекден ыбаратды. Бу ылма-да, бейлеки хер бир ылма янашҗак боланда та-

лап эдилйән пәклик, әхли бабатдакы пәклик зерурды. О пәклик Магтымгулуда миземән сакланярды. Ол бу гүнлери, айлары худая ялбарып, худайдан ягшылык, гечиримлилик дилэп гечирди, көңлүнде барха худая майыллык гүйчленди, Хич бир гүмана, хич бир мүңкүрлиге орун гоймады, окан эсерлериндәки гапма-гаршы, сыр ачыҗы пикирлери хем гөрмеди. Гайта, гечен гүнлерде гүнә газанан болаймайын дийип, өзүни саплламак үчин барха көп окады, барха көп тагзым этди. Онуң аңында худайың мертебеси хас бейгелди гитди. Шоңа гөрә, элбетде, шахырың аңында нененңси дуйгулар гозгалаң турузян болса, гошгы-шыгырларам хут шол хөрпде яңланярды. Магтымгулы бу гошгуларыны бир китаба җемлейәркә, Меңли сүйреленде гызылбашларың алып гиден гошгулы китабындан ядда дүшенлерини хем язып бу китаба гошярды. Ене-де бир китап эдинмек умыды дөреди. Инди Магтымгулы ахмал галмаз, әхли гошгуларыны биркүч ёла гөчүрип чыкар. Үстесине, обадашларының арасындан, бейлеки обалардан догры сөзүң өлемен ашыклары хем гошгы гөчүрип алярдылар. Гошгы мушдакларыны озалы билен хайран галдырян зат, о гошгуларың сөзлери өз геплейән сөзлеринденүйтгешик дәллигиди. «Асыл, өз геплейшиң ялы дилде шыгыр язызыбам болҗак экени» дийип, улы ил хайран галярды. Шейдип, шахыр билен окыҗы көпчүлиги арасында нәче асыр бәри сакланып дуран пәсгеллиги Магтымгулы турувбашдан дүйп--тейкары билен юмурды. Бу диңе дил бабатдакылары, Пикир бабатдакылара, нәме боландыр өйдйәрсиңиз? Магтымгулы халк нененңси пикирленйән болса шонуң ялы пикирлери гошга салярды, халкың вавваль меселелерине баш урярды, өзем Магтымгулы хут, түркмениң агысыны аглаярды, умуман бетбагтлык я-да умумы багт хакда өңки шахырларың асырма-асыр язып гелен гошгуларындан иң бир улы тапавуды хем Магтымгулының анык бир вагтда, белли бир халкда болуп гечйән вакалара батыргай йүз өврүрмегидир. Анха, дүйн ёгалан атасы Дөвлетмәммет Азадының шыгыръет хазынасындан хем «түркмен» диен сөзи тапмады, ёгса олам түркмениң агысыны аглап гечди ахыры.

Шу ики фактор Магтымгулының дөредиҗилигине эгсилмез кувват берип, ёл угрундакы гермевлериң әхлисини бөвсүп, узак-узак иллере учмага ганат берди.

Хут шу ики фактор түрки халкларың арасында илкинжи болуп белент милли шахырлык мертебесине етмэге хем-де Орта Азияны он алтынжы асырдан бэри бүрэп дуран түмлүги ягтылтмага ёл ачды. Магтымгулының дөредижилигиниң эхли пудакларының өсүш көклери миллилик дуйгуларындан нем алдылар. Магтымгулының дөредижилиги овал-башдан башлап назарыны шол бир нокада дикип өсди, элбетде, бу узак ёлда сансыз көсенчликлериң боландыгыны гележекки сахыпалар беян эдер.

Магтымгулының өмри хакда гүррүң эдиленде кыссаны хас тэсирли этжек болуп, онуң өмүр сахыпаларына трагики вакалар яландан-чындан йөңкелйэн ялы пикир окыжыда дөремэверсин. Онуң башына дүшен бетбагтлыкларың диңе өз гошгусында беян эдиленлерини аланымызда-да хеммелер ынанар ялы дэлдигини, адаты дэлдигини ныгтасымыз гелйэр. Мунуң шейледигини шахырың өзи хем айдып гечипдир.

Гер тутса халымдан хабар, гуры агачдан ган чыкар.
Ынсан шерарымдан эсер тапса, тенинден җан чыкар.

Магтымгула атасының берен ызасы совашманка, ол хениз тиз-тизден дүйшүнде атасы билен сөхбетдеш болярка ене бир бетбагтлык гара йүзүни гөркезди. Бу сапар ол Магтымгулының гоша дидесине, йүрегине деңэп отуран огулларының бирини гөтерди гидиберди. Ойнап йөренже еди яшлы Моллабэбегиң не себэпден өлени белли болмаса-да, соңкы йыллар өрч алан кеселлер зерарлымыка өйдйэрин.

Гапымың мивели багы,
Үзүлди йүрегмиң ягы,
Хем аркамың гара дагы,
Разы болгул, Моллабэбек.

я-да

Даш алып урсам йүрегме
Разы болгул Моллабэбек.

Магтымгулы «Үстүмизе хижран оды сепилди» диен сөзлери ене-де биалач ятлаяр. Онуң башындакы матам думаны ене гоялар. Хер гезек бу думандан сапланмагың, башыңы аман алып чыкмагың мүшгиллиги оны херяна чекелейэр.

Ол шейле ягдайдака бир гапыл гүн гызылбаш ордасы оба дөкүлип, вейранлык барыны эдйэрлер: өйлер от ичинде, салланчакда ятан чагаларам яняр,

маллар сүрлүп баряр, галан малларың бөври гама билен дешилип ган шораланып акяр, хол бейледе бойнуна гылыч урлуп, ганыны чар яна пүркүп, гара өкүзче җанховлуна айылганч бөгүрйэр. Начарларың зарынламасына бакман, залымлар оларың өз голларыны өз сачлары билен баглап сүйрейэрлер. Мердем зенан гыркылыклы топулып, бир гызылбашың бөврүнден санчяр. Онда-мунда бөлек-бөлек гылычлашянларың говуры гүйчли, гылычлар галкана дегип, галканларың овазы обаның ахы-наласына гошулып гидйэр. Шу урха-баслык башлананда гызылбашлардан бэш-алты киши гаты белетлик билен барып гөни Магтымгулуларың хожалыгыны отлап, өе күрсэп гирдилер. Болса-да зенанлар, Магтымгулының аялы оглы Ыбрайымы алып гизленип етишипдир. Өй, уссахана акан-дөкэн эдилйэр. Өйден чыкан китап-кагызлардан алнаны алнып, алынмадыгы хем өй билен биле яняр. Темете дийлен ере экин үстүне гиден бир топар эркеклер, шол санда Магтымгулы, Човдур дагы шум хабары эшидип гелйэнчэлер гызылбашлар этжегини эдип дагдан аңры ашярлар.

Ашыклардан өтди ышкың хөвеси,
Тартылды, язылды довзах пердеси,
Дагдан ашып гызылбашың ордасы,
Гөзел илим вейран кылды, нейлэйин.

я-да:

Магтымгулы, голы баглы, перишан,
Ажап дестанымдан гоймады нышан,
Зынданда отурды пирлермиз, ишан,
Идегим кервенден ёлды, нейлэйин.

Болан иши өлчэп-бичип, пикир алышанларында оба ичинде гызылбашларың тарапыны чалян дөнүк барлыгына гүман эдип башлаярлар. Гүман этмезче хем дэл, биринжиден, гызылбашларың обада эркек адамларың аз вагтыны пейлэп чозушындан, икинжиден, чозанларында өзге хич зада бакман, озалы билен гөни Магтымгулулара тарап эңип гидишлеринден маны алыбермели. Диймек, Магтымгулы нышанада дур. Муңа яшулы-кетхудалар хем, Магтымгулы хем говы гөз етирйэрлер. Эгер Магтымгулы шу этрапда болмаса, гызылбашлар шу оба чозмажак ялы пикир хем дөрейэр. «Оба-илиме мениң азарым етйэр өйдйэн» дийип, Магтымгулының өзүнде-де пынхан мүйн дөрейэр.

Йигитлер топар тутуп гидип, гызылбаш обаларына гылыч билен жогап берип гайдярлар. Түркмен арыны көйдүржек гүманы ёк. Эмма арыны аланың билен шехит өленлер дирелмейәр ахыры. Обаның ортасындакы өйден алынып гидилен, ода атылан голязманы ким дикелдер?!

О китапларда нәче дуйгы, нәче пикир барды, дүнйәниң нәче сыры ачылярды. Бизиң хәзирки ылмы ачышларымызың бирентеги, белки, шо янан китапларың саҳыпаларында галандыр?!

Бу вакалары ики йүз элли йыл геченсоңам эшитсең йүрегиң элени берйәр, эмма оны гөзлери билен гөрен Магтымгула, өз йүрегинден сыза-сыза чыкан шыгырларың янышыны гөрен Магтымгула бу вейранчылыгы саг-аман башдан гечирмәге ниреден кувват тапылдыка?! Әлхепус!

Ахырда оба кетхудалары, Дөвлетмәммет молланың достлары Магтымгулыны Хыва тарапа угратмакчы болярлар. Хыва гөчүп гиден гөклеңлериң арасына барса, хем-э говгадан дашрак болжак, хемем Магтымгулы Хыва медреселериниң биринде ылмыны артдырып билжек. Магтымгулыда окамак хөвеси гүйчли болансоң машгаласыны башсыз гойяныңа нәче бимаза болса-да, еңи-соңы Хыва ограяр. Инди Хыва гиденде янына кагыз билен галам алаймаса, китап алжак гүманы ёк. Эдил шахырлыга яңы хыялланян ялы.

Ол Хыва угранда-да, эдил өңки гезеклердәки ялы, Човдур эгин деңлешдирип баряр. Эдил өңки гезеклердәки ялы, әхли гечмиш өмри шейле айыл-сайыл, шейле якындан яңланяр-да Магтымгулының йүрегини ярара гетирйәр. Ол инди әхли затдан бетер, докуз яшлы оглундан дынанок, йүреги янып-көйүп баряр. Магтымгулының ганындан еке-тәк нышан, еке ялңыз хатыра.

Кервене гошулып чөл-беевандан Хыва тарап барярка, ятламалар бир салымлык дем-дынч беренде Магтымгулы голдан гиден голязмаларыны долы дикелдип билжегине-билмежегине гөз етирип билмән ховатыра дүшди. Хакыдаң херңәче гүйчли болса-да бир учан авуң аңсат-аңсат гонгуч дәлдигини Магтымгулы авчы пайхасы билен дуйярды, себәби Меңли сүйреленде гиден голязманың гошгуларыны гайтадан язжак болуп хениз-хенизлерем көсенип йөр ахыры.

Хыва нәбеледе дашындан рахат гөрүнсе-де, бу дө-

вүрлер ол этрапда хем говга бары барды. Недир ша дөври Мары, Сарагт, Чәржев ве Амыдеряның шондан ёкаркы тарапында өңден бәри отуран илатың, аглаба түркменлериң Недир шаның газабындан соварак ерде болмак үчин Хыва, гарагалпаклара бака гөчендиклерини, шо дөвүрлер Түркменсәхрадакы, Дехистандакы ве Дуруна якын этраплардакы түркменлериң хем бир бөлегиниң «Депегенден дашрак» принципине эерип, шо тарапа сүйшендиклерини ятлалың. Элбетде, бу жемленме өзи билен йүз мүң мүшгиллик хем алып гелди. 1744—1745-нжи йылларда түркменлериң өзбеклер билен билеликде гошулышып турзан гозгалаңыны Недир шаның дикмеси Алыгулы басып ятыряр. Гозгалаңың шовсузлыгы, адатча, оңа гатнашанларың арасында улы агзалалык дөредйәр, өзбеклер билен түркменлериң бир-биреге ынамыны говшадыпдыр, онсоң бир-биреге гүнә йөңкемек пурсаты аралашыпдыр, үстесине, бичак көп илатың шол бир ерден, шол бир сувдан экленжек болмасы хем хыллала болупдыр. Себәби өңки экеранчылык, сөвда, малдарчылык билен мешгулланып, гүнүни долап отуранларың өзге ерден геленлере ала гөз билен гарамагы, өз хакыны иййән мусаллатлар хөкмүнде олара габанжаң гарамагы о дөврүң кануналайык хадысасы ахыры. Буларың әхлисиниң дашындан, гөчүп гелен түркменлериң бойнуёгунлыгыны хем гөзден салмак болмаз. Бу тайда бойнуёгунлык «кечжелик» манысында дәл-де, «башы диклик», «буйсанжаңлык» манысында. Бу түркмениң гадымдан бәри дөрәп, өсүп, беркешип, ганына гечен хәсиети. Оңа тарыхы ыкбалдан етен улы совгат. Хут шол хем түркмени ер йүзүнден бүтинлей йитип ёк болуп гитмекден энчеме гезек горан затдыр.

Шейле болансоң, түркменлер Хыва гөчүп геленлеринде-де өз юрдуна гелен ялы аркайын гелипдирлер. Эмма бу ерли габанжаңлара эсгермезлик болуп гөрнүпдир. Үстесине-де, шу пурсатда түркменлериң алачсыз, хич бир чыкалгасыз гелендиклерини ерли хәкимлер өңрәкден бәри билйәрдилер.

Олар 1744—1745-нжи йылларда Недир ша гаршы түркменлериң гозгалаңында гөклеңлериң хем ёмутларың бир бөлегиниң Недир шаның гошунында гуллук эдип, өз түркменине яраг ченәнини унутмандылар, шол бир гөклеңлериң башда дурмагында Ахмет Дурраны билен геплешиклер гечирендиклерини, 1754—

1755-нжи йылларда овганлар билен билеликде Эйрана гаршы сөвешендиклерини, шондан соң хем овган шасы билен геплешиклер гечирип дурандыкларыны Хыва уламалары унутмандылар. «Түркмене ынам болмаз. Дүйн Эйрана гаршы сөвешен түркмен бу гүн Хыва гаршы хем сөвешип билер» дийип, пикир этмәге эсас бар экени. Онсоңам Хывадан эльетимликде — Маңңышлакдакы түркменлериң барып-ха 1677-нжи йылларда Астрахана гөчүп гидип рус раятлыгына мейлетин гирендиклери, шондан соңкы йылларда болса Балкан, Үстюрт түркменлериниң шол ёлдан гатнандыклары беллиди. Догры, олар гөклеңлер дәл-де эсасан, игдирлер, човдурлар, абдаллар болса-да, барыбир дамарында түркмениң ганы гайнаярды. «Түркменлер руслар билен пынхан диллешип үстүмизе чозмагы-да ахмалдыр» дийип ховатырланан хем боландыр. Гараз, түркмениң адындан-ховаласындан горкуп, онуң өңки кувватлы түркмен дәлдигини аз адам аңыпдыр.

Ынха, Магтымгулы Хывада шейле ахваллар, дуйгы-пикирлер хөкүм сүрйәркә ылым алмага гелйәр. Ирки асырлардан бәри мекдеп-медресели Хыва хер түйсли сыясы ягдайларда-да медресесини япмандыр. Йөне окувың белли бир пудакларының хем-де вагызың (пропаганданың) хер бир агалык эдиҗә кыбап гетирилйәндигини айтмак герек. «Ирки асырлардан бәри» дийййәнимизе йүзугра дүшүндириш берип гечейин. Мәлим болшы ялы, Ибн-Синаның заманында Махмыт патыша Газнада, Балхда, Нишапурда медресе гурдурыпдыр. Бу медреселер Эйран, Туран, Хорасан, Мавераннахр, Түркүстан этрапларында дөвлет окув җайларының илкинҗилериди. (Л. Салдадзәниң маглуматлары.) Бейле дийилдиги мундан өң окув җайы ёкды, окув ёкды дийилдиги дәлдир, бу диңе окув-ылмың медресе формасыны гөз өңүнде тутяр.

Магтымгулыны Хыва чекен дуйгуларың бири хем Дөвлетмәммет Азадының бирмахаллар шу медреселериң биринде оканлыгыдыр. Атасының ёлы билен барянлыгыны дуймак хер бир меникли перзенде гуванч берипдир. Йөне бизе мәлим болмадык хайсыдыр бир себәплере гөрә, Магтымгулы Хывада окува башламанка Бухара шәхерине гайдяр. Гөгелдаш (бу адың Кекилдаш болмагы хем ахмалдыр) медресесинде аз вагт окап, талыпларың бозук ишлерине гахар эдип, медресәни ташлап, Хыва гайдяр. Бу роваята гөрә шейле.

Мунуң хакыката ненеңси лайык гелшини хениз кесгитләп болмаз. Магтымгулының хәзирки гошгуларында онуң Бухарадакы ахваллары хакда дил ярылмандыр, о медресәниң ады хем агзалмаяр. Шейлеликде, Магтымгулы Хывадакы Ширгазы хан медресесинде тогтаяр.

Ширгазы хан 1717-нжи йылда А. Бекович-Черкасскиниң соңкы экспедициясыны әхтияланлык билен гыран хан. Бу экспедицияның гелмегиниң себәплерини окыҗы билйәндир. 1713-нжи йылда түркмен оглы Хоҗанепес Астрахана баряр. 1714-нжи йылың башында Пётр I билен душушяр. Шонуң хайышы билен хем-де бу вакалар Пётруң өзүниң гүндогара-Хиндистана барып етмек ниетине лайык гелени үчин агзалан экспедиция уградыляр. Ширгазы хан бу экспедицияның адамларыны гыранда тас Хоҗанепесиң өзи хем пычак астына дүшен экени. Хан өз медресесини 1713-нжи йылда гурдуряр. Абрайлы медреселериң бири. Магтымгулының ала-бөле шу медресәни сайланлыгының себәбини айтмак кын, йөне Ширгазы ханың рус экспедициясыны намартлык билен гыраныны ол хөкман эшидендир, элбетде Хоҗанепесиң шол экспедиция билен, шондан өңрәк болса рус патышасы Петр I билен гатнашыкларыны хем эшидендир. Бу вакалар оны ойланмага итерипдир. Магтымгула медресе көп-көп тәзе дуйгулар, тәзе пикирлер берипдир. Хениз өзүне нәтаныш алымларың китаплары, дини акымлар, топарлар, дүрли-дүрли адамлар, узак юртлардан гелип окаян талыплар билен таншыпдыр, арап дилини хас эзбер өвренипдир, бу дилиң артыкмачлыкларына, ички овазына хем-де яйравына гөз етирипдир. Роваятларда Магтымгулының Хезрети Пәлван атлы халыпасының боланлыгы айдыляр, Хезрети Пәлван чуң билимли, бейик медениетли, өрән канагатлы хем-де эли-гөвни ачык халыпа болуп, Магтымгула улы тәсир эденмиш.

Башга бир маглуматда Магтымгулының Нуры Казым ибн Бахр диен сириялы алым билен достлугы, биле сыяхата гидишлери хакда хем айдыляр.

Умуман, Магтымгулының Хыва, Бухара билен баглы дөври хакда роваятлар көп дөрәпдир. Шоларың биринде «Магтымгулының «Бу иши» гошгусының дөрейши хакда гүррүң берилйәр. Магтымгулының лебзи халаллыгы, эли дүрслүги, өзүни салыкатлы-пайхаслы алып баршы, үстесине-де окув-билиме тешневи топу-

лышы гөвни гара талыплара ярамаяр. Онсоң олар Магтымгулыны өз дережелерине ченли песелтмекчи болуп, бир бозук аялы онуң үстүне униградярлар. Зенан хернәче гейнүвли болса-да, хернәче овсун атып, өзүни гүжеңлесе-де Магтымгулыны эгип билмейәр. Ана, шондан соң шахыр:

Шейтан айдар: «Ширин ишдир, аза гой!»
Рахман айдар: «Небс умыдын үзегой!»
Магтымгулы! Тур, голуңны көзе гой,
Эгер дөзе билсең, кылгыл бу иши?

диен бент билен тамамланян гошгусыны язанмыш. Бу хакыкатда-да шейле болан болмагы мүмкин; Эгер шейле вака болмадыгам болса, Магтымгулы өз рухы, ахлакы пәклигини аңдыряр, өзем илкинжи гошгуларындан, дурмушдакы илкинжи әдимлеринден аңдыряр. Атасының пәклиги тутушлыгына оглуна-да гечипдир. Перишде ялы пәклик. Бу адамлардан дашлашдырыжы, эртекилердәки ялы ичгысгынч, гөнүмел пәклик дәл. Ол Магтымгулының башда етен, саклан пәклиги, нәче жебирлере дөзүп, нәче алдавлардан совлуп, гөрешип-газанан пәклиги.

Магтымгулының пәклигине окыжының ынанышы шейле пугта. Хут шол миземедик пәклик Магтымгулының белентлигиниң бир гөрнүши болса герек, я-да онуң өзге белентликлериниң асыл диригидир. Шу тайда шахыр билен окыжының багланышыгында ики тарапың интуициясы улы әхмиете ээ болса герек. Шахыр тебигы болшуны, йүрегиниң пынханыны гошгусына гуюпдыр; өзем муны окыжы дуяр диен интуитив ынам билен шейдипдир. Онсоң ол эсерлери окан окыжының интуициясы-йүреге иң якын дуйгусы: «Шу гошгулар хакыкат, шу хакыкаты айдяның өзи хем аңрыбаш пәк» дийип салгы берипдир. Көпленч халатда, интуицияның салгы берйән задына гөзе гөрүнйән делилем я-да пикириңи үйтгедижи тәсирем тапмак кын, шейле-де болса адам өз йүрек дуйгусына ынангыч боляр, себәби о дуйгудан алданан аздыр.

Ынха, Магтымгулының сөзүң долы манысында жадылайжы гошгуларының бир сыры шундадыр. Шу гошга үнс бериң:

Өмрүм, эй, гүл өмрүм, эй!
Солупдыр пыган билен;
Аташ үстүне дүшүп,
Көйүпдир тен жан билен.

Өмрүм, эй, гара гөзүм,
Кимге деркардыр сөзүм,
Гөклең ичре бир өзүм
Галып мен арман билен.

Өмрүм, гүлшен бахарым,
Дүшмей ажап назарым,
Магтымгулы, азарым
Гитди тену-жан билен.

Гөршүңиз ялы, бейле гошгыны хер шахыр язып билер, үйтгешик сөзлерем ёк ялы. Эмма нәмесинденлигини айдып билмерсиңиз велин, шу гошга сиз бада-бат ынанансыңыз, шахыр билен билеликде арман чекип, шахыр гамына гатышансыңыз. Йүрек дуйгусы—интуиция дийилйән задың гудраты шейле боляр. Өзем бу тәсин дуйгы пынханлыгы билен белентдир.

Магтымгулының Хыва гелени, озалы билен, бу тайдакы гөклеңлере, бейлеки түркменлере, Хываның ылымлы-соватлы кишилерине белли болды. Гүндогарда говы гөрен кишиңе өйүңде дуз бермек дәби бар. Шол дәбе гөрә, Магтымгулы көп өйлериң дузуны дадыпдыр. Шол мыхманчылыкларда түркмениң ахвалы хакда пикир алшыпдырлар. Хыва билен Түркменсәхраның гатнашыгы, Хываның Ахмет Дүррана гарайшы, Хываның руслара, рус дөвлетине гарайшы сөхбетлериң маңзы болупдыр. Элбетде, Магтымгулы бу душушыкларда түркменлер бирлешип, бир-биреги голдап херекет этмесе, иши ёл алмажагы хакда-да айдыпдыр, Ахмет Дүррыдан үзүлмедик умыды хакда-да гүррүң гозгапдыр. Ол душушыкларда шахырларың, билимдарларың айдышыклары гуралды. Орта Азияның аксакгалларында тәзе таншан адамсына көп совал бермек, шол совалларың арасында билйән задыны сорамак эдәхеди хем бар. Бу тәзе таншы өзболушлы сынагдан гечирмек хем-де өз билйән затларың догрулыгыны-дәлдигини гаршы-гаршы барлап гөрмек үчин уланылыпдыр. Кәхалатларда көшк эелери өзүни билимдар, медениетпараз гөркезмек үчин бейлеки ярышлар билен бирликде шахырларың, дилеварларың йөрите душушык-ярышларыны гечирер экенлер. Шол ярышлара Магтымгулының гатнашанлыгы-гатнашманлыгы хакда анык маглумат галмадык болса-да дызмач гөвүн гырада дуруп сынламага канагат эден дәлдир,

аслында Дөвлетмәммет молланың абрайына сарпа гоймакдан өтри хем Магтымгулыны шейле дабаралара гатнашдырандырлар.

Магтымгулы Хывада окаярка суфизм акымының дири векиллери биленем якынлашыпдыр. Себәби ниреде окув-билим гүйчли өсен болса, умуман, ылмы адамларың көп топланан еринде суфизмиң тарапдарларының хем көплүгини тарых аян эдйәр. Магтымгулы, элбетде, суфизм идеялары, суфизмиң сырлы беян эдиш усуллары билен өңден танышды өзге болмаса, атасының дөредиҗилигинде, гүндогар классыклары билен таншанда суфизмиң йүзе чыкмаларыны ызарлапды. Гөвнүниң чуңунда бу акыма гөзигидиҗи бакярды. Хыва медресесинде ресми дәл ягдайда я-да гизлинликде суфизмиң гечмиш тарыхыны, барып-ха Газалы дөврүнден бәрки гечен ёлларыны өвренйәр. Мансур Халлач, Несими, Ясавы, Румы, Хамадани, Абул Фазл Сарагты, Абу Сейит Мәнели... ялы суфизмиң мешхур пәлванларына рухы тайдан якынлык гүйчленйәр. Бу якынлык, гой, довам эдиберсин, өсүберсин. Вагты геленде, эдил гелин көмелек ялы, гүберчекләп чыкар. Чыкар-да Магтымгулыны суфизм акымында гув кимин йүздүрер. Хәзир велин... Ёк, хәзир Магтымгулыны өз гирдабына долап алып гитмәге суфизмиң гурбаты етмеди, себәби бу дурмушың говгасы, ил-гүнүниң совулмаз дерди Магтымгулыны өзүне бенди эдип саклаярды. Иң эсасысы хем Магтымгулы түркменлериң агыз бирикдирҗегине, өз халкының ене гадымкы кувватлы гүйҗүне-абрайына ээ болҗагына ынамы гүйчленди. Ол муны, ядыңызда болса, аҗап эййам дийип атландырыпды. Магтымгулы шол аҗап эййамы өз гөзлериниң гөрҗегине-де пугта ынанярды. Онсоң онуң әхли ыхласы аҗап эййамы голайлашдырмага гөнүгипди. Ол бу дердини бир дем салым хем унутмага өзүни хаклы хасап этмейәрди. Шоңа гөрә, Хыва этрапларының рухы ахвалатлары билен ягшы таншансоң, Магтымгулы гарагалпакларың меканына сыяхата гидипдир. Гарагалпаклар билен түркменлер гарындашлык бабатда дайы-еген хасап эдиленсоң, оларың бир-биреге дүшүниши говы экени, рахат, хич бир кинесиз гатнашыклар довам этдирилипдир. Такмыны шол дөврлерден башлап хем Магтымгулының гошгулары хер бир гарагалпагың ганына сиңип уграпдыр. Магтымгулы соңра бу мердем халкың

ичинде шейле бир мешхурлыга етипдир велин, хат-да онуң түркменлигини хем көплер унудып, өз җанкөер гарагалпагыдыр өйдүпдирлер. Багшылар Магтымгулының гошгуларыны гарагалпакча хич бир кынчылыксыз гечирип халка етирипдирлер. Соңра Аҗынязың, Бердагың бу бабатда өрән улы ишлер эденини хич унудып болмаз, олар ики халкың гатнашыгына бакылык бермекде элде барыны аямадылар. Хәли-хәзир хем гарагалпак той-дабарасыны Магтымгулусыз гечирмейәр.

Магтымгулы гарагалпаклардан Маңгышлак түркменлерине, о тайданам Астрахана, Ставрополь түркменлериниң яшаян ерлерине сыяхат эдипдир. Элбетде, ол гезен ерлеринде тебигатың гөзеллигини гөрмән гечип билмез, йөне онуң сыяхатының эсасы үч меселәни айдыңлашдырмакдан ыбарат болупдыр: деңиз билен гайдан түркменлерден, шол санда агалары Мәмметсапа билен АбдыллADAN дерек тапмак, Меңлиниң сорагы, русларың түркменлер бабатда хем-де о ерли түркменлериң руслар бабатда мейлини дуймак.

Магтымгулы руслары илкинҗи ёла шейле якындан сынлады. Онуң бу халк хакда ненеңси пикирлер башына гонаны, ненеңси нетиҗә гелени белли дәл. Умуман хем, онуң бу сыяхаты хакында халк арасындан топланан маглуматлар, роваятлар болаймаса, башга дегерли зат хениз эле дүшенок. Йөне Магтымгулының Астрахань, Ставрополь түркменлериниң арасында боланлыгының улы делили — о тайда айдылян «Бахтымгулы» дессаныдыр. Олар Магтымгула Бахтымгулы дийип йүзленйәрлер. «Бахтымгулы» дессаны «Шасенем-Гарып», «Лейли-Меҗнун», «Зөхре-Тахыр» я-да шуңа меңзеш сөйги дессанларының типинде дәл-де өзболушлы дидактики манылы дессан болуп, Магтымгулының гошгулары эсасында дүзүлипдир. Тәзе гошгуларам, үйтгешик сетирлер, бентлерем бу дессанда бар.

Магтымгулы бу сыяхатдан Хыва доланып гелип, ене окувыны довам этдирипдир. Хараҗат етмезлиги оны барха басмарлапдыр. Умуман, окува гайтмагы билен, Дөвлетмәммет молла ёгаланы бәри мадды тайдан песе гачян хоҗалыгың хасам пукара дүшенлигини Магтымгулы ойланярды. Өй-ил, айратынам Ыбрайым огулҗыгы онуң дүйшүне гирйәрди. Көне дертлере өврүлен Меңди, гардашлары хакдакы эҗирли ойлар

хем мунуң үстесине.

Мунча йыллап тапылмадык Меңлиниң, эгер дири болса-да, не күлпетлери башдан гечиренини, ненеңси рухы ургулара учранызы, ахырда, бу гечен йылларың Меңлини шол өңки дуркунда саклап билмеҗекдигини Магтымгулы дуймаярмыка? Муңа акыл етирерлик теҗрибеси хем бар ахыры.

Биз Магтымгулының шу пурсатларында сөйгиниң барха идеаллашмасыны, мукаддеслешмесини гөзден салмалың. Бу дуйгулар хакыкы, догры пикирлериң логикасыны үзйәр, кесекиниң ынаныц билмеҗек задына ашыгы пугта ынандырыяр, өң Меңлә майыл гөвүн шондан өзгәни голайына гетиреси геленок. Ахырда, «Мен дөнсем-де гөвнүм дөнмез, яр, сенден» диен хакыкат хем бар. Ынха, ёкарда агзан себәплеримиз, бизиң акыл етирип билмедик, белки, окыҗыларың аңында оянан себәплер нетиҗесинде Магтымгулы Меңлә гарашып, Меңлини гөзләп йөр. Ол, озалы билен, Меңлиниң чәксиз вепадарлыгына ынанансоң, Меңлиниң хөкмированлыгына бил баглансоң шейле ахвала дүшйәр. Җуда чылшырымлы ахвал.

Ол мар ковуп җүлгелерден, шейтан билен кылар хемра,
Кылгыл азат, Меңли ханым, мен мисгини кылмай гүмра.
Магтымгулы, исмиң сениң болсун герекдир Пырагы,
Мар голундан дындым дийсем, гелди хиҗраның ярагы.

Магтымгулының Хывада окан йылларының оңа ылым, дөредиҗилик гөзъетим тайдан улы гор берендигини айтмак герек. Дөвлетмәммет молланың, Идрис бабада Ныязгулы ахуның берен ылмыны хас чуңлашдырды, гиңелтди. Гүндогарда гадымдан бәри үрч эдилип өвренилип гелинйән астрономия, мүнеҗҗимлик, география, математика, шол санда эбҗет, тарых, педагогика, шыгыр, кысса сунгатының теориясы, медицина ве шуңа меңзеш угурларда өзүне деркар көп ылмы маглуматлары хич гыпынчсыз өвренилйән я-да пынханлыкда — ер астындан өвренилйән китаплардан сусуп-сусуп алыпдыр. Диңе бир китаплар дәл, эйсем ылмың дүрли-дүрли сүтүнлериниң өмүр гечиришлери хакдакы кыссалар хем улы әхмиете эе болупдыр. Онсоңам талыбың-ылма тешнәниң ылмы векилини эгирт ыхлас билен сөймеги хем оңа көп зат берипдир. Бу гадымдан гелйән дәп он секизинҗи, он докузынҗы асырларда-да долы гүйҗүнде экени. Өзгәни бейгелтмән, өзүңи бейгелдип билмерсиң. Башгача болса чатак боляр ахыры. Авторыны сөймән, онуң язан китабыны оканыңда үнсүң дүшмән галян зат кән, эмма авторы калбыңда бейгелдип окасаң велин, китапда язылмадык, йөне сетир арасындан аңылян маныны хем алып боляр, китабың тәсири билен тәзе-тәзе пикир-дуйгуларыңам үстүнден барярсың. Муңа гечмиш алымларымыз, шахырларымыз говы дүшүнипдирлер.

Не болса, билгей сен илат хыялы,
Дертлилер алнында мен Лукман болсам.

дийип тамамланян бир гошгуда, сизиң билшиңиз ялы, кырк төвереги шахсың я-да оларың мешхур эсериниң ады хормат билен агзаляр. 1944-нҗи йылда Эйраның Ак токай обасында Магтымгулының неберелери языҗы Гылыч Кулыеве «Мухтесер» диен китабы совгат берипдирлер. «Мухтесер» хәзирки вагтда ТССР Ылымлар академиясының Магтымгулы адындакы Дил ве эдебият институтының голязмалар фондунда сакланяр. Бу китабың гымматы, алымларың аглабасының пикир эдиши ялы, Дөвлетмәммет Азадының бу китабы өз эли билен язанлыгында, китабың сахыпаларының гырасына язылан язгылары болса Магтымгулының өз эли билен язанлыгында. «Мухтесерде» эсерлери гөчүрилен авторлары, сахыпалардакы белликлери назарда тутанда-да Азадының, Магтымгулының ненеңси энциклопедик ылымлыдыгына гөз етирип боляр.

Ширгазы медресесинде окан йыллары ылым, шахырлык бабатда Магтымгулы тәзе әлеме дүшди, онуң гелеҗек йылларда йөреҗек ёлуна шөхле берди. Шахыр хернәче мадды мәтәчлик чексе-де, көңли шол өңки белентлигинде, башы диклигинде галды. Бу хем гечмиш халыпаларының, атасының йөрелгеси. Бу хәсиетиң йүзе чыкмасы хөкмүнде соң-соң «Елдим тут» диен гошгы хем дөрәр.

Ач хем болсаң, барма иле дилеге,
Дий: «Көшкде, мен, башым бармыш пелеге».
Чөлде галсаң хич тапмаян көлеге,
Эрем багы ичре сая булдум тут!

Магтымгулының дөредижилигинде бу гошгының орны айратындыр. Шейле психологик моменти инчелик билен тутуп, пукара көңле кувват берижи идеяны шейле тәсирли беян этмек диңе Магтымгулы ялы гениниң иши. Бу бейик оптимизмиң, янбермезлигиң гөзел нусгасыдыр.

Хут «Елдим тут» ялы гошгулар Магтымгулыны басганчак-басганчак беленде гөтерип:

Гарып, сен йыглама, шир дек болар сен.

ялы,

Залымлар хор болар галар аякда

ялы,

Гам чекме гарып адам,
Беглер, шалар галмазлар.

сетирли гошгуларың дөремегине алып барыпдыр.

Магтымгулы бу үч йыл окув дөврүнде догдук обасына гитмән яшаныны я-да аралыгында гөрме-гөрше гидип гелененини хабар берйән хич хили маглумат ёк. Йөне Магтымгулының дурмазжанлыгыны, машгала үчин көз-көкенекдигини назара алаң-да, узак үч йылда аматлы кервен душан болса гөклеңе барып гелендигини гуман этсе болар.

Ахыры, яз гүнлериниң биринде обадан «Гелсин» хабары гелйәр. Бу хабарда хич ненең, гусса-гайга батар ялы себәп ёклугыны Магтымгулының «Гөзел Ширгазы» гошгусының ганатлы рухы-әхеңи айдып дур.

Жошгун йүрегимде мөвч урар, ятмаз,
Гайнар, газапланар, хич лая батмаз,
Ылым-тәлим алган сени унутмаз,
Гидер болдум, хош гал, гөзел «Ширгазы!»

Магтымгулы Ширгазы ханың медресесинде оканына өмүрлик миннетдар. «Сенде тәлим алды, ачылды дилим», «Аклым гысга эрди, кәсәм гайнады», «Ылым-тәлим алган сени унутмаз», «Дайым унутмаз мен тылла гапысын» диен сетирлере үнс бериң.

Ол секизинжи бентде педерден, кәбеден жыда боланыны хем гүмансыз айдяр, өзем онуң айдыш әхеңинден ажал авысының совашанлыгы, матамың көнелишендиги дуюляр. Шол бентде «мушакгатдан» диен сөзе улы маны бересим гелйәр. Бу тайда Меңли гөз өңүнде тутулярмыка өйдйән. Бетбагтлыга учран бу сөйги тарыхына башгача нәме ат дакжагыңы хем билер ялы дәл. Магтымгулы Меңли билен аз салымлык дөвран сүрүп, гөр, инди нәче йыллар бәри шо сөйгиниң мушакгатыны ювдуп йөр ахыры. Үстесине, икинжи ёла өйлененсоң, гелниң хатырасыны саклап, ягдайыны тапса Меңлиниң адыны агзамаяныны хем өң айдыпдык. Бу пикиримизиң тассыкламасы хөкмүнде шу сетирлери хем назарда тутуң:

Көңүл бердим бир бивепа махбуба,
Чыкды элден, дагы жана дерт олды.

(Дерт олды)

«Жаны янан таңрысына гаргар» дийлиши ялы, Магтымгулы кәте унуп-чыдаман Меңлә гаргаса-да йүрек шо бир ёдадан совуланок ахыры. Хут шол гошгуда эййәм шахыр көңли майлапдыр:

Горкарам, яр бизи чыкарар ятдан,
Айры ерде месген тутды, юрт олды

Хакыкатда-да ягдай шейле болса, онда «Гөзел «Ширгазы» гошгусының секизинжи бендинде «мушакгатдан» диен сөзден соң отур гоймалы.

Шейлеликде, Магтымгулы үч йыл дуз иен ери Хывадан гидеси гелмән гидйәр. Хыва этрапларының түркменлериниң агыз бирикдирмек хакдакы гүррүңлери голдасаларам, херекете гезек геленде тогтаяндыкларыны, оларың мейиллерини хайсыдыр бир гүйжүң тесдирйәндигини Магтымгулы дуйман билмеди. О дуйгулары ол акыл хоржунына салып гайтды. Бейлеки ылымлар билен бирликде суфизме ички гуванжыны хем алып гайтды. Ол Хывадан гайданда йигитлик паслынданам эл үзүп гайтды. Бетбагт хем бирахат гечен йигитлик паслы.

Замананың яманлыгы себәпли ил-гүни, машгаласы үчин ховатыр хем артып башлады. Себәби ол өз түркмениниң хәсиетине белет: өлжек болуп ятанам болса, «Халың ненең?» дийсең: «Бир мыдар бар» дийййәр. Өлүм билен баглы хабар болса: «Пыланы агыр ятыр» дийййәр. Онсоң Магтымгулы өзүниң тоя чагырылманыны билйәр. Тә Гарагумдан, Дехистан такырларындан гечип, даглы-баглы Геркез обасына етйәнчә ынжалык тапмажагыны хем билйәр. Ынжалыгам ягшы вакаларың үстүнден барсаң болар-да.

Онуң гышы-томсы газаплы чөлден көсенип гечени-ни «Шыпа бер» диен гошгы айдяр.

Бу чөлде рехм эйле гарып халыма,
Әлемни яратган субхан, шыпа бер!

я-да:

Мөвлам, етир месгениме, юрдума,
Йүзүм дүшсүн арсланыма, гурдума,
Магтымгулы айдар, мениң дердиме
Дүнйәниң тебиби — Лукман, шыпа бер!

Магтымгулының оба-илине ненеңси тешнесирейәни-ни гөз өңүне бир гетирҗек болуң. Бейле тешнеликден гөни тоя-шагалаңа барсаң, ине-гана сөзлешип-сөхбет-лешип, көнәни ятлашып, бир-биреге мәхриң сиңсе. Эмма бейле багт Магтымгула несип этмеди. Гелсе он ики яшлы Ыбрайым оглы агыр ятыр. Оглуның кын хала дүшмегинде кимдир бириниң голы бар ялы гөрүнйәр. «Заманыдыр» диен гошгуда биринден нәгилелигини аңдыряр.

Айдың ар-намыссыз йигде
Бу гүн онуң заманыдыр.
Йыгсын Карун киби малы,
Хазына бош дөвраныдыр.

Бу гошгы болса Хывадан гелән учурларында язы-лыпдыр.

Евуз перзент роюн гөрүп,
Гелип мен Хывадан йөрүп,
Чөл ичинде бедев сүрүп
Гелдим, хакың перманыдыр.

Шейдип, ёвуз аҗал Магтымгулының ялңыз оглуны голундан алып гидйәр.

Бир җерен алдырса элден овлагын,
Бала сесин диңләп, салар гулагын,
Дөке-дөке гөзяшының булагын,
Мәлей-мәлей, ызламайын болармы?!

ялы,

Эя, достлар, пелек җебри
Башымны мүбтела кылды.
Айырды сөвер баламдан
Йүрегимни яра кылды.

ялы элегиялар дөрейәр.

Бу гам, бу хесрет чекип-чыдардан агыр дегйәр. Бир-махаллар, Дөвлетмәммет молла ровач дөври базар ялы шагаланңлы өй, кетде-кетде мыхманлы, гелим-гидимли өй, гапысында газан гайнап, дегресинде оглан ойнап, хол бейледе буграларчөкен өй гугарып галыберди.

Шейле ахвалда «Үстүмизе хиҗран оды сепилди» диен сөзлери, ханы, ятламан гөрүң-дә! Хениз отуз яша-манка эййәм гонамчылыгың ярсы өз өлүси болса, бейле яшайышдан Магтымгулы элли бизар болды. Онсоң га-рып галан гөвүн ене бу дүнйә сыгман, әхли зады җә-хеннем эдип, үмдүзине тутдырыбереси гелди. Диңе оба-дан-илден чыкмак дәл, асла адамзадың бойнуна да-кылан аҗал кануныдан чыкмак иследи. Хениз гөзү-ниң гөрмедик ерине, нәмәлимлиге-думана сиңип ги-деси гелди. Өзүни унудыбилсе, арман галҗак дәл.

Инди бир дем карарым ёк,
Бу мензилде дурарым ёк.

Тәзе яс көне матамы ояарды. Магтымгулы өзүниң өмрылла зүрятсыз галаныны хем ахмыр билен боюн алмалы болды. Зүрятсызлык, онда-да огулсызлык әхли заманларда түркменлерде гаты улы бетбагтлык хасап-ланяр. Ожагың юмрулмагы, гапың япылмагы, ызың йитмеги. Дүнйәдәки миллиардларча ганың ичинде хич киме меңземейән ганың ёк болмагы — дүнйәниң хем гарып дүшмеги хасапланяр. Шейле пикир— дуйгулар Магтымгулының багрындан йылан болуп дишлейәрди.

Оглуның өлмеги Магтымгулыны Меңлиден соңкы аялы билен багланышдырян сапаҗыгы хем ёлды. Шондан соң о зенаның ыкбалы хакда ынамлы маглу-матлар дәл, хатда роваятларам бизе гелип етмәндир. Онуң Магтымгулы билен нәче йыл яшашаны хем нәмә-лимлигине галяр. Гошгуларынданам анык аңҗак за-дымыз ёк, диңе гошгуларың умумы рухы: «Магтым-гулы шундан буянкы өмрүни еке гечирен болса герек» диен дуйга эердйәр.

Магтымгулының башына инен бу апат дөврүң па-җыгалы вакалары билен сеплешип гитди. Ахмет Дүрраның түркменлер бабатда пикирине гутарнык-лы гөз етирмек үчин йөрите Овганыстана гитмек пикири гүйчленйәрди. Себәби халыс чыдам кәсеси долан гөкленлер гызылбашлар билен беллисини этме-лидигине гаты говы дүшүнйәрдилер. Я еңмели-гы-зылбаш ордасы дагдан бәри гечмез ялы этмели, я-да

намыс астында галаныңдан гырлып, ёк болуп гитмели. Башга чыкалга ёк. Бу ики ёлуң хем ёвузлыгына, хатда еңэенинде-де мүңлерче кишилериң дона доланып, ат сыртына кесе басылып гетирилҗегине хич кимде гүман ёк. Бу дөвүрлере ченли сөвешлерде, чапавуллыкларда, гачха-ковлукларда, отда-сувда кемсиз тапланан Човдур өңе чыкяр. Оңа эййэм Човдур хан дийип чындан йүзленйэрлер. Түркменлер я ойнатгысына я-да эдерменлиги ве дилеварлыгы билен гөз гөркезип билйэне хан дийййэр. Ол икинҗи типлилере аңсат-аңсат хан диймейэр. Түркменде хер ким өзүне хан-дийлени хем бар. Шоңа гөрэ хан дийилмеги үчин Човдурың ненеңси кётеллерден түрген гечмели боландыгыны ойланыбериң. Несибе дартып, Магтымгулының досты Човдур хан адыны алыпдыр. Онуң шейле дереҗэ гөтерилмегинде башга мүң бир себэплер билен бирликде, Магтымгулы билен достлугының хем аз эхмиете эе болмандыгыны назарда тутмалы. Себэби өңем абрайлы сылаглы машгаладан боланлыгы үчин хем-де гошгулары аркалы өңкүден көп абрай газананлыгы үчин Магтымгулының тэсири месе-мэлимдир. Достуна багышлап гошгуларам дүзендир.

Түркмен дурмушында ханың ролы түйсли-түйсли болупдыр. Хан, эсасан, өз тэсириниң яйран ерине сөзүни гечирип билипдир. Өзем, көпленч, өз ханлыгындакыларың башына иш дүшенде деркар болупдыр. Өзге вагтлар олам эдил бейлекилер ялы, деңхукуклардан пейдаланыпдыр. Нурберди ханың өз өйүнде одун айрып дураныны гөрен бири: «О-хов, илиң ханы болуп одуны өзүң айырярмың?!» диенде, Нурберди хан: «Мен илиң ханы болсамам, өз өйүмиң гулудырын» диен. Онсоңам бир обаның ханы, бир тайпаның ханы я-да кичижик бир топарың ханы диен ялы басганчаклара бөлүнипдир. Оларың көпүси, тарыхың хабар бериши ялы, мыдамалык гошун сакламандырлар, йөне бэш-он атлы сакланлары хем болупдыр. О ханлар яшулуларың, ыслам векиллериниң тэсири астында херекет этмели болсалар-да, аглаба ягдайда терсине болупдыр. Ханлар азы ярып башландан өз хэкимлигини гиңелтмегиң, гурпланмагың күл-күлүне дүшүпдирлер. Йөне эхли ханлары бир аякдан сүрмек болмаз. Алан тербиеси, херекет эдйэн ягдайы, төверегиң оңа тэсири нетиҗесинде бүтинлей башга типли ханларың боландыгыны хем тарых аян эдйэр. Шейле-де болса

ханлык сүренлериң эхлисиниң бир эгнинде адалат, бейлеки эгнинде-де галплык мекан тутар экен.

Човдур хан ил бэхбиди үчин көп ылгады. Халкың оңа йүрекден ынананыны диңе екеже фактың өзи икучсуз тассыклап дур: Ахмет шадан хабар алмага Човдур ханы угратмакчы болдулар. Магтымгулыны нэме үчин ол топара гошмадыларка? Элбетде, шахының өзи бу идеяны бишишдиренлериң бири хем-де нэлер гитҗекденди вели, шол көне дэп боюнча өвлат несли, молла-ахун несли урша гатнашдырылмалы дэлди. Магтымгулы Ахмет ша билен илкинҗи геплешиклере гатнашанам болса, о дөвүрлер хэзирки вагта гаранда имисаларакды. Хэзир велин Човдур хан дагы долы уруш шайыны тутуп гитмекчидилер. Себэби гызылбашлар, Мары этрапларындакы гаҗарлар билен хер эдимде сөвешмели болмагы мүмкин. Ондан башга-да түркмениң өз тирелеринденем гөклеңе алагөз билен бакяны аз дэл. Шейле ахваллар назара алнып, Магтымгула обада галмак теклип эдилипдир. Онсоңам бу машгаланың чекйэн пидасы өңем аз дэл.

Човдур хан дагының Овганыстана угран учурларына ченли Овганыстан тэзе ерлери басып алып, арачэклерини гиңелден дөвлетди, басып алан ерлериниң алтын-күмүшини, мүрди-меламатыны гетирип хазынасыны пүре-пүрлэн дөвлетди. Ахмет шахың абдал тиресиниң дүрраны дийлип атландырылып башланмагында, онуң өзүне болса дүрлер дүри лакамының берилмегинде шол таланан дүрлериң тэсири бар болса герек. Эмма 1763-нҗи йылда шаның бурнунда дөрэн рак кесели оны барха улы үнҗэ гойярды. Соңкы йылларда онуң саглыгы хас ярамазлашды.

Човдур хан дагы Ахмет шаның 1769-нҗы йылдакы Машат йөришинден өң я-да соң гидендиклери хакда айратын маглумат ёк. Хер ничик болса-да гошгуларың дегширилмегинден, рухундан, логики ызарламалардан хакыката якынлык тапмак мүмкин. Гелиң «Дөкер болдук яшымыз» диен гошгыны шу нукдай назардан окап гөрелиң:

Истэр — элден чыка дөвлет хумайым,
Дога кылып, дөкер болдук яшымыз.
Дилегим душ эйле, гөзел аллахым,
Эрсгин болды гитди гызылбашымыз.

Хызыр гезен чөлде иллер яйылсын,
Юрт бинамыз гайым болсун, гоюлсын,
Чилле мест нерлермиз барча айылсын,
Бир супрада эда болсун ашымыз.

Дервүшлер көңли җем дурсун намаза,
Йигитлер йыгылсын сөхбете-саза,
Илимиз улашсын совулмаз яза,—
Тогсан долуп, тамам болсун гышымыз.

Түркменлер багласа бир ере били,
Гурудар Гулзумы, деряйы Нили,
Теке, ёмут, гөклең, языр, алили,
Бир дөвлете гуллук этсек бәшимиз.

Магтымгулы дийди җанның дирлигне
Мусулманы гойма, кәпир хорлугна,
Ровач бергил ёмут, гөклең бирлигне,
Ол Кемал хан овган болсун башымыз!

Магтымгулы, эййәм бу гошгуда түркмениң көп
тирелерини, эхли түркмени агыз бирикдирмәге чагыр-
яр. Түркменде гүйч-гайратың, берекетиң баслыгып
ятандыгына, диңе агзыбирлик болса өзге мүшгиллери
халкың өзүниң чөзмәге кувватлыдыгына Магтымгулы
берк ынаняр. Шу гошгуда агзалян Кемал хан овган
ким? Кәбир алымлар муны Ахмет Дурранының үйт-
гедилен ады диййәр. Кемал сөзи хас ат дәл-де «етишен,
бишишен» ялы маныны берйән сыпат, адамың отуз
билен элли яшының аралыгыны аңладыҗы дийип
дүшүндирйәрлер. Эмма бу дүшүндиришде көп затла-
рың гөз өңүнде тутулмандыгыны айдайын. Оларың иң
эсасысы: бүтин илиң ша дийип йүзленйән адамсына
хан диймегиң гөвне дегиҗилигини, эсгермезликдигини
Магтымгулы гаты говы билендир, шонуң үчинем ол
Ахмет шахы Кемал хан овган дийип атландырмаз.
Онсоңам бу гошгуда Магтымгулы бүтин түркмен халкына чагырыш билен йүзленйәр. Мәлим болшы ялы,
атасы арадан чыкянча Магтымгулы улы чагырышлы
гошгулара йүзленмәндир. Себәби түркменчиликде бей-
ле хукук яшулынынңкы, улынынңкы болупдыр. Дири
атаңдан өңе гечмек услыпсызлык хасап эдилипдир.
Шу дәби Магтымгулының хем пугта голдананлыгна
шек ёкдур. Онсоң бу гошгының 1760-нҗы йылдан,
ягны Дөвлетмәммет Азады ёгаландан соң язылландыгы-
на ынанса болар.

Бизиң пикиримизче, Кемал хан овган Ахмет шаның түркменлере бака ёллан адамсы болуп, 1769-нҗы йылың Машат йөришиниң өңүсырасы түркменлери бу йөрише мобилизлемек максады билен уградылыпдыр. Себәби, инди хо-ол өңки, 1753—1755-нҗи йыллардакы ялы, түркменлери хат үсти билен өзүне тарап ыңдарып билмеҗегине, бу гечен йылларың алдавы нетиҗесинде түркменлериң совашандыгына Ахмет Дурраны аңры яны билен гөз етирендир.

Кемал хан овган Түркменсәхра гелип дүшүндириш, агитирлейиш ишини гечирен болмагы, халка тәсирли адамлара Ахмет шаның адындан халат-серпай (догрусыны айданда пара) берен болмагы мүмкин.

Кемал хан органың бу тагаллалары бидерек болмандыр. Ахмет ша бабатда өчмән галан уҗыпсызҗа ынам ене гүйчленип башлапдыр. Себәби башга хич бир чыкалгасы болмадык халк шуңа меҗбур болупдыр. Кемал хан органың халка, хан-беглере нәме диени белли болмаса-да, олары алдава саланы гүррүңсиз. Хатда көпи гөрен Магтымгулы хем, Човдур хан хем ене Овганыстандан умыдыгәр болярлар. Эмма инди өңки ялы көре-көр ынанман, озалы билен Ахмет шадан хабар алмагы, эгер диенлери болса, онда совеше гиришмеги ниетлейәрлер. Шоңа гөрә Човдур ханың бу сапаркы гидиши гөс-гөни барып совеше гирмек дәлди.

Шо дөврлер Ахмет Дурраны Овганыстаның демиргазык-гүнбатар чәклериниң ховпсузлыгыны дикелтмек максады билен Шахрухың үстүне йөриш гураяр. Шахрухың залым Недириң агтыгыдыгыны, гөзи оюлан хем болса гөзлүлерден газаплыдыгыны, өзем 1748-нҗи йылдан бәри хәкимлигини ятладайын. Ол хәкимлиге-де Ахмет Дурраның голдавы билен етипди, 1755-нҗи йылда баш гөтеренде оны еңенем, ене өңки орнунда отурданам Ахмет Дурраныды. Ынха, инди 1769-нҗы йылда ене шол көр Шахрух диен этмән башланда Ахмет Дурраны оңа өз гүйҗүни гөркезмәге гелди. Машат тиз боюн эгди, Шахрух болса көне хилесини уланып өңки орнунда галды. Ахмет Дурраның хем эйранлылара гаты дарашасы гелмәндир, себәби оларың ыңдарма түркменлере гаршылыклы мейлини сындырмак оңа аматлы дәлди. Үстесине-де, өз гошунындакы гызылбашларың пикири үйтгәр горкусы Ахмет Дурраны шейле херекет этмәге меҗбур эдипдир. Улы

лы гошгуларыны бу ярамаз акыма гаршы гойярды.

Түркменлериң, айратын хем гөклеңлериң Ахмет Дүррраныдан эден тамасының пуч болмагында өз гүнәси бар хасап эден Магтымгулы мүйнүргәп хем хорланярды. «Диймек, мен атамың айданыны этмән, илиң айданыны-да диңлемәндирин-дә» диен пикир оңа улы санҗы болды.

Биз истедик улуг яран,
Несип бизи этди хайран,
Кими гитди Эйран, Туран,
Ким Ыспыхан, Төвриз ашды.

Шахырың ил-юрт үчин хасраты эхлихалк гөвнүчөкгүнлиги билен сеплешип гитди.

я-да:

Пырагы, сөзләр дердини,
Тилкилер атмыш гурдуны,
Сөйүпдир түркмен юрдуны,
Эе болган бир хан истәр.

Халыс чыкалгасызлык Магтымгулыны гам лайына батырды. Гечмишини ятладыгы хасам өвҗүкди, ятламан хем яшап билмеди.

Магтымгулы айдар, багтым бивечдир,
Несибим, такдырым, ыкбалым кечдир,
Ниетим Кәбедир, хыялым хачдыр,
Ыхласым бар хач товабын этмәге.

Онуң умыды бир худая багланып галды, бейле умыдың дөремегине замананың залымлыгы хем итерди, дөврүң рухы хем ёл ачды.

Ядыңыздадыр, Магтымгулы Ширгазы хан медресесинде окан йылларында суфизме ыхлас дөрәпди, калбында бу акыма чуң хормат оянылды, эмма дурмуш вакалары оны вагтлайынча өзге угра долап гидипди.

Ынха, инди Магтымгулының калбында ат чапмак нобаты суфизме етди.

Суфизм нәме?

Бейле гочак сорага хениз дүнйәниң алымлары гутарныклы җогап берип билмейән ягдайында оңа чүрт-кесик җогап тапмак бизе җуда четин. Хатда кә-

миллик бабатда көп алымлары аңкардан китап болан «Ысламда сопучылык оҗаклары» — диен китабың авторы, Ж. С. Тримингэм хем суфизм сөзүне гутарныклы кесгитлеме бермекден ховатырланыпдыр. Себәби суфизм хениз гутарныклы өвренилмедик акым хасап эдилйәр, үстесине-де бу акымың өзүниң чылшырымлылыгы хем ишиң кынчылыгыны артдыряр.

Суфизмиң өвренилиш ягдайы дине ёл берен юртларда шейле болса, Совет Союзында ынанч азатлыгының кемсидилен йылларында бу меселә хас горка чемелешдилер, суфизмиң гадымы меркезлериниң бири болан Орта Азияда болса муңа хас хем кемтер йүзлендилер. Шоңа гөрә бай халк дөредиҗилигиниң, классыкы эдебиятың суфизме галташян бөлеги гиң халк көпчүлигине узак вагтлап дүшнүксиз болуп галды. Гурханы окамаздан, дини роваятлары, дәп-дессурлары, шеригат кануңларыны, оларың мезхеплер боюнча айратынлыкларыны... билмезден, Магтымгулының дөредиҗилигине долы дүшүнмек асла мүмкин дәл. Ол гошгуларының көпүсини ёкарда агзан-агзамадык затларымызы билйән адамлара ниетләпдир. Атасы Дөвлетмәммет Азады болса «Вагзы-Азат» поэмасында Курандан сетирлер хем көп уланяр.

Гүндогара гиң яйран суфистик орденлериң кәбиринде хас кын сынагларың, мысал үчин, дири йыланың келлесини чейнемек, гызыл көзде аяк яланач дурмак, дем сакламак... ялы усулларың ненеңси уланыландыгыны окыҗы билеси гелйәр, ене-де көп-көп меселелер бу сахыпалардан дашда галяр.

Биз бу тайда суфизм меселелерине айратын аралашмагы максат эдинмейәрис, ёгса бу акымың окыҗа гең-гызыклы гөрүнҗек пурсатлары хакда узак сөхбет гуруп боларды.

Хер ничигем болса, Магтымгулының сопучылык билен багланышыгы хакда, гечмиш суфистлере улы хормат гоюшы хакда, ахырда онуң суфизми хем халк пейдасына хызмат этдирмек мейиллери хакда пикир алышасымыз гелйәр. Хәзирки түркмен дилиндәки «сопы» сөзүниң «дини тәлим алян окувчы» — диен манысы бар. Ол ортодоксал ысламың векили хөкмүнде гөрүлйәр. Эмма суфизме эериҗиниң манысындакы «сопы» сөзүниң герими гиңдир, бу сөзүң түркмен дилине уйгунлашдырылып, бирнеме ёюлып айдыляны-

лы гошгуларыны бу ярамаз акыма гаршы гойярды.

Түркменлериң, айратын хем гөклеңлериң Ахмет Дүрраныдан эден тамасының пуч болмагында өз гүнәси бар хасап эден Магтымгулы мүйнүргәп хем хорланярды. «Диймек, мен атамың айданыны этмән, илиң айданыны-да диңлемәндирин-дә» диен пикир оңа улы санҗы болды.

Биз истедик улуг яран,
Несип бизи этди хайран,
Кими гитди Эйран, Туран,
Ким Ыспыхан, Төвриз ашды.

Шахырың ил-юрт үчин хасраты эхлихалк гөвнүчөкгүнлиги билен сеплешип гитди.

я-да:

Пырагы, сөзләр дердини,
Тилкилер атмыш гурдуны,
Сөйүпдир түркмен юрдуны,
Эе болган бир хан истәр.

Халыс чыкалгасызлык Магтымгулыны гам лайына батырды. Гечмишини ятладыгы хасам өвҗүкди, ятламан хем яшап билмеди.

Магтымгулы айдар, багтым бивечдир,
Несибим, такдырым, ыкбалым кечдир,
Ниетим Кәбе дир, хыялым хачдыр,
Ыхласым бар хач товабын этмәге.

Онуң умыды бир худая багланып галды, бейле умыдың дөремегине замананың залымлыгы хем итерди, дөврүң рухы хем ёл ачды.

Ядыңыздадыр, Магтымгулы Ширгазы хан медресесинде окан йылларында суфизме ыхлас дөрәпди, калбында бу акыма чуң хормат оянылды, эмма дурмуш вакалары оны вагтлайынча өзге угра долап гидипди.

Ынха, инди Магтымгулының калбында ат чапмак нобаты суфизме етди.

Суфизм нәме?

Бейле гочак сорага хениз дүнййәниң алымлары гутарныклы җогап берип билмейән ягдайында оңа чүрт-кесик җогап тапмак бизе җуда четин. Хатда кәмиллик бабатда көп алымлары анкардан китап болан «Ысламда сопучылык оҗаклары» — диен китабың авторы, Җ. С. Тримингэм хем суфизм сөзүне гутарныклы кесгитлеме бермекден ховатырланыпдыр. Себәби суфизм хениз гутарныклы өвренилмедик акым хасап эдилйәр, үстесине-де бу акымың өзүниң чылшырымлылыгы хем ишиң кынчылыгыны артдыряр.

Суфизмиң өвренилиш ягдайы дине ёл берен юртларда шейле болса, Совет Союзында ынанч азатлыгының кемсидилен йылларында бу меселә хас горка чемелешдилер, суфизмиң гадымы меркезлериниң бири болан Орта Азияда болса муңа хас хем кемтер йүзлендилер. Шоңа гөрә бай халк дөредиҗилигиниң, классыкы эдебиятың суфизме галташян бөлеги гиң халк көпчүлигине узак вагтлап дүшнүксиз болуп галды. Гурханы окамаздан, дини роваятлары, дәп-дессурлары, шеригат канунларыны, оларың мезхеплер боюнча айратынлыкларыны... билмезден, Магтымгулының дөредиҗилигине долы дүшүнмек асла мүмкин дәл. Ол гошгуларының көпүсини ёкарда агзан-агзамадык затларымызы билйән адамлара ниетләпдир. Атасы Дөвлетмәммет Азады болса «Вагзы-Азат» поэмасында Курандан сетирлер хем көп уланяр.

Гүндогара гиң яйран суфистик орденлериң кәбиринде хас кын сынагларың, мысал үчин, дири йыланың келлесини чейнемек, гызыл көзде аяк яланач дурмак, дем сакламак... ялы усулларың ненеңси уланыландыгыны окыҗы билеси гелйәр, ене-де көп-көп меселелер бу сахыпалардан дашда галяр.

Биз бу тайда суфизм меселелерине айратын аралашмагы максат эдинмейәрис, ёгса бу акымың окыҗа гең-гызыклы гөрүнҗек пурсатлары хакда узак сөхбет гуруп боларды.

Хер ничигем болса, Магтымгулының сопучылык билен багланышыгы хакда, гечмиш суфистлере улы хормат гоюшы хакда, ахырда онуң суфизми хем халк пейдасына хызмат этдирмек мейиллери хакда пикир алышасымыз гелйәр. Хәзирки түркмен дилиндәки «сопы» сөзүниң «дини тәлим алян окувчы» — диен манысы бар. Ол ортодоксал ысламың векили хөкмүнде гөрүлйәр. Эмма суфизме эрижиниң манысындакы «сопы» сөзүниң герими гиңдир, бу сөзүң түркмен дилине уйгунлашдырылып, бирнеме ёюлып айдыляны-

дан соң Абу Сейит Мәнели иле чыкмага ыгтыяр аляр. Ол өз обадашларына ылым өвредип уграп, бирнәче йылдан халыпасының гоюп гиден букжасыны ачяр. Ачса: шых Абулаббасдан тәлим ал дийлип язылыпдыр. (Л. Салдадзәниң маглуматы).

Желаледдин Румы, Хафыз, Жамы, Сагды ялы бейик шахырлар хем сопучылык умманында гуввас болуп йүзүпдирлер. Бу акым олара нәме берипдир? Доңңара даш ялы дин канунларына гаранда сопучылык бир басганчак бейикде дурупдыр, шоңа гөрә-де: «... кәмахалларда сопучылык формасы дини ве философики эркин пикирлилик үчин өртги болуп хызмат эдипдир, себәби пантеизм гизлин атеизм үчин хем перде болуп билипдир[1]».

Эмма арасса сопучылык акымына башбитин берлен шахырлар социал меселелерден, дурмушың говгасындан үзңелешипдирлер. Өзүңи алланың ышкына багш этмек:

Хак ышкыдыр бизи гоян көзлере.

Өзүндәки буйсанжы, «мени» өлдүрмек, оны алланың гулы эдип гоймак, алла говушмага тайярламак:

Магтымгулы, беглигим яр жемалы гул этди.
Высал умыдын берип, йүз тилли билбил этди.

Бу дүнйә леззетинден-зәхеринден эл үзмек, алланың жемалына дучар болмакдан өтри әхли жебре дөзмек, өзүңи унутмак талап эдилипдир. Шейдибем, адамы алланың дережесине ченли ёкары гөтерипдирлер. Бу сопучылыгың ысламы ынсанперверлешдирмек сынанышыкларының бири болупдыр. Адамы илкинжи планда гоймак идеясы соңра көп-көп акылдарларың башыны агырдыпдыр. Йөне оларың көпүси сопучылык деңзинден чыкабилмән гидипдирлер. Ортодоксал ыслам илкинжи орунда Алланы, Кураны, Мухаммеди, Кәбәни гойса, сопучылык Адамы Алла билен дең гөрйәр. Бири дашкы форма: намаз окамаклыга, хүшүр—зекат бермеклиге, Кәбә бармаклыга, ене шуңа меңзеш херекетлере артыкмачлык берсе, соңкулар йүреге, ыхласа, ички саплыга көп аграм берйәрлер.

---

[1]История Ирана. М. 1977 й. 169-нжы сах.

Кәбе вейран этмеден мүң мертебе,
Бир көңүл йыкмак ямандыр, эй деде!

я-да:

Бир ажы доюрмак хачдыр, яранлар.

Сопучылык ёлы чәксиз чыдамлылыгы талап эдипдир. Бу «ёлуң» барха чылшырымлашян, ёкары гөтерилйән рухы-ахвал мензиллери хем бар: шеригат, тарыкат, марыфат, хакыкат.

Эйсем Магтымгулының поэзиясында сопучылыгың аңладылышы ненең? Бу типли гошгуларда ышк, дерт, гам, хижран, хал, ахвал, пикир, ёл, жемал, высал, жилве, шовк, яр, яранлар, нур, дост, беглик, гул, мей, дивана, дервиш, галандар, пакыр, сакы... ялы дүшүнжелер көп уланыляр. Бу сөзлериң көпүси дурмушы сөйги лирикасында-да уланыляр дийилмеги мүмкин. Хава, йөне сопучылыга багышланан гошгуларда бу сөзлериң өз дәп болан йөрите гөчме манысы бар. Мысал үчин дилдар, дилбер, яр, дост, жемал сөзлери худайы аңладяр:

Жемал бир жилве берди, ичим шовка долдурды.

Мей-худай сөйгүсини, мейхана-худая элтйән ёлы, сакы-мүршиди аңладяр.

Мейханада мей ичдим,
Местана гөзүм дүшди.

Пикир, высал — худая етмек, онуң жемалыны гөрмек, говушмак:

Хыялым пикре долуп, аклымы ел апарып.

Сопучылык гамы ёкардан инйәр:

Гам хүжүм эйләп гөкден, земин сары иненде.

Хижран — сопының худайың высалына етйәнчәки дөври. Бейлеки сөзлерем шейле рөвүшде уланыляр.

Магтымгулының сопучылыга эерип язан гошгуларында худайың анык кешби чекилмейәр-де умумы сыпатлар берилйәр. Онуң бир себәби — сопучылыгың ынанчларына гөрә, худай хер түйсли зада өврүлип гөрнүп билер.

Дост, ховайы васлыңы мен шунча чындан истерем.

я-да:

Кимлери мүъмүн кылып, өзүн танатды бимысал.

я-да:

Акыл етмез затына,
Пикр ирмез сыпатына.

Шу бабатда гечмишден шейле бир гызыклы ваканы ятласым гелйәр. Бейик сопуларың бири Җүнейд Багдады өз мүриди билен барярка ит үйрүпдир вели, ол ити гөрмән, сес гелен тарапа өврүлип: «Лепбей, лепбей» дийипдир. Мүрит муны гең гөрүп, себәбини сорапдыр. Шонда халыпа: «Мен итиң сесини алланың овазы хем газабы хөкмүнде кабул этдим» дийипдир.

Шахырың сопучылыга багышланан гошгуларының ене бир айратынлыгы, асыл би сопучылыга йүз уран шахырларың дәби — ышк-худайы бирлик санда, эмма ашыклары-сопулары көплүк санда гөркезмекдир. Бу хем худайың еке-тәклиги хакдакы ынанчдан угур алынянлыгы үчиндир.

Эй, яранлар, бир йүзи гүл, Ая ашык болмушам,
Барчалар максуды — гүл рагная ашык болмушам.

я-да:

Ай, гараз, хер зүлпүне етмиш мүң әр туссагыдыр,
Кадды-каматы белент, зыбая ашык болмушам.

Сопучылык рухлы гошгуларың көпүсинде ашыгың-сопының высала-худая якынлашмак, говушмак, өзге болмаса шонуң месе-мәлим тәсирини дуймак ыхласы билен, угур тапман азашышы, җебир-сүтем чекиши, аклыны йитириши, гама чыдаман өзүнден гидиши — хала дүшүши гөркезилйәр. Магтымгулының хут шейле гөзлегли гошгуларына айратын үнс бермегиңизи хайыш эдйәрин, себәби шахырың Меңлини гөзлейән гошгулары хем бар. Көп окыҗылар, диңе бир окыҗылар хем дәл, шу ики гөзлегиң беян эдилишиндәки айратынлыклара кәнбир питива этмән, бирини бейлекисине гошуп гойберен пурсатлары хем болды. Меңлини гөзлейән гошгуларының әхлисинде реал дурмушың, ынсан ахвалының сыпатлары анык гөркезилйәндир, социал рух агдыклык эдйәндир, Меңлиниң кешби гөз өңүнде җанланар дереҗеде суратландырыляндыр. Эмма сопучылык гошгуларындан социал меселелере җиннек ялы хем галташма тапмарсыңыз. Бейле дийсек, Магтымгулының сопучылык гошгуларыны сөйги гошгуларындан аңсат сайлап болҗак ялы пикир дөремәверсин. Бу дилде аңсат, практика элмыдама теорияда хас чылшырымлылыгына галяр.

Сопучылык хакдакы гошгулар бир окда ики товшан урянлыгы билен хем мешхур болупдыр. Сопучылык шертлеринден, поэзиясындан бихабар адамлар-а о гошгулары яныпдуран ышкы эсерлер хөкмүнде кабул эдипдир, сопулар болса өз мистики пикир-дуйгуларының шөхлеленмеси хөкмүнде окапдырлар.

Магтымгулы сопучылык әхеңли гошгулары язанда-да кәмиллигиң ёкары нусгасыны гөркезип, тарыхда белли, бейик сопы шахырларың хатарына гошулыпдыр.

Шахырың «Ашык болмушам», «Гызмалы болдум», «Галмаз-а», «Гөрдүңми?», «Галмагалы нейлерем», «Ичмейин җамым», «Бүряна болдум имди», «Гөзүм дүшди» ве бейлеки гошгулары сопучылыгың дүрли ахвалларында-пурсатларында язылан гошгулардыр.

Магтымгулы такмын 1769-нҗы йылдан сопучылыга баш битин гидип, йүреги билен бу угра йыкылса-да, нәче йыллар өзүни саплап, сопулык геймине гирсе-де, җан чекип худая налышлы эсерлер язса-да шол азаплар онуң гөвүн ислән хасылыны бермейәр. Дүрли дүйшлер хасап дәл, дүйшде оңа ылхам бадасыны ичиренлер, оны улы меҗлисе алып баран яранлар хасап дәл — онуң аңрыбаш максады алла говушмак, алланың кешбини дүйшде болсун, хушдан гидип ятанда болсун — гөрсе боляр. Эмма бу ниети хич-хич баша бармаяр.

Пырагы, ниче вагт олды, хабар тапмас мен ол ярдан,
Янар мен аташы-ышка, бу не терхос — товалладыр.

Эгер Магтымгулы сопучылык акымында аканда ненеңсидир бир хили иллюзиялар эсасында, өзүни ынандырмак, гөзүне гөрүнмек эсасында алла оңа җемалыны гөркезен болсады, онда гөвнүчөкгүн Магтымгулы әхли умыдыны оңа баглап, башбитин бу угра ыңарды. Йөне түркмен халкы бибагт дәл экен. Бизиң несибәмизе, Магтымгулы ненеңси хала дүшсе-де, калбында безән белент, ховайы кешби оңа бир гезегем гөрүнмейәр, ышаратам этмейәр. Узак гарашан Магтымгула, түмлүге дүшсе-де ягты җаханың ховгасыны унудып билмедик Магтымгула дуры акыл өврүлип гелйәр, гелдигиче-де онуң сопучылыга гүманы артяр.

Магтымгулы, чекер ярың гамыны,
Гезип тапа билмез рүйы-земини,
Я, ады Җебрайыл — хакың эмини
Мениң сахыпҗемалымны гөрдүңми?

Сиз «Саташдым» диен гошгыны шу сөхбетден соң яңадан окап гөрүң, шонда сиз Магтымгулының йүрегинде дөрән ховсаланы, өзүниң не гүнлере дүшүп йөршүне ховатырыны дуярсыңыз.

Баша баглап диваналык кемендим,
Сегредип етишдим ышка семендим,
Ал шераба эл узатдым, эмендим
Дурусын ичмишлер, лая саташдым.

я-да:

Кәбә барып, еди керет долансам,
Я, реб, хабар билеринми, яр, сенден!

Онуң гүманы барха гүйчленйәр, бу «ёлуң» ахырда худая элтҗегине икирҗиңленип башлаяр. Оңа худая гөнүмел йүзленмекден башга чыкалга галмаяр.

Асла сени гөрмемишем, дилдарым,
Гумрумы сен, билбилми сен, нәме сен?
Гамгын көңлүм хыялында алдарам,
Баг ичинде гүлгүнми сен, нәме сен?

Өз җемалыны алланың әхли сопа дәл-де белли-белли сайланан адамлара гөркезйәндиги хакда сопучылык ынанҗыны Магтымгулы ятлаяр хем-де өзүне алла гөрүнмеҗекдигине гутарныклы ынаняр. Раст, алла якынлашып болмаҗакмы, оңа арзыңы айдыбам билмерсиң. Реал пикирлениш эндиги бу арада ене гүйчленйәр. Онсоң Магтымгулының халкына непи дегмеҗек ёлдан йөремеҗеги белли. Ынха, онуң соңкы йыллар чекен рухы җебир-сүтеминиң нетиҗеси:

Магтымгулы, геч намысдан, арыңдан,
Эл гөтергил бу вепасыз кәринден,
Җахан долы, сең гапыл сен ярыңдан,
Мей-местми сен, я шейдамың нәме сен?!

Ол өзүне алланың гөрүнмәнлиги үчин кемсинип, өйкелән болмагы хем ахмал. Йөне өйкәңи юмшатҗак-язҗак ким?!

Гел, көңүл, башыңны чыкар думандан,
Еке галдың гам өйүнде дерт билен

Башының думаны совулдыгы сайы, Магтымгулы ене бу дурмушың говгасына гошулып гитди. Түркмениң ахвалы ене онуң калбыны лерзана гетирип башлады. Гөвнүчөкгүнлиге уруп, сопучылыкдан харай гөзлән йылларында халк хас бетер вейранлыга учрапдыр. Ханы, ол өңки гөзел Түркменсәхра? Йүпеги кервен-кервен йүкленип, дүнйә яйран шөхраты ниреде?! Ханы, о бирмахалкы түркмен бугдайы?! Чөрегинден бир дөвүм ийсең йүрегиңе гурп берйәрди ахыры. Өңлер докалан халылар ёл топурына гөмүлерди, ат дебсигини ие-ие берчин аларды. Тозаны каксаң, тәзе реңк ачып көз ялы гызарар дурарды. Тәҗирлер бейле халы үчин «Җан бер» дийсеңем берҗекди. Инди халы гөмүлен топурда гөмүлген йыланлар гизленйәр.

Урушлы-җенҗелли мекандан кервенлерем совулып гечйәр. Алыш-бериш эдере зат галмаса нәдерсиң?! Юрт вейран сарая меңзәпдир. Гедайлык, кеселчилик улы хәким болупдыр. Өз башының аман боларыны ислән ханлар, беглер халкдан дөнүп, эйран хәкимлери билен гизлин гатнашыклара гирипдирлер.

Магтымгулының йити гөзи бу өврүлишиклери гөренсоң, ол хи сопучылык билен боларсмы? Умуман, ери геленде айтсак, Магтымгулының сопучылык йылларының нәче вагта чекенини, нененси гечени, ягны сопучылык процесиниң гидишини, айдалы, ол дервүш, галандар, дивана болуп өйден чыкып гидипми я-да гараңкы өйде башына ёрган бүренип, хув-хак дийип ятыпмы — өмрүниң бу сахыпасыны ылым етерлик өврененок. Шоңа гөрә анык зат айтмак хем кын. Хер ничигем болса онуң бу йылларда сопучылыгың тарыхы, бейик сопуларың өмри, дөредиҗилиги, теҗрибеси билен ичгин, төверeклейин гызыкланандыгы, сопучылыгың XVIII асырдакы меркезлеринден хабардар боландыгы гүмансыздыр.

Башга бир чылшырымлылык хакда-да ятлалың: тарыхың шаятлык эдиши ялы, гечмиш шахырларың кәбири сопучылыгы диңе гошгуда берҗай эдипдирлер, хакыкы сопуларың хал-ахвалыны эдил өзүнде болян ялы гөркезипдирлер, имитация эдипдирлер, сопучылык поэзиясының дәплерине эерипдирлер, оны мода хөкмүнде кабул эдипдирлер я-да сопучылыгың пропагандистлери хөкмүнде өз гошгуларыны бу угра багышлапдырлар.

Сен ничик, Магтымгулы, яманлыгың унутмадың,
Гәхи-гәхи залым олдуң, гөрлениңден гайтмадың.

Гэхи-гэхи сопы болдуң, хич харамдан датмадың,
Билмедим, сен кайсы болдуң, белли бир иш тутмадың,
Не сыпахылык биле болдуң, не моллалык биле.

Шу тайда ене бир зады гөз өңүнде туталың. 1769-нжы йылда Ахмет Дүрраны Машада йөриш эдип, Шахрухың гызыны өз оглуна алып берип, ене Шахрухы өңки хэкимлик курсүсинде отурдып гайдансоң, эхли түркменлер билен бирликде Магтымгулының чыкалгасызлык, ёл йитирмек, гөвнүчөкгүнлик дөври башланяр. Шол дөврден башлап хем, тэ Ахмет Дүрраны өлйэнчэки аралык, ягны 1773-нжи йыла ченли вагт Магтымгулының серине думан чөкүп, сопучылыга йүз уран йыллары дийип хасаплаярыс. Асса-юващдан өз акымына долап алан сопучылык соңра Магтымгулыны эмай билен кенара ташлап гитди.

Биз бу тайда сопучылык, Магтымгулының бу акымда йүзен йыллары хакда жуда, жуда гысга маглумат бердик. Деңизден бир дамжача-да ёк. Гатбар-гатбар китап язылян о умман хакда гиңден дуруп гечмэге бу китапда пурыжа ёк, ол айратын китабың, өзем онйыллыклары, кече дүйрен ялы дүйрлэп гитжек китабың битиржек иши. Түркмен, умуман, түрки эдебиятың гележекки эгирт ишлериниң бири. Хэзире ченли эсасан, сопучылыгың эдебиятда шөхлелениши хакда китаплар язылан болса, дурмуш-адамзат цивилизациясының өсүшинде сопучылыгың тэсири, көп халкларың рухы кэмиллешиш процесине онуң итергиси, галыберсе-де этнографик нукдай назардан хэзирки заманда сопучылыгың ызлары хакда чуң пикирли китаплары талап эдйэр. Сопучылыгың ысламдан өңки көклери, өңки дэплере меңзешликлери, мысал үчин ессей ылмы билен, йога дэплери билен, тибет монахларының дүз гүнлери билен багланышыклары хакда көп-көп тэзе маглуматлары окыжа хабар берип болжак. Себэби бу топракда зороастризм тарыхы дөврүң илкинжи басганчакларында дөрэпди. Индуизм дини хем тутулярды. Хатда бейик Хытая хем буддизмиң шу топракдан яйранлыгы хакда алымлар хабар берйэрлер. Христианчылыгың болса тэ он биринжи асырлара ченли улы топарларда берждай эдиленлигине шаят ядыгэрликлер бар. Диймек, гиң яйран динлериң эхлисини түркмен халкының гечмиш ата-бабалары башдан гечирипдирлер. Бу улы рухы тежрибе ахыры. Бейле багт халклара өрэн сейрек несип эдйэр.

Магтымгулының заманына доланалың. 1773-нжи йылда Ахмет Дүрраны элли яшдан өтүп, кесел зерарлы арадан чыкды. Магтымгулы болса кырк яшады. Онуң ажап эйям хакда бирмахалкы умыдындан бирже сапажык галанам болса, Ахмет Дүрраның өлмеги билен о сапагам үзүлди. Дурмушда шовлы ёл тапып билмэнине, Ахмет Дүррана, ажап эйямың гележегине ынананына ахмыр-арман чекип, гечмишиндэки эдимлери яңадан селжерип, гойберен сэвликлери үчин өзүни сайгылап башлады.

Надан менем, дүшдүм пелек торуна,
Чох гарашдым, ажап эйям гелмеди.
Чыдамаз мен инди хижран зоруна,
Чох гарашдым, ажап эйям гелмеди.

Онуң ахмырының көпүси Ахмет Дүрраны билен баглы. Ядыңыздамы, өңрэк Магтымгулы:

Биз истедик улуг яран,
Несип бизи этди хайран.

дийипди. Инди болса ол дурмушың ажысындан геркгэбе доянсоң:

Гарып дүшсең, хөкман ачар айбыңы,
Дост болуп яшашсаң бейик хан билен.

я-да:

Ил ичинде шалар, ханлар.
Гөйэ сокжак мара дөнди.

дийййэр. Элбетде, Ахмет Дүрраны хем шо гатлагың ичинде, ол түркмениң кын гүнүнде оңа ярдам бермеди. Магтымгулы шундан соң ёкары гатлакдан бүтинлей умыдыны үзйэр, оларың хэсиетине-тебигатына аңры яны билен белет боляр. Шоңа гөрэ шейле нетижэ гелйэр:

Мисгин болсун мыдам сениң сырдашың,
Олдур йүрекдешиң хем-де гардашың,
Евуз гүне дүшсе бу ажыз башың,
Ода биле янар, дермана гелер.

Магтымгулы Овганыстана бирмахалкы сыясы ме-

селелер билен гиденине хем ахмыр эдйәр.

Гидер болдум йигитликде йөр билен,
Хер яна чапып мен юка сер билен.

я-да:

Оввалы аңламадым, аңлан сөзне гитмедим,
Бу белада кимсе ёк, мен биновадан гайры.

Соңкы сетирлерде Магтымгулы белки, «Оглум — Азадым» айдышыгындакы вакалары, атасының жаныгып: «Арзувлама, ханы, беги, солтаны!» диенини ятлаяндыр.

Себәби, ол Ахмет Дүррандан алдананына еке өзүниң, дост-ёлдашларының дәл, асыл ондан умыдыгәр боланларың әхлисиниң алдананына инди икучсыз гөз етирйәр. Шоңа гөрә Ахмет Дүрраны хакда гутарныклы пикирини гошга гечирмән билмейәр. Бир бент билен Магтымгулы — Ахмет Дүрраны бабатдакы вакалар тамам боляр, ол гайдып оңа хич-хич йүзленмейәр. Ынха, шол бент:

Гелди гара бела, или долады,
Дахан ачып, тили биле ялады,
Сег болупдыр, гөрен илин далады,
Чох гарашдым, ажап эйям гелмеди.

Умуман, кырк яш дүнйәге тәзеден бакмага, пикирдуйгулары яңадан сынтгыламага Магтымгулыны итерди.

Өмрүң гылла яры гечди. Онда-да ненеңси хупбатлы гечди! Говгалы заманда гележекки йыллар Магтымгула нәхили такдыр багышлар? Акман, чайканып ятан дурмушда ыкбал гәмиси оны хайсы юртдан, хайсы кенардан чыкарар?

* * *

II БӨЛҮМ

Яланчыда айланып, алтмыш яна эл гердиң,
Паныны бакы билдиң, елдиң-өсдиң йүвүрдиң.

Атасыз-энесиз, гардашсыз, достсуз, Меңлисиз, гөвни ганатсыз галан Магтымгулы бир дем тогтап, дурмуша йити назар өвүрмели болды. Өмрүң йигрими йылы Ахмет Дүррана ягшы умыт билен көйүп гидипдир. Түркменлер Ахмет Дүррана йүз өвүрселер, онуң төверегине жемленишселер агзыбирлик тапарлар, әр ызында гезселер әр дек боларлар, онсоң овган дөвлетини сынлап, шондан нусга алып өз дөвлетини гурмага башларлар, Ахмет Дүрраны хем гарындашлыгың хатырасына ярдам берер өйден Магтымгулының хасабы ялңыш чыкды. Озалы билен-ә әхли түркмен Овганыстана йүз өвүрмеди, Ахмет Дүрраны хем өз сөзүнде дурмады.

Ынха, инди Магтымгулы вейран ожагың башында ялңыз галыберди. Ханы ожак дикелтжек? Ханы от якжак? Ханы мунда йыланжак? Бирмахаллар баран ери өз өйи, гелен ери Ватан болан түркмен инди даргап-тозуп гидибермели болдумы? Агыз бирикдирип гүйжүни жемләнде кувватыны бу бейик даглар, бу гиң сәхралар жәхеклəп билмән түркменлер Хиндистан, Хотан, Румустан, Халап хем Багдат тарапа жошуп-дашып гидипди. Хотанда хан, Багдатда бег, Румустанда, Эйранда, Хиндистанда ша болуп билен түркмен инди өз илине, өз үлкесине эе болубилмән отурса нәдип бор?! Асыл түркмен гадымдан бәри асырма-асыр бөлүнип-даргап, башга-башга меканлара гидип, о тайларда өз кувватыны гөркезип йөрене чемели. Гадымы Нусай шалыгында, Бейик Солтан Санжарың гүлледен Мару-шаху-жаханында, Дехистанда я-да Гүргенчде яшаберсе болмадымыка?! Юмрулдымы-яңадан дикелтде яшабер. Әхтимал, түркмениң өзүне гаты гөвни етен боларлы. Бу меканың гачып гитжек ери ёк диийип ата атланыберипдир. Бейик түркмен энциклопедисти Махмыт XI асырда Кашгарда сөзлүк дүзйәр. Юнус Эмре XIII асырда Румда гөзел шыгырларыны язып йөр:

Гелиң, достлар, таншалың,
Иши голай кылалың,
Сөелиң, сөйүлелиң,
Дүнье хич киме галмаз.

Бейик Җелаледдин Рума мөвланалыга етишенсоң, шейле совал берипдирлер: «Хорматлымыз, Сизден бейик адам бармыка? Мөвлана шейле җогап берипдир: «Мен хайсы бир мертебә аяк бассам, хемише өңүмде бу түркмен гоҗасының, ызыны гөрдүм». Бу Юнус Эмрә берлен баха.

Гүндогарда мертлигиң миземез символына өврүлен бейик түркмен сопусы Ымадеддин Несимини 1417-нҗи йылда Халапда дабанындан сойдулар. Моголлар бейик Хиндистанда юрдуң гөркүни хем берекетини артдырмага хызмат этдилер. Нетиҗеде, дүнйәде деңитайы болмадык Тәч Махал ядыгәрлиги дөреди, Ханлар ханы дережесини алан түркмен шахыры Байрам хан гошгулар язып, овган гаракчысының элинден пида болды. Эйранда аслы түркмен болан сефевилериң династиясыны түркмен Недир ша юмруп, дүнйәни гана гарк эдеси гелди. Хиндистана баранда шо дөврлер Хиндистаның шасы Мухаммет шаны еңип, онуң түркменлиги үчин ене ша тагтында отурдып гайтды.

Булар тарыхын җеделсиз вакалары. Муны Магтымгулы аңры яны билен билйәр. Диймек, түркмен, ягшы-у яман, гараз, ша болуп билҗек экени. Онда не себәпден онуң Ватаны эесиз ятыр, чар тарапдан ат дабырадярлар?! Бер, җогабыңы! Җогап ёк. Йөне себәби велин бар: түркмен өзүни билени бәри әхли заманда мунуң төверегиндәки халклар түркмени бөлмек сыясатыны алып барыпдырлар. Бейле сөвешҗең халкы бөлмесең еңип болмаҗакдыгыны, бирлешсе өзгелери хеләк этҗегини өзгелер унутмандырлар, түркменлериң Ватандан бөлүнип гидип өзге илде-юртда ша болмагындан горкмандырлар. Ватансыз, илсиз ша болуп узага гитмеҗегини тарых ятладып дурды. Магтымгулы муңа говы гөз етирени үчин шу ашакдакы сетири языпдыр:

Ил гүни болмаса, шалар тагтыдан дүшер гидер...

Өз юрдунда ша дөремейәниниң себәбини Магтымгулы түркмениң җуда эркинлигинден, буйсанҗаңлыгындан гөзләпдир. Хер түркмен өзүне ша. Онсоң оны

башга шаха боюн эгдирип болармыка? Түркменлериң Ахмет Дуррана көпчүликлейин ыңманлыгының себәплериниң бири хем шудур.

Гаты гең хадыса: түркмениң буйсанҗаңлыгы-башы диклиги оны бейгелмекден, агыз бирикдирип кувватланмакдан саклаяр хем-де дүйбүнден даргап, ёк болуп гитмекден саклаяр.

Онда нәме этмели? Соңкы асырда говшашан шол милли буйсанҗы түркмениң йүрегине яңадан гуймалы. Эгер шо буйсанч халкы ёк болуп гитмекден саклаян зат болса, мегер, халкы багтыяр этҗегем шолдур. Муңа Магтымгулы пугта ынанды. «Таңры, ата-эне хем лебиз еке-тәкдир» диен йөрелгәниң халк ичинде ровачлыгына ол гөз етирйәрди. Буйсанч диңе лебизлиде болуп билер.

Ол шу ёл билен максада етерин өйтди: милли буйсанч дуйгусы гүйчлене-гүйчлене, ахырда, тирелериң тайпаларың бирлешмесине, бир дөвлет дөретмәге шерт дөрәр өйтди. Ол бу йылларда диңе Түркменистаның чәгинде ойланмакдан бейгелип, эйсем дүнйәниң бейлеки ерлерине патрак ялы сечилен түркменлери хем бир максатда бирлешдирмек мейли билен яныпбишди. Такдыр тупаны түркмениң бир бөлегини Хытай Түркүстанына ташлапды — оларың көпүси салыр түркменлериди, Хиндистанда месген тутан хем аз дәл (кәбир маглуматлара гөрә, хәзирки нохур тирәмизиң бир шахасы), Хырат түркменлери (түркмен алымларының көпүси мазары Хыратда галан бейик Алышир Нөвайыны түркмен неслинден хасаплаяр), Румустанда түркменлериң хас улы топары яшаяр, Ыракда, Шамда яшаян түркменлерем ата Ватаны дийип Түркменистана гөз дикйәрлер. Аждархана гөчүп гиден түркменлер-ә хениз гарындашлык барыш-гелишини хем кесмәндирлер. Эгер шу агзаланлары бирлешдирип болса, гызылбашларам тоба гелсе герек. Гүйч гөрселер, оларам асыл ганының түркмендигини ятларлар.

Ынха, Магтымгулы шейле пикир-дуйгулары башында айлап, өз өңүндәки максада етмәге ёл гөзләп башлады. Ол илини өң гелмедик, узак гарашдыран, өзгеден умыдыгәр болан аҗап эйямына, өңи-соңы етиреси гелди. Хут шо себәпли хем:

Алла ганат берсе, Хиндистан учар,
Чох гарашдым, аҗап эйям гелмеди.

диен сетирлер дөреди.

Шахыр нәме үчин, ала-бөле, Хиндистан дийдикә? Шол сетирде: «Алла ганат берсе, Румустан учар» дийсе-де болян ялы-ла. Ёк, болмаяр. Ол дурмуш шертлери, тарых вакалары билен пугта багланан, шоларың нетиҗесинде дөрән пикире эйгермесе болҗак дәл. Хиндистан диймесиниң билинер-билинмез себәплери өрән көп: хинди-түркмен гатнашыкларының (сөвда, сөвешлер, медени көклер, халкың рухы тебигатындакы якынлык-меңзешлик эсасында бир-биреги сулхы алмак, кәбир тарыхы такдырың ики халка-да махсуслыгы ве ш. м.) гадымдан бәри довам этмеги, Хиндистана эгирт улы сарпа гоймагы, Хиндистаның тебигатына, бай өсүмлик дүнйәсине түркменлериң гөзи гуванмагы нетиҗесинде халк аңында Хиндистан образының идеаллашмагы. Бир якымлы оваз эшитсе, хинди овазына деңемек, гөзел реңки гөрсе, хинди гушуны ятламак, абадан мекана барса Хиндистан ялы юрт экени диймек түркменлериң эдәхедине өврүлипдир. Соңра халк рухуна орнашан затлар дессанлара-да аралашыпдыр. Хәзирки тарыхда могол сөзи монгол сөзүниң ёюлан гөрнүши дийлип дүшүндирилйәр, эмма кәбир барлагчылар моголларың огузларың бир шахасыдыгыны тассыклаярлар. Абулгазы болса Огузханың атасына Могол дийленини айдяр. Л. Н. Гумилёвың «Гадымы түркилер» диен китабында Мочур, Могилян диен түрки атларың, агзалмагы хем бу пикире сәхел туталга берйәр. Онсоңам хиндилер монгол билен түркилери тапавутландырарлык теҗрибеси бар, олар түркменлер билен хас иррәкден бәри гатнашып йөр ахыры. Гадымда огузларың үч топарының бириниң Меркези Азиядан Демиргазык Хиндистана гайданлыгы хакда XII асырлы Михаил Сириялы хем маглумат берйәр. XII асырда хиндилер билен түркменлериң арасында сөвеш боландыгыны хинди тарыхчылары Банерҗи ве Сингх тассыклаярлар. Түркменлериң могул топарының Хиндистана гитмегиниң мүң бир себәбиниң бири хем ёкарда агзалан затлар болса герек. Бу пикире урна хөкмүнде Хиндистаның классык шахырлары, ханлар ханы Байрам ханың, оглы Абдырахымың, Мүрзе Галыбың миллетиниң түркменлигини хем ятладайын. Белли түркмен алымы, языҗысы Назар Гуллаевиң чуңңур барлаглары Хиндистанда яшан түркмен шахырларының саныны хас артдырды. Умуман, моголлар

династиясының ирки векиллери Хиндистаның паҗарламагы үчин йүрекден җан чекипдирлер.

Магтымгулы шо түркменлерден делалат гөзләп, шелар билен геплешик гечирмекчи. Онсоңам Хиндистан гүйчли мүнеҗҗимлериң, билгичлериң, тебиплериң гадымы меканы. Белки, олар түркмен халкының хачан, ненеңси ахвалда багты ачылҗагыны, нәме этсе аҗап эййям гелҗегини өңүнден айдарлар. Мухаммет ша түркмен Хиндистанда шалык сүрйән дөври Недир шаның зорлук билен алып гайдан Тавус тагт хем-де Нур дагы атлы дүнйәде еке-тәк дүрлериниң-де аслы Хиндистанданды. Галыберсе-де, Магтымгулының элмыдама сыяхат-сапара атыгсап дуран, йүреги яшлыкдан бәри Хиндистаны гөрмегиң арзувындады. Догрусы, Хиндистан билен бирликде бүтин дүнйәни айланасы гелйәрди.

Көңүл айдар кешт эдип,
Әлем-җаханы гөрсем.

я-да:

Көңлүм истәр гезсем дүнйә-әлеми.

Хинди дини (индуизм), өлүсини якян миллет хакда окан-эшиденлерини хем гөзлери билен гөреси гелйәр. Онуң билесигелиҗилиги, хер түйсли зарбалара душса-да, чаганыңкы ялы гүйчлүлигине галды. Ынха, шу ёкарда агзалан затлары ве хениз бизиң билип етишмедик фактларымызы, белки, хич махал билинмеҗек, гечмишде өмрылла букулып ятҗак вакалары биленлиги үчин Магтымгулы: «Алла ганат берсе, Хиндистан учар» дийипдир. Ол улы умыдының Хиндистанда шинелеҗегине ынанярды. О ердәки түркменлериң үсти билен ярдам дөреҗегине ынанярды.

Онсоңам шу бабатда ене бир ягдайы селҗерип гөрелиң: асыл Хиндистандан өзге дөвлетлере барян ёллар петик ахырын. Түркмен юрдуның өзболушлы габавда галанлыгына Магтымгулы гөз етирди. Хут шол габавлы халканы бөвүсмек мейли биленем йүзүни Хиндистан тарапа тутды.

О дөвүрлер узак ёла гитмек үчин узак тайярланмалы боландыгыны билйәнсиңиз. Шахырлык дәбине гөрә, душушан, тәзе танышан шахырларына өз китабыны ядыгәрлик гоймак үчин Магтымгулы гошгулы китабыны биркүч ёла гөчүрди.

Ол бу дөвүрлер йүңи етен шахырды, ады дилденн-диле гечйәрди.

Исмим дүшди илден-иле,
Нагш эдерлер дилден-диле

Өңкүлер ялы, Дөвлетмәммет молланың абрайындан пейдаланманда-да Магтымгулының халк ичиндәки абрайы етикди, гошгуларының ровачлыгы барха гүйчленйәрди. Элбетде, Магтымгула эерижилериң дөрәнлигине хем гең галып отурасы иш ёкды. Себәби арының бала хүҗүм эдиши ялы, адамлар хем тәзе рухлы гошгулара ыхлас барыны эдйәрдилер. Бир ерде Магтымгулының гошгулары окалса, шо тайда барып чокйәрдилер. О гошгулары язан шахырың өзлерине иң якын адамлыгыны шобада дуйярдылар. Себәби гошгудан дашгары, сетирлериң арасындан, аңырсындан, бентлериң гадамындан биргеңси, якымлы, йүреги ынандырыҗы оваз эшидилйәрди. Бейле овазы окыҗылар, диңлейҗилер, хатдатлар, моллалар, ахунлар бу чака ченли хич-хич эшитмәндилер. Шоңа гөрә узак-узак ерлерден хатдатлар гелип Магтымгулының гошгуларыны гөчүрйәрдилер. О хатдатларың эли бош гелмейәни белли: хер бир шахыр үчин иң улы совгадың китаплыгыны олар теҗрибесинде гөрүп йөрлер.

Магтымгулының хыялында Хиндистан барха җанланып, якынлашып баряр. Ела чыкҗак хер бир адамда болшы ялы, Магтымгулы хем гөвнүниң агырылы ерини ятлаяр. Хич махал ятдан чыкмаян, унудасы гелсе-де унудып билмейән Меңлиси бу гүнлер оңа хас бетер азар берйәр. Себәби Меңлиниң ак йүзүнде хут хинди халлары барды ахыры. Хиндистанда, белки, Меңлә саташар. Эгер Меңлини гөзлери гөрсе, йүреги ярылаймазмы? Эгер дири болса, ол киши машгаласыдыр. Онсоң Магтымгулы ненең киши машгаласының аягына йыкылып билер?! Йыкылман дуруп билермикә? Догрусы, Меңлини гөрсе, өзүни ненеңси алып барҗагыны Магтымгулы гөз өңүне-де гетирип билмеди. Меңлиниң гөзел кешбиниң җикме-җик, анык гөрнүшини хем гөз өңүне гетирерден эҗиз. Айралыгың рүстем тарапы — ол ынсан кешбини, әдим сайы, думана дулап баряр. Йөне Меңлә ыхласы велин, кырк яшасада, Меңлини йитирени бәри, йигрими йыл гечсе-де, мөвҗемесе, кемеленок. Меңли сөзүниң агзалмагы етик. Меңли—Новрузың юмшаҗык, ап-акҗа, эрәп барянҗа гары. Меңли — дерелери гүммүрдедйән дәли силлер.

Меңли—рахат асмандакы әлемгошар. Җеннетиң алма-энары— Меңли. Бехиштиң безеги — Меңли. Асла, дүнйәниң чүрбашы — Меңли. Ынха, Магтымгулының көңлүнде Меңлиниң тутян орны шейле. Онуң «Хиндистанда хыялым» атлы гошгусында шейле сетир бар:

Меңли җана от салар,
Оды җисмимде галар,

Магтымгулының ялңызлык дердине яняны белли. Өленлер-ә өлди гитди, эмма дири йитен гардашларындан хенизем дерек тапыланок. Онуң йүреги гардашларыны күйсәбем эленйәр.

Бир гардашсыз паныда,
Ничик өтер ахвалым?

Магтымгулының әхли пикир-дуйгусы Хиндистан тарапа дөненде:

Көңүл ёла ровандыр,
Хиндистанда хыялым.

диен сетирлер дөреди. Йөне Магтымгулы Хиндистана уграманка гызылбашларың улы лешгери түркменлериң үстүне дөкүлди. Оларың эсасы үргусы Гүргене гөнүкди, бу шәхер Түркменсәхраның меркези хөкмүнде адыганды. Сөвешлер шейле бир узага чекмесе-де ики тарапдан пида аз болмады. Гүрген төвереклериниң түркменлери агыз бирикдирип, гызылбашлара берк гайтавул бердилер, бу сөвешлериң баршында Эйраның гележекки шалары Агамухаммедиң доганы, Фетхалының болса какасы Хасангулы өлдүрилйәр.

Гүрген этрапындакы сөвешлер 1774-нҗи йылда болуп, түркменлериң еңши билен тамамланяр. Бу еңшиң харбы тайдан улы әхмиети болмаса-да, сыясы-рухы бабатда түркменлере әгирт тәсири болды. Агзыбирлигиң гүйҗүне ынанмага, өз кувватыңа бил багламага, биз еңмелидирис диен пикириң беркемегине хут шол еңиш итерги берди. Хут шол еңиш түркмен буйсанҗаңлыгыны екары гөтерип башлады. Элбетде, Магтымгулы муны гызгыны билен алып гөтерди.

Гурдугым аслында, билгил, бу земиниң мыхыдыр,
Эрер ол эркин мыдам, будур түркмен бинасы.

Терки-дүнйә эйлейир, гелсе ракыплар гашына.
Бил, полатдан бина болган, будур түркмен галасы.
Сүлейман хем Рүстем Зал, Җемшит оңа болмуш геда.
Гүнде йүз мүң салса лешгер, дегмез шаның беласы.

Даглар ондан алар таглым, лешгерлери сап-сап дурар,
Хер саланда зүлпүкары, артар йигитниң хөвеси.

Теке, ёмут, языр, гөклең, Ахал или бир болуп,
Кылса бир җайга йөришни ачылар гүл ләлеси.

Күлли гызылбаш барыны атды даг аркасыга.
Гиҗе-саба ятмайыр, гелер оларның наласы.

Хер яна урса гадам сайят, болмаз хич душвар,
Хич ким бенди кылып билмез, дүшмез түркмен баласы.

Арыфлары дем-дем гелер, тойы бардыр хер заман,
Мерди-мердан сөзлүдир, ол, ёкдур көңүл гилеси.

Айдадыр Магтымгулы, ёкдур көңүлде хилеси,
Хак сылайып кылмыш назар, бардыр онуң саясы.

Ол Хиндистана белент рухлы уграды, өз халкының баслыгып ятан кувватына, иру-гич бирлешҗегине пугта ынамлы уграды.

Ел угрунда көп-көп өвлүйәлере зыярат эдип барышларына, Магтымгулы халыпалары Абу Сейит Мәнелиниң, Абул Фазл Сарагтының мазарларының голайындан, я дениңинден геченлеринде олары айратын ятлап гечди. Мара гелип кервен йүк яздыранда Магтымгулы Хоҗа Юсуп Хемеданының чал оҗарларың арасында зордан гөрүнйән күмметине йөрите барып дога окап гайтды. Бейле янда дымып ятан Мару шахы җахан шәхериниң галалары, кервенсарайлары, гаравул диңлери Магтымгула гамгын пикирлер берди. Әхли ымаратлардан хас ёкарда селеңләп дуран Солтан Санҗарың күмметине узак бакып дурды. Шонда ол селҗуклары, бу шәхериң бирмахалкы бейик шөхратыны, дүнйәдәки ат-овазасыны ятлады.

Ханы, ол шөхратлар, ханы ол атлар?! Бейле дөвран инди бу шәхере доланмазмы?

Бу җелегайлара мукаддес ыслам өзгелере гаранда озал гелипди. Ол йыл 651-нҗи йылдыр. Омар Хайям, Ибн-Сина бу шәхериң ылмындан гана-гана ичипди. Бейик Новайы бу тайда гөзел метҗит салдырыпды. Бейле сенелери нәче санасаң санабермели. Себәби Мары энчеме асырлап Гүнбатардан гелйән йүпек ёлуны Гүндогардан гелйән билен сеплешдирен алтын халкады ахыры. Марыны гөрмән гиден сыяхатчы өмүрлик арман чекйәрди.

Улуг Мару шахы-җахан,
Вейран болды, чекйәр пыган,
Магтымгулы, ачса дахан
Зыбандыр мукам гашында.

Магтымгулының «Мару шахы-җахан» ады билен бир поэмасы хем бар.

О дөвүрлер Хиндистана барян якын ёл Овганыстаның үстүнден, Хайбар гечидинден гечйәрди. Ахмет Дүррәны арадан чыкансоң, онуң оглы Тимур ша тагтына гечип, Овганыстаның умумы дуркы үйтгемедигем болса, о юрдуң шөхраты Ахмет Дүрраны дөврүндәки ялы дәлди.

Кервен бүтин Овганыстандан гечмели болансоң, ММагтымгулы ятламаларыңам эҗирли йүкүни гөтерип гечмели болды. Ахмет Дүррәныдан алданып галанына, оңа касыдалар язанына ахмыр-арманы шу вагт хас мөвҗеди. Ол муны өмүрбойы унутмаз, өмүрбойы өзүни игеләп гезер.

Магтымгулы, ягшы гөрерди ишин,
Кыркындан соң җахыл болса адамзат.

Ёлда гөренлери хакда не Магтымгулының өзи, не-де оңа дегишли материаллар хабар берйәрлер. Йөне узак ёла гиден кервениң көп-көп вакалары башдан гечирйәни белли. Магтымгулы хениз гөзи гөрмедик меканлары гөренде, айратынам Овганыстаның гүнортасының гыш болмаян ерлерини гөренде, үйтгешик кешпли, башга гейимли, дүшнүксиз дилли адамлара душанда гөвни галкынды. Ол тәзе, тапавутлы дүнйәни гөрйәнине гуванды. Бир такырың үстүнден баранларында гара чадырлылар дийилйәнини

гөрди, олар гара чадырлы өй дикип отырдылар, оларың тени хем, эгин-эшиги хем гап-гарады. Диңе гөзүниң агы, диши, дырнак маясы сәхел чалҗарярды. Гара чадырлыларың зенанларның әхли өртүнҗеси гара матадан. Ким гыз, ким гелин билҗек гүманың ёк. Гара тутудан гара гөзлер җыклаяр. Гара чадырлылардан — бир яшулы кервени чая чагырды, эмма кервенбашы таңрыялкасын айдып гечиберди. Бу гара реңклер оны үйшендирдими я-да башга ерде дүшлемек мейли биленми, кервенбашы инербашыны чекмеди.

Гүндогарда кервенлер гаты сересап болярлар. Эгер гөвнүне гылың гадары ялыҗак хем гүман гитсе дүшлемән гидиберйәрлер. Дүе, бичәрелер, шейле бир йүке верзиш велин тә йыкылянча гитмәге разы. Олар аяк эпмән гаты узаклара етип билйәрлер. Кервенлериң көпүсиниң яны гораглыдыгы, кәбир кервенлериң җуда берк гораглы херекет эдйәни белли. Атлы-яраглы бир топар киши кервени галлап барярлар. Ела белет дүекеш кервени гаракчы-галтамана гөркезмән гидер ялы, дүшләнде ховпсуз дынч алар ялы ёл ызлаяр. «Кервен гөрсе, гаракчылар гуванар». Ел-тупаның гечйән угурларыны гөз өңүнде тутяр. Аматсыз ерде дүшлән кервени чәге-гум сырап гөмен пурсатлары аз болмандыр.

Вагшылардан горанмагам баш шертлериң бири экени. Ахмаллыгыңы алдырсаң, я гөнүмел габат гелсе, гурт ордасы кервени парчалап билйәр. Кервен гөрсе алдыгына гум тозадып, гөз ачар ялы этмән, эйменч сес чыкарып, шол башагайлыкда дүелериң, атларың бокурдагына агыз уруп ганыны сорян вагшыларам бар. Олара гызылҗа гурт диййәрлер. Гараз, кервениң ягысы кән. Магтымгулының гошулып барян кервенем бу ховп-хатардан халас дәл.

Бир обада дүшләп, саба билен ёла дүшенлеринде бир топар ярым ялаңач мәхелле кервен ёлуны баглады. Оларың йүз-гөзүнде таламак максадының ёклугыны дүйян кервен горагчылары олара бәш шайы берип гечиберҗек болды вели, болмады. «Е-ок, бейле арзанҗа сыпмарсыңыз. Биз лолулар (булуч дилинде «гезенделер» диен манысы бар) ач өләймели дәл ахыры. Айдым диңләрмисиңиз — баш үстүне! дабанымыз биле ериң ягы чыкянча бөкеләп, танс эделими — баш үстүне! Гызыл отда аякялаң бөкелесек, гөвнүңиз шат болуп, өлмез өди эчилермисиңиз — баш үстүне! Айдың, нәме этсек, гөвнүңизден турубилерис? Сиз бай, биз гедай. Сиз бермели дәл, бизем алмасак өлйәс. Буйруң, хоҗайын, гуллуга кайыл, йөне өлмез өди оклап гечиң. Маңа бериң, аялыма, гызыма, егениме, дайыма, хо-ол бейледе аяк үсте галыбилмән ятан атама-да согап үчин бир зат бериң. Бериң! Бери-иң!! Бе-ри-иң!!

Лолуларың ынанҗына гөрә, олар ишләп иймели дәл. Тапса, диләп алса, кәхалатда огурлап алса алмалы, йөне элине пил алып, орак алып, чекич алып ишлемели дәл. Гадымда пыгамберлериң бири булара небси агырып экмәге бугдай беренмиш: «Шуны хөкман экиң, хер дәнәңиз муң болар. Сизем гедайлыкдан чыкарсыңыз». Лолулар зордан гөвнәпдирлер. Эмма шол гиҗе бугдайы говруп гоянмышлар-да эртири экен киши болупдырлар. Элбетде, бугдай гөгермәндир. «Ынха, гөрдүңизми, худайың буйругы шейле» дийип, лолулар даргап гиденмиш.

«Гедаям гөрлендир, гезенде-де гөрлендир, йөне бейле алып-ёлуп бареяны гөрлен дәлдир» дийшип, лолулардан зордан сыпан кервениң адамлары геңиргениш йөрдилер.

Кервен, бейле-бейле вакалара көп саташып, ёл сөке-сөке, Хайбар гечидинденем ашды. Ине, эртекилерде, дессанларда тарыпы етен Хиндистан. Магтымгулының яшлык арзувы. Гүндогарың он секизинҗи асырдакы үч сүтүниниң бири — Түркүстан, Румустан, Хиндистан.

Магтымгулының аягы дүшенде Хиндистан ненеңси ягдайдады? Бу йыллар Хиндистаның шасы Ша Әлем II. Хиндилер Ост-Инд кампаниясының сыкаҗына барха бетер сезевар болярдылар. 1770-де эййәм Бенгалияда иңлислер агалык эдйәрлер. Хиндистаны французлардан габаныи, иңлислер французлара гаршы сөвеш херекетлерини алып барярды. Хиндистаның он алтынҗы, он единҗи асырың башларындакы болчулыгы бүтинлей ят болуп, онда-мунда ачлык башланяр. Хинди халкының касталара бөлүнмек гылыгы хем оларың өсүшини гаты бөкдейәр. Иңлис колонизаторларының рехимсиз эзиши башланяр. Моголлар тарапындан дөредилен дүнйә белли ядыгәрликлери ве тебигатың хиндә берен пешгеш байлыгыны, ягны Ахмет Дүрраның талап түкедип билмедик байлыгыны иңлислер сырып-сүпүрип топлап, өз юрдуна дашап униградылар. Муңа гахар-газабы пүре-пүрленен хинди халклары гаршылык гөркезиш мейиллери билен дем алып башлапды.

Шейле вакаларың гызышышыны Магтымгулы гөзлери билен гөрүпдир. Колонизаторың гүн четинден гечмәге, ягны оңа көлеге бермәге хиндилериң хукугы ёк экени. Шуңа меңзеш кемситмелере, гулчулык дүзгүнлерине боюн эгмедиклериң гамчы билен сайгыланып, сува салма енҗилишини гөрен Магтымгулуда ненеңси дуйгуларың оянанлыгыны гөз өңүне гетирмегем хыллалла. Ол өмрүнде көп зорлук гөрүпди, йөне хенизе ченли бейле зорлуга гөзи дүшмәнди. Иңлислериң башга бир юрда гелип, аркайын агалык эдип билшине җыны атланды. Халкың ахы-зарлы яшайшына гөвни дилим-дилим болды. Аңырдан геленде Хиндистан бабатда улы умыт билен гелен шахыр юрдуң ичиндәки бу говгалары гөрдүги, көп затдан гечди. Шонда онуң башына шу сетир гелен болса герек.

Хиндистаны аху-зар харап эйләр.

Бу сетириң дөремегине халкың өз тебигатындакы юмшаклык, өзгәниң гөвнүне дегенинден өз гөвнүни гүйденини бәхбитли гөрмек, ямандан бойнуны сатын алып гачмак, ягны адам ийиҗи гаплаң оба аралашса, гапланы өлдүрмекчи болман, обадан чыкып гидибермек, гечиримлилик хем аша чыдамлылык ялы хәсиетлери Магтымгулының сынламагы-да себәп боландыр. Хиндистанда индусларың мукаддес хасаплаян сыгырларының шахының арка бака өсмегинденем көп маны алнан болса герек. Илкинҗи маны — мен сени сүсҗек дәл.

Магтымгулы Хиндистана баранда иңлислер энтек Делә ве шондан демиргазыкдакы ерлере аралашмандыды, ыслама уйянлар, шол санда түркилер хем эсасан шол ерлерде яшаярды. Олар ерли халкларың дәп-десурларына кем-кем уйгунлашып барярды, хатда иң пугта зат дилдир вели, шолам өзге сөзлери өз сүрүсине гошуп, челтеклешип барярды. Муны гөрен Магтымгулы өз умудының бош чыкарындан горкуп башлады. Сөзлешип-таныiшып, көңүл кешигүни сынланда, оларда түркменчилик рухуның өрән говшанлыгыны, ата Ватан, дүйп мекан диен дүшүнҗелериң дүйпден үйтгәнлигини йүреги гыйым-гыйым болуп сынлады. «Биз булардан ярдам умыды билен гелдик вели, буларың өзи өзгә сиңип баряр-а». Ватаны терк этмегиң өзи, гой, ол ненеңси себәплер билен дүшүндирилсе дүшүндирилиберсин, ахырда өзүни йитирмекдигине Магтымгулы ене бир ёла гөз етирди. «Мүсүрде ша боландан,

өз юрдуңда геда бол» дийип, халк йөнелиге саргыт эдйән дәлдир.

Хер халк ватанчылык дуйгусыны өзүче аңладяр. Түркменлерде түркменчилик диен гаты гиң, чуң маныны өзүнде җемлейән сөз бар. Диңе шу сөзи дүшүндирмекден өтри бир китап язып болҗак. Халк өзүни билип башланы бәри бу сөз хем шо байлашып, ровачланып гелипдир. Бу сөзүң дүшүндирип болмаян, сөз билен аңладып болмаян тараплары хем бар, муңа халкың өзболушлы коды, паролы — сыры хөкмүнде, бир-биреги танамагың, дүшүнишмегиң илкинҗи гуралы хөкмүнде гарамак болар. Белки бу код ынсан интуициясынданам ёкарракда дурян болса герек. Шонданам чылшырымлыдыр. Онсоң түркмен дәле түркменчилиги дүшүндирмегиң өзи хем сөзүңи шемала совурмакдан өвей болмаз. Дүшүндирилмән дуюлян затлар еке түркменде дәл, хер халкда-да бар.

Ынха, Магтымгулы хем шо түркменчилик нукдай назарындан хернәче чемелешсе-де дуйгуларына дуйгудаш җогап алабилмеди. О ердәки түркменлер, озалы билен, инди хинди түркменлериди, азлык көплүге барып гошулансоң көплүгиң угры билен гидипди, оларда Түркменистан хакда дуйгулар думана сиңипди. Элбетде, оларың ичинде-де түркмен бирлигини дөретмек ислейәнлер барды, эмма шейле-де болса, бу тайдакы түркменлериң көпүсиниң үмзүги башга-башга нокатлара гөнүгипди. «Булары өз максадыма дөндерип билмезмикәм?» диен совала Магтымгулы оңын җогап берип билмеди. Хинди түркменлериниң Түркменистана, Түркменистандакы түркменлериңем хинди түркменлерине ярдам эдибилмеҗегине, көп-көп пикирленен, дүрли себәплери дегширип гөрен Магтымгулы гөз етирди. «Түркмениң бир сынасы кесилипдир-дә».

Магтымгулы Хиндистаның көп ерлерине, айратын хем түркменлериң, мусурманларың көп яшаян этрапларына айланыпдыр, пыяда, өкүзе тиркелен арабалы, дүели, пил мүнүп айланыпдыр.

Нейлейин мен сепил гезип, Хиндистаным бар меним.

Хиндистаның боз тебигатыны небсевүр сынлапдыр, эдил паласың эрши ялы, асмандан салланып дуран дәли җаланың астында энчеме ёла эзилипдир. Өз сүтүнини пүрли шахалары билен гизләп отуран лавр агачларыны, ак топугыны гизләп отуран Меңлә

меңзедипдир. Гара гашларының арасы басма халлы хинди гызларыны хем Меңлә меңзедипдир.

Роюнда хинди халлы,
Мынасып бир җенан бармы?!

Ол әхли ерден Меңлини гөзледи. Гул базарларында-да зынҗыра багланан Меңлини идеди. Гуран агаҗың үстүне хашал от атып, яшап отуран бенделериң арасынданам, гызганың саясындакы я-да топар-топар болуп гечип барян гедайларың арасынданам бирден Меңли, «Магтымгулы-ы!» дийип бозлап чыкайҗак ялы болды дурды. Вах, бичәре, Магтымгулы! «Ашыкда аң болмаз» дийлени-дә. Магтымгулы ялы бейик көңли сөйүп билен йүрек хи би гул зынҗырларына, гедай ёдаларына кайыл болармы, я өзге бири билен яшашып билерми?! Ол шейдендең, говусы, дәли деря өзүни окламазмы? Муны Магтымгулы бизден гowы билйәр вели, нәтҗек-дә, йүрек дийлен бир диенетмезегем бар.

Хиндистаның гең тебигаты, хениз иңлислериң заялап етишмедик тебигаты Магтымгулының гамгын көңлүни авлады. Аглаба еринде совулмаз бахар болансоң, топрагының көп бөлеги, айратынам Декан текизлиги дийилйәни, өрән мес гызыл топракды. Гызыл дийсең гызыл. Кесеви сүнчсеңем гөгерҗек. Токайларында хениз гөрүлмедик агачлара аклы хайран бакды. Бир агаҗың сынасындан сүйт ялы сувуклык акып-гурап ятыр. Чексең сүйнйәр. Башга бир агаҗың башында кыркгүнлүк ялы сары миве бар, хер бири келле ялы, аграмы бәш-алты килограма етйәр, кесип гөрсең маңыз орнуна чиг гаймак ялы якымлы шире бар. Ене бир агачдан мүшки-анбар ыслары күкәп дур, җорап өрүлйән сыхҗагазлар ялы шахаларыны якаң да түтәп, хас хумарлы ыс берйәр. Ене бир агаҗың шахасындан бир гарыш дөвүп алып хер гүн дишини пәклейәрлер. Дүрли шекилли маймынлар болса шаха-дан-шаха бөкүшип, өз диллеринде сөзлешйәрлер. Элбетде, өзге юрдуң шемалы хем гең гөрүнйәр. Бу экзотиканы, җеннете чалымдашлыгы соңра шахыр гошга гечирмән билмез.

Хиндиге багш эйләп ериң ягшысын.

я-да ыссыдан, пукаралыкдан яңа диңе уят ерини өртүп йөрен хиндилери гөренсоң:

Хинди кимин эгин өртиң болмаса,
Патышалык пушеш чигне салдым тут

диен сетирлер дүнйә инипдир.

Хинди хәсиетини, оларың пиле хорматыны сынлапдыр.

Хинди җандан өтер, пилинден галмаз.

Магтымгулы Хиндистаның чәклерини шейле кесгитлейәр:

Он ики мүң агач җайы — Хиндистан.

Хиндистаның шәхерлеринде, белент-белент ымаратларында, галаларында боланда шахырың гөвни ачылды. Ол Делиде Кутбеддиниң минарасыны гөрди. Дүе ялы дашлары кесип, гырып, реҗели гоюп дөредилен кешдели минара Бухарадакы, Хывадакы минаралара чалым этсе-де олардан хас махабатлы хем җуда әгиртди. Ол минарадан Хиндистаның кувватыны хем-де белентлигини дуймак болярды. Минараның бейле янында ёгын, тогалак демир сүтүн ере чүмүп дурды. Хиндилер бу сүтүниң минара гурулмаздан хас-хас өңден бәри дураныны Магтымгула айтдылар. Бейле сүтүни адам эли билен гуймага гадымыетиң гурбы етҗек дәл, үстесине-де бу сүтүн башга бир әпет энҗамың бир бөлеги ялы болуп гөрүнйәр. Магтымгулы посламан, миземән дуран бу сүтүне бакып, аклы хайран болуп узак дурды. Бу ердәки дуйгулар соңра гошгы болан-дыр, эмма я шо гошгулар тапыланок, я-да хәзирки гошгуларында бар болса-да сайгармага хениз аклымыз чатанок.

Элбетде, белент хем язгын депеде хованланып отуран Җума метҗитде энчеме ёла намаз окады. Бу метҗите бейик Хиндистандакы мусурманларың көңүл сарпасы ёкарыды. Метҗидиң кашаңлы минаралары, гиң айтымы, ортадакы ховузы хем өзболушлыды. Аллаха налыш эде-эде дызлары, тирсеклери, маңлайы даша урла-урла берчин алан кишилер гөзлерини юмуп, биргеңси овазда налышыны довам эдйәрдилер. Оларың әхлиси диен ялы пукара, гедай, дервүш. Ярым-яланаҫ, гүне какан, гаралып-көен беденлер. Гөзлери яшлы, багры башлы көңүллер. Магтымгулы җемагатың бу херекетини, овазыны хем реңкини аңында өмүрлик нагыш этди. Ол соңра «Гүзешт эйле» диен гошгусында бу хеңлери уланар.

Хиндистан көп динлериң хем меканы хөкмүнде Магтымгулының үнсүни чекди. Зороастризм, индуизм, христианчылык, ыслам. Айратын хем өз бутуны өзи ясап, өзи хем оңа чокунян бутпаразлар Магтымгула гаты гең гөрүнди. Ол сопучылыга йүз уран йыллары

алланың җемалыны гөрмәге сынанышыкларыны, рухы эҗир-гөргүлерини ятлады. А бутпаразларың болса херсиниң өйүниң дулунда худайы айбогдаш гурап отыр. Ынанчларың бу тапавуды Магтымгула эҗирли ойлары мирас гойды. Диймек, хер диниң өз худайы бар-да. Онда аршдамы-күрсдеми, ниределиги белли болмадык алланың янында ене бирнәче худай бар-да. Муны Магтымгулының билеси гелди. Аслына, көкүне етмәге дырҗашма шахырың ганында барды. Ол индусларың өлүсини якышыны гөрди.

Бу, нәме, өлиниң депеленмегими? Гайта, индуслар, өлүсини якып билмесе, өли харланан хасап эдйәрлер.

Етмиш ики миллет гөмер өлүсин,
Сегпараз миллети ләши яндырар.

Ләши янян индуслар, эмма олар сегпаразлармыдыр? Я-да сегпараз сөзүни Магтымгулы гөчме маныда уландымыка? Я асырлардан асырлара гөчүрилип гелнен голязмаларда үйтгетмелер, ялңышлар зерарлы сегпараз сөзи төтәнден дүшдүмикә? Белки, он секизинҗи асырларда түркменлериң арасында индуслара сегпаразлар дийлендир? Окыҗым, гараз, сораг кән. Халан сорагыңы, эдил экзаменде билет чекишиң ялы, чек-де өзүң җогабыны берәй.

Онуң терсине парслар диен халкыет өлүсини бейик депә чыкарып, ере дүйнемән гойяр. Маслыкы гушлар гак-гаклашып җеседи чекеләп-чокуп түкетйәрлер. Эгер гушлар җеседе дегмеселер, онда өлениң багты песлигини аңладяр.

Шейле дессур ысламдан өңки заманда Түркменистанда-да бар экени. (С. Демидовың маглуматлары).

Сиз шундан соң Магтымгулының ашакы сетирлерини окасаңыз хас дүшнүкли болар:

Лачынсыз чөл ерде галан маслык мен,
Мени гөрүп, ләшлер аглар халымга.

Диймек, өлини кепене долап, я Астраханда гөрши ялы, агач габа салып топрага табшырмак дәби, бу халкларда уланылмаяр экени. Шунда Магтымгулы Недир шаның динлери бирлешдирмек бабатда бирмахаллар айдан пикириниң телекдигини ене яда салды. Асла, диңе бир динлерми?! Эйсем бир халкы бейлеки

бир халка гарҗашдырмагың хем говулыга элтмеҗегини Магтымгулы ойланыпдыр. Хер халк өз ёлундан гитмелидир, өз гадымыетини, дәп-дессурларыны, азатлыгыны сакламалыдыр. Бу өсүш бейлеки бир халкың өсүшине бадак атмалы дәлдир. Бейдилсе халкың халка гошулдыгы боляр.

Етмиш ики миллет бөлек-бөлекдир,
Бу бөлекден гошма өзге бөлеге.

Магтымгулы моголларың меркези Агра шәхерине баранда Тәч Махал ядыгәрлигини узакдан сынлап, дүнйәдәки әхли ядыгәрликлериң найбашысыдыгына акыл етирди. Ол Хиндистаның йүрегинде бина эдилен бу ымаратда Ыспыхан уссаларының, Мавераннахрың ве Марушаху-җаханың гала, метҗит гурмак теҗрибесиниң хем-де хинди байлыгының бирлешмесини дуйды. Эгер шейле бирлешме болмадык болса, кәмиллигиң бейле белентлиги газаныылмазды.

Гүн доганда ак үмүр сырылып, озалы билен Тәч Махалың ак гупбасыны ягтылдяр, соңра дөрт минараның башы думандан сайланяр. Алкымындан акып ятан Җамна дерясының гөк сувунда икинҗи Тәчмахалың шекили толкун атяр.

Хиндистан ояняр. Азан сеси яңланып гидйәр. Баглы көчелериң шовхуны артяр. Дүрли дүканларың гапысында алыҗылар гөрүнйәр. Ёл боюнда отурып, дерман отлы дүвүнчеклери ики дызының ашагына сокан тебиплер дерди деп эдйәрлер. Бир ерде ак сакгалы билине етип барян гарры палчы гаршыдашың чеп элини ики аясы билен гысып, бир затлар самраяр, маргир түйдүгини чалып, йылан ойнадяр, хо-ол бурчда яш киши гөз баглап халаһыгы хайран галдырып отыр, көчеден бири гара дер болуп рикша чекип баряр, багың көлегесинде бир гара хинди иркилип дуран өкүзиң ики шахының арасында аягыны саллап, төвереге бакяр, ак-яшыл кеҗебеде саяванлы отуран бир зенаны әвмезек пил алып баряр, пили идип барян хызматкәр болса: «Совулың, совулың» дийип, мәхеллә гыгыряр. Ярым ялаңач, беземен адамлар, аягының башам бармагы йүзүкли, топугы билезикли, бурны халкалы, маңлайы басма халлы зенанлар. Гулак халкалы, яны гылычлы, аркасы үтүк гошхалталы эркек кишилер. Хер ким өз дерди билен гүмра. Бу җемагатың ичинде сырдам бойлы Магтымгулы хем бар, ак камысдан бол тики-

лен гейимли, башында Меңлиниң тикен тахясы, өзгелере аклы хайран. Йөне оңа бакян ёк, гөвнибир мәхелле. Эмма шо гүнлер Тәч Махалы гөрен Магтымгулыны сынланлар багтыярды, нәче йыллар бәри чөкгүн гөвүн бу гүн өңки дуркуна гелипди, нәче йыллардан бәри бурук боюн бу гүн дикелипди, овазында рахатлык хем сөйүнч белентди. Магтымгулының Хиндистанда биле йөрен ёлдашы муны дуйман билмеди. Шол ёлдашы аркалы Магтымгулы урду, санскрит диллерини өвренмәге башлапдыр дийип алымлар чаклаярлар.

О ёлдашы ким? Биз оны хениз билмейәрис, шахыр онуң адыны хем айтмаяр. Айдасы геленлигинде-де гүндогар шыгыр дүзүлишиниң берк кадалары оны айтмага хер махал мүмкинчилик хем берип дуранок. Онда шейле сетир бар:

Хемра кылдым базыгәри, ёртуп гезип Хиндистаны

Магтымгулы өз умыдыны хасыл этҗек болуп Хиндистанда көп гезипдир, көп-көп кишилер билен сөхбетдеш болупдыр. Айратын хем хинди мүнеҗҗимлери билен узак-узак сөхбетлер эдипдир. Акбарың баш везири, ёвуз ёлда овган элинден өлен шахыр Байрам ханың, Мүрзе Галыбың несиллери билен гүррүңдеш болупдыр, маслахатлашыпдыр, шо дөвүрки Хиндистан шахырлары билен душушыпдыр, гошгы окашыпдыр, элбетде, адат болшы ялы, бир-биреге китап, өз голы билен язылан гошгы совгат берипдирлер. Магтымгулының велин эсасы үнси башга затдады: бу ердәки түркменлерде түркменчилик сакланыпмы, олар умумы түркмен такдыры хакда ойланярлармы, түркмени багтыяр этмек үчин, гафлатдан оярмак үчин херекет эдип билҗеклерми?

Ек!

Магтымгулы муны ялңышман кесгитледи, бейле нетиҗе гынанчлы болса-да, өзүне дөзмесе болҗак дәл. Хакыкаты ынҗыдып билҗек дәл. Ынха, миллети миллете гошсаң нәме болян экени.

Етмиш ики миллет бөлек-бөлекдир,
Бу бөлекден гошма өзге бөлеге.

Магтымгулы Хиндистанда узак вагт болды, көп-көп ерлери, халклары сынлады.

Нейлейин мен сепил гезип, Хиндистаным бар мениң.

Бу юртдан гайдансоң, элмыдама онуң аңында Хиндистан образы фосфор дашы ялы шөхле берди дурды. Магтымгулының бу тайдакы түркменлерден эден тамасы чыкмаса-да, бу гынанч Хиндистан бабатдакы пикир-дуйгулара зепер етирип билмеди. Соң-соңларам ол ене Хиндистана сапар этмек хөвеси билен яшады. Газети хем илкинҗи ёла шо тайда гөрен болмагы мүмкиндир. Хиндистаның илкинҗи газети: «Бенгал газетт».

Хәзире ченли нешир эдилен гошгуларында отуза голай ерде Хиндистан, хинди сөзи улы мәхир хем сарпа билен тутуляр.

Магтымгулы Хиндистандан чыкып, йүзүни Чынма-Чына, Түркүстана, Хотана бака тутуп гитди.

Түркүстандыр хыялым,
Ачгыл, таңрым, сен ёлум.

Хиндистаның тебигатының, ачык гөвүнли адамларының, гөзел-гөзел ядыгәрликлериниң җадысы говшадыгы сайы Магтымгулының йүрегинде гөзел или — әесиз, дагынык Түркменистан шөхлеленип башлады, оны гөреси гелип хесрете батды. Онсоң обада ялңыз галан гелнеҗеси, начар доганы Зүбейда тиз-тизден гөз өңүнде җанланды. Хиндистандан тапылмадык, эмма хер әдимде хинди халлы гызлары гөренде йүрегини җөвлан урдуран Меңлини ненеңсилер күйседи?! Меңли билен яшалан гысга йыллары әхли җикме-җиклигинде ятлап, багрыны даглады. Абдылла билен Мәмметсапа доганларыны хем өмүрлик гөзләп гезмели болды өйдйән.

Гонамбашы болуп, гара топрага гарылып ятан губура өврүлен атасыны ятланда хас екесиреди. Топрага дөзүленлери ятлап аңырсына чыкып болармыка?! Бир кервене дүзүлмәге етҗек доган-гарындашлардан биркүч адам галды ахыры.

Хер бир түркмениң ызында огул гоймак — оҗага эе гоймак арзувының өзүнде хасыл болмайшына-да ол яныш-яныш күл болды.

Гоч йигитде огул ёкдур,—
Оҗак йитип, юрт иңңилдәр.

Магтымгулының өз юрдуны хернәче күйсесе-де Хиндистандан гөни өе гайдыбермән, Чын-Мачын, Түркүстан, Хотан тарапа гайтмасының себәплери кән. Озалы билен, бу меканлара якын гелен соң, гөрүп гитмек мейли, халкың аңында эдил Хиндистанча дереҗеде сөйгүли образа өврүлмеги, хүнәрментчили-

гиң, йүпекчилигиң гадымы месгени хөкмүнде кувватлы юртлугы, гадымы түркменлериң, айратынлыкда салырларың яшаянлыгы, түркмен тарыхында энтек гараңкы сахна болуп дуран Атаныяз ханың ёлуны ызарламак ислеги ве бизиң аклымызың етмейән бейлеки вакалары, ягдайлары. Айратынлыкда, Магтымгулының баш максады — түркмени бирлешдирмек. Ол өзге ерлердәки түркменлериң гошун тартып гелип, түркмениң җем болан топрагында хәкимлик эдйән басыбалыҗыларың меркини бермек умыдындан хениз эл үзмэнди. Шейдип, түркмениң гадымы кувватыны тәзеден дөредип, гүйчли милли дөвлет гурмак.

Хиндистанда гөзүниң гөренлери онуң дин бабатда ынанчларына улы тәсир этди. Үстесине-де, онуң сопулык геймини чыкараны яңыды ахыры, өзем алла дидарыны гөркезмәни үчин, алладан дилеглери битмәни үчин өйкели гезип йөрен дөври динлериң бу дүрли-дүрли гөрнүшлерини гөрмеги онуң пикирлерине талаң салып башлады.

Чох диер мен: дүнйә галды ямана,
 Рехим этмез болды, гөр, мусулмана.
Егса, ол өзге динлер хакында өң окапды ахыры.
Гөзүң билен гөрмек башгача болайяр.
Китап ачып, анча дине душ болуп,
Ыслам кайсы, курьан кайсы, билмедим.

я-да:

Бутпаразлар бутдан алса мырадын,
Хаҗатыны хакдан дилән алмазмы?!

Бу сораглар онуң әңи билен өзүне берен сорагы. Ол овалда-ахырда, динлериң аңырсыны, көкүни билеси гелди. Динден аңырда нәме бар? Худаймы? Нәче худай бар? Хер диниң аңырсында худай бар болса, онда худайларам аз дәл-дә? Ёк, бу сораглар җогапсыз галды. Йөне көңле рахатлыгам бермеди.

Ынха, Магтымгулы шейле пикир-дуйгулар билен тәзе юрда гелип гирди. Юрдуң тебигаты гөзелем болса, ол Магтымгулыны Хиндистанча өзүне чекип билмеди. Адамларың келтерәк, чепиксизрәк гөрнүши, чызылып дуран гөзлери биленем тиз өвренишип билмеди. Хиндистанда парс, түрки, урду диллеринде геплейәнлериң етерликлиги үчин геплешип-сөзлешип билйәрди. Бу тайда хытай дили бүтинлей дүшнүксизлиги, язувының чылшырымлылыгы биленем кынчылык барыны дөретди. Херне уйгурлар Магтымгулының дадына етишди.

Олар гадымдан бәри хытайча геплешмәге сувара болуп гидипдирлер.

Магтымгулы бутпаразларың монахлары билен гүррүңдеш болды, оларың арасында йылдыз хасабыны билйәнлерден хайыш эдип, өз халкының гележекки тәлейине гаратды. Олар гележегиң узак вагтлап гараңкы болҗагыны айтдылар. Магтымгулы олара ынанды. Ынанмазча дәл. Ол ясы келлеси пәки билен газалып сырылан бу монахларың гудратыны гөрди: бири айбогдаш гуруп отуршына адам бойы ёкары учды-да эмай билен гонды, ене бири башам бармак билен сүем бармагың арасындакы этден инче сых гечирди велин, ган чыкайынам диенок. Башга бири болса Магтымгулы билен янашык отуршына өрән тиз зым-зыят болуп эп-эсли салымдан ене гөзе гөрүнйәр. Ол янындака өзүни гөркезмән билйән гүйчли монах экен. Бу кәмиллиге етмек үчин нәче йыллар окамалыдыгыны, мунуң үчин болса нәче йыллар өзүңи ялңызлыга урмалыдыгыны Магтымгулы билди. Эдил сопучылык ялы-да. Йөне буларда Бут бар. Гөзе гөрнүп дуран зада чокунярлар.

Магтымгулы ене бир гең халкың үстүнден барды. Бу тайда көп аяллылык дәл-де көп әрлилик бар экен. Мысал үчин, улы доган өйленсе, кичилери хем етишенде шол аяла өйленйәр экени. Аяллар ойнашларындан халка алып бойна дакярлар, эгер шо халкалар аз болса о зенана дурмуша чыкмак кын боляр. Өйүң эркеги мыхманың бай кишилигине гөз етирсе, оңа аялыны хөдүрлемек эдәхеди хем бар.

Магтымгулы дагы бу тайда-да өлүсини депеде гоюп гайдян халка учрадылар. Олар: «Йөрите мазарыстан нәмә герек? Бу дүнйәниң өзи тутушлыгына мазарыстан ахыры» дийййәрлер. Омар Хайямың, Ибн-Синаның: бу топрак тутушлыгына ынсаның овранан сүңкүндендир диен рубагыларыны Магтымгулы ятлады.

Соңра бирнәче вагтдан соң онуң өзүнде:

Адам оглы гаррамаса, өлмесе,
Гарыш ер тапдырмаз экин экмәге

диен сетирлер дөрәр.

Әхтимал, шол этрапларда бир уйгур Магтымгула хем ёлбелетлик, хем дилмачлык эден болса герек. Магтымгулы бу тайда Хиндистандакыча узак эгленмеди. Ол хайдан-хай салырларың яшаян ерлерине грады. Салыр баба, Салыр газан ялы гадымы гахрыман-

ларың несли болан салырлар, кәбир чешмелерде салорлар, саларлар түркмениң ирки шахасы болуп, олар дүнйә йүзүне көп яйрапдыр. Магтымгулы оларың гадымыетине улы сарпа гоймак билен, өз умыдының салырларда шинележегине бил баглады.

Чын Мачында тагтын гуран,
Эйраны, Овганы соран,
Хиндистан, Хотана баран,
Атаныяз хан гөрүнер.

Онсоң Атаныяз ханың бу ерлере гелип гитмегинденем ягшылык тамасыны этди. Ол яшулулар билен, ханлар беглер билен дуз-эмек болуп, оларың не хөрпден гопушларыны сынлады, герек еринде өзүниң не максат билен геленини аңзытды. Эсасан болса, шол гадымдан бәри довам эдйән түркменчилигиң буларда не дережеде херекет эдишини сынлады. Ол түркменчилиги, элмыдама, түркмениң йүреги хасап эдйәрди. Элбетде, түркменчилиги йитирен эййәм түркмен дәлди. Магтымгулы бу тайда-да гөвүн ислән голдавына саташмады. Гөвни гыйым-гыйым болды. Түркмен ене бир шахасыны йитирипдир-дә.

Бу ердәки салырлар өз яшаян юрдуны асыл юрт сайып, өзге түркменлери гөчүп гиденлер хасап эдйәрди. Эгер жемленишмели болсаларам, онда хут шо тайда — Хотанда жемленишмели диййәрдилер.

Магтымгулы аракы пикирини ене гайталамага меҗбур болды:

Етмиш ики миллет бөлек-бөлекдир.
Бу бөлекден гошма өзге бөлеге.

Түркмениң бир бөлеги уйгурлара, Чын-Мачынлылара гошулып гидипдир. Магтымгулының Хотан юрды билен ненеңси багланышыгының бардыгыны анык кесгитлемек алымларың өңүнде дур.

Магтымгулы бу тайданам умыт үзүп гайтмалы болды. Хер баран еринден умытсыз гайтмак голуң чапылмагы билен деңди. Херңәче гам-хесрет сүрүнсе-де, догдук мекан ядына дүшүп, йүрек херңәче эзилсе-де Магтымгулы өзүни мәкәм тутды. Дуйгулара берлип гидибермеди.

Онуң индики ниети — Ахмет Ясавының, Бакырганың мазарына баш гоюп, аят окамакды. Бу бейик сопуларың дурмушына, дервүшчилик эркинлигине Магтымгулы элмыдама гөзигидиҗи бакярды. Ясавы хем Бакырган Магтымгулының ятлама болуп галан сопучылык идеалларының бириди. Шоңа гөрә хәзир өзүниң сопулык йылларыны ятламага себәп кәнди. Бу ики шахс билен баглы сетирлер Магтымгулының йүрегинден сызылып чыкыпды.

Ирки асырлардан бәри Түркүстан сопучылык ожакларының бириди. Ахмет Ясавы онуң иң улы сүтүни болды. Ясавычылык ёлы дөреди. «Мединеде — Мухаммет, Түркүстанда — Хожа Ахмет» дийилмеси онуң өрән улы абрая эе боланыны тассыклаяр. Улы сопулар Ахмедиң голайында болмагы өзүне багт сайып, Яса шәхерине бака акып башлапдылар. Шоларың арасында Бакырган хем барды. Магтымгулының:

Барды кары Бакырган
Шол Түркүстана сары.

диен сетирлери шейле тарыхдан хабар берйәр. Онуң мелхем ялы якымлы хеңли, акып дуран гошгуларындан «Хайрандадыр—хайранда» диен гошгуда бир бент Хожа Ахмет Ясава багышланыпдыр:

Кылды аңа хак рахмет,
Нуры-тежелли гудрат,
Хырка геен Хожа Ахмет,
Сейрамдадыр-Сейрамда.

Магтымгулы Хожа Ахмет Ясавының хикметлерини яшлыгындан бәри гайта-гайта окансоң, шол окан пурсатлары ядына дүшүп, медресе ёлдашларыны, элем-элем хүҗрелери ятлап баршына Яса шәхерине гелди. Мыхман болан еринде башдан-аяк тәмизленди. Адатча, мукаддес ере барылҗак болнанда өзүңи пәклемек дәби, еке түркменде дәл, әхли халклара-да махсус. Ол өз рухы халыпасының мавзолейине бака сабырсыз йөрәп уграды. Топурсак ёлларда эшекли, атлы, арабалы, пайтунлы, дүели барянлара гаранда пыядалар хас кәнди. Аяк ялаң, йыртык җуллы, етим овлак ялы йыгрылышып барян адамлар, пейвагтына өсүп, гайчы-мүченек голайына гетирилмедик сач-сакгаллы адамлар, арман-ахмыр, нала-гирян чеке-чеке, сәхерлер гөзяш дөке-дөке гөзлери оюлып-чөкүп дуран адамлар

геп-гүррүңсиз хайдашып барярлар. Ел зарбына гаралып-гатап, җайрык-җайрык болан дабанлар, ким билсин, хайсы топракдан, хайсы үлкелерден, деңиз-дерялардан ашып гелипди. О дабанлар хер әдимде, о адамлар хер деминде: «Ясавы! Ясавы!» диййип ятлаярды. Магтымгулы бу дервүшлере, галандарлара гошулып билмәнини, гошулып хем билмежегини небсиагырып ятлады. Дервүш-галандара гошулардан Магтымгулының дерди җуда агыр, өз дердини җәхеннем эдәенде-де ил-гүнүниң дердине көңли өмүрлик бенди ахыры.

Магтымгулының илинден айрылып гитҗек ери ёк. Ят иллере, узак үлкелере гиденде-де өз илине хас якынлашмак үчин гитди.

Гөзел илим, сен дийип сөкерем ёллар.

Магтымгула гуҗур берйән, хер ненең шовсузлыга учраса-да, орта ёлдан ыза дөндермән, гайта өңе дызадян гүйч — онуң өз халкына шейле мәхремлигиди, өз халкының кувватына, мүмкинчиликлерине чуң йүрекден ынанмагыды. Ол өзүниң өмүр багтыны түркмен халкының ыкбалына бакы көкенләп гойды.

Ынха, шу махал ол Хоҗа Ахмет Ясавының мавзолейиниң белент башыны узакдан гөрүп, гөвнүне мүң бир дуйгы-пикирлер гонуп баршына, әлбетде, Ясавының ил арасындакы сарпасына, сопулык, шахырлык мертебесине гөвүн берип барярды. Бейлекилер билен бирликде атасы Дөвлетмәммет молланың хем Ясава баш эгендигини ятлады. Олара несип эден абрайың өзүне-де несип этмегини алладан диледи.

Узакдан, яшыл гүммезлери гүн шөхлесини сычрадып дуран әпет мавзолее гөзи дүшенден Магтымгулының гөвни галкынып уграды. Хо-ол ал-асманда ховаланып дуран белент гапысына якынлашанларында бейле янда гөз оңүне гетирерден әпет тойгазана гөзи дүшди. Хәзирки өлчегде о газаның аграмы ики тонна. Ахмет Ясавының губурының үстүндәки бу ымараты соңра Теймир гурдурыпдыр диййәрлер. Ахмет Ясава десгишли роваятларың биринде ол гөрүне өзи гирип гиден еке-тәк шахс хасапланяр. Себәби ол Мухаммет пыгамберден узак яшамак ислемәнлиги үчин, алтмыш үч яшансоң, гөре гирип яшапдыр. Шейдибем, пыгамбере өз белент ыгварлылыгыны гөркезипдир.

Магтымгулы намаз, налыш оканда-да гам лайындан чыкабилмеди. Өз яшлык достуның губурына баран ялы дуйгы оны багрындан йылан дишлән ялы этди. Ол Хоҗа Ахмет Ясавының хикметлерини, өмүр сүрши хакда окан, эшиден затларыны ятлады, буларың көпүсини атасы пахыр гүррүң берипди. Шейле бейик шахслары хем гара ериң ювданына ички гахары мөвҗәп, пелекден нәразы болды. Шонда ол сопулык йылларында хернәче җан чексе-де, ышкың шовкуна хернәче йыкылса-да җемалыны гөркезмедик худайдан нәразылыгыны хем гизләп билмеди.

Я, ыклым эеси Ахмет Ясавы,
Мениң сахыпҗемалымны гөрдүңми?

Магтымгулы хәзир Ясавының губурына хем-де онуң аяк басан топрагына маңлай гоюп биленлигине шүкүр этди. Бу дуйгулар, ахырда, җошуп, гарышып Магтымгулыны алҗырадыберди. Шол дүшнүксиз пурсатда гөзяшлар кирпигини әзенини Магтымгулы соң дуюп галды. «Бу, нәме, эркиң элден гитмесими? Я гаррылык етишип йөрмүкә?»

Ол соң-соңларам Ахмет Ясавысыз дем алмаз, оны гошгуларында ятлар:

Чекдигимдир гайгы-хасрет,
Бу не хадыс, бу не уммат!
Түркүстанда Хоҗа Ахмет—
Онуң ады йитип бармыш.

Магтымгулының башы совашанда төвереге назар айлап гойберди. Кир-кимирсиз гөвүнлериң Ясава өрән якынлыгыны хер бир дервүшиң, хер бир галандарың гөзүнден окады. Оларың өзүни унудып, маңлайыны даша уруп, ерден сүйрене-сүйрене дызыны яра эдип, худая ялбарышларыны гөренде, Магтымгулы өз ыхласыны, Ясава хорматыны хич зат хасап этди. Налыш чекйәнлериң овазы дүнйәни елендирип дурды. Дүнйәде диңе Ясавы хем-де оңа вепадар дервүшлер бар ялыды.

Алла—ху-ув, ал-ла-а!
Алла—хув ал-ла-а-а!

О дервүшлер дүрли-дүрли миллетлерденди: газак, гыргыз, өзбек, түркмен, түрк, тәҗик, овган, ек-түк арап хем бейлеки мусурман иллеринденди. Диймек, Ясавы көп миллетлере тәсир эдип билипдир, ол айратын бир

халк үчин гүррүң гозгамандыр. Асла, бейлеки эгиртлериңем тас әхлиси диен ялы умумы адамзат мейиллеринден, меселелеринден дашлашмандырлар, мусурманчылык өрүсинден узаклашмандырлар.

Онда нәме үчин Магтымгулы өз халыпаларының, ылмы аталарының ёлундан гидибермән, ала-бөле диңе түркмен халкының непи диййип җан чекйәр?

Бу совалы Магтымгулы узак вагтлап акыл пыяласында гөтерипди. Көп-көп икирҗиңленмелерден, гүманлардан, инкәр этмелерден соң, ахыры, белли карара гелипди. Өзге халклара абаданлык дилемек билен бирликде, айратынлыкда алнан өз халкың багты үчин йүвүрмели. Өзбашдак бир халк диен анык дүшүнҗәниң умумы халклар диен ховайы дүшүнҗеден өрән тәсирлидигини, белки бир объекте гөнүкдирилендигини Магтымгулы говы билипдир. Үстесине-де, ол даргап барян түркмен халкына «түркмен» диййип гөнүден-гөни йүзленмесе, о халкы бирлешдирмек, онуң буйсанҗыны гүйчлендирмек мүмкин дәл диен нетиҗә гелипдир. Умумы адамзат максатларының үстүне, милли максатлары хем гошмалыдыгыны, икисиниң сазлашыгыны, утгашдырылмагыны газанмалыдыгыны онуң чус пайхасы ялңышсыз кесгитледи. Ол кыркдан ашан өмрүнде язан гошгуларынданам рухы леззет тапды вели, онуң гөвни халкына хызмат эдип, онуң мүшгилини аңсат эдип, тутуш халкың ыкбаллы ёлуны чаркандакдан дүз ёла чыкарып, улы леззет аласы гелйәр. Эмма хәзире ченли баран гапысы петик я-да гапыдан әтледиги гарыма гачяр. Шоңа гөрә, Магтымгулы чар тарапдан сүрүнйән гамдан, лешгер тартып гелйән думанлы пикирлерден хер дем сайын башыны сапламалы боляр. Ханы, көңлүниң диреги — Меңли? Гоч йигитлер җеңе гирип, парчам-парчам болуп чыканда, хер ким өз Меңлисинден мелхем алып даяняр. Сен, мелхемсиз, Магтымгулы. Шовсуз сөхбетлерден соң, көңүл көшгүни дүзедйән уссат Меңлиди. Сен уссатсыз, Магтымгулы. Чекелешмәге, беркемәге гайым Човдур достуң барды. Сен достсуз, Магтымгулы. Хер заман аркаңда дуран хатар-хатар гарындашларың барды. Сен гарындашсыз, Магтымгулы.

Ынха, саңа ялңызлык мукамы!

Гама батмаян бармы?! Гамдан сапланмакда иш ба-ар!

Магтымгулы Яса шәхеринде болан гүнлери көп-көп дервүшлер билен, гарры-гарры галандарлар билен, бу этрапың бейлеки ылымлы кишилери билен сөхбетдеш болды.

Газак доганларымызың дурмушы билен якындан танышды.

Газак гечи сөер, гоч, гәвмиш алмаз,
Меканы болармыш гөчлер ичинде.

Магтымгулының гөзлерини сиңе сынланлар, башыны өрән буйсанчлы тутушыны гөренлер онуң йөнекей җаханкешде дәлдигини деррев дуйярдылар, дуйдуклары — онуң билен танышлык ачмага себәп гөзлейәрдилер. Онсоң шол сөхбетлерде шахырың гошгулары яңланярды, соватлы кишилер о гошгулары гөчүрип алярдылар, кәмахал авторың өзи хем эсерлерини ядыгәр гоюп гидйәрди. Бу ядыгәрлик кагыз йүзүнде болса-да, өсүп-улалып, яйрап, тәсир эдип, өмүрлик херекетдәки ядыгәрликди.

Магтымгулы о гошгуларындан, эдил сөвеше гирен эсгерден еңше гарашылышы ялы, еңше гарашярды. О гошгуларың, немли топрага ташланан тохум ялы, шинеләп, гол яйрадып, хасыл берҗегине ынанярды. Көңлүндәки шол пынхан хем онуң ялңыз ярдамчысыды, түкенмез ылхам чешмесиди.

* * *

Магтымгулы өз юрдуна голайлашдыгыча оны хас бетер күйсәп, оба вакалары ядына дүшүп, ене-де Меңли, ене-де гардашлары онуң йүрегине от басып башлады. Әгса ол олары хич махалам унудып билмейәрди.

Хер юрда, хер шәхере барансоң, о тайларың гул базарларыны гөренсоң, сораг-идег эденсоң, Меңлини, гардашларыны тапар умыды говшаса-да, онуң: «Меңли Эйрандадыр» диен башкы пикири оңа умыт берйәр. Ол ёл угруна Самаркандың, Бухараның, Хываның белент биналарына баш эгип, бу шәхерлерде яшан герчеклериң хатырасына аят окап гечди. Бухара билен Хыва оңа хесретли дуйгулары хас көп берди. Себәби бу ики шәхер онуң йигитлик йылларыны, Меңлини тәзерәк йитирип, чар яна эленйән йылларыны яда салды. Хывада Ширгазы хан медресеси Магтымгулының өмрүне өчмез тәсир эдипди.

Дайым унутмаз мен тылла гапысын,
Гидер болдум, хош гал, гөзел «Ширгазы!»

сетирлерини унудан дәлсиңиз-ле?

Бухарада хем-де Хывада иң улы гул базарлары барды. Магтымгулы о базарларың дервезесинден гиренде толгуна-толгуна гирди. «Голы зынҗырлы, сал-сал эшикли Меңли башыны саллап, гүн астында җызрап отуран болса нәдеркә?» Ек, бейле гөрнүши гөрмек Магтымгула миессер этмеди, эмма Меңли ялы зенанларың илинден-юрдундан узага дүшүп, инди нирелере сатылып, кимлериң гапысында бенди болҗакларыны билмән, эрксиз отурышларыны сынлады. Йүреги гыйым-гыйым болуп сынлады. Ынсан такдырының шейле пажыгасына чәре тапылмайшына ички газабы гайнады. Бир гулы, гырнагы, онсуны азат этмәге гурбуң етмеги мүмкин. Өзгелери нәдерсиң?! Бир базарда гул түкенсе, индики базарда хатар-хатар отырлар. Улы ёлдан ат өңүне салнып гелйән меҗалсыз бичәрелере ненеңси ярдамың дегер?!

Магтымгулы өзүни оларың бири хасаплады, бендилериң ахвалына араламага түргенлик оны көп дуйгы-пикирлериң үстүнден элтди. Эмма бендилериң депесинден алагөз билен гарап, муртуны ялап дуранларам өзүни ынсан хасаплаяндыр, белки, ынсанларың бейиги хасаплаяндыр. Ол бенди алман-сатман, сакламан хем яшап боляныны ынанмаз. О бендилери хем өзүниңки ялы эне догранына, о бенделериң хем өзүниңки ялы доганлы-уялыдыгына, оларың хем гөвни-гарны барлыгына ынанмаз. Ол бендилер агласа—гүлер, гүлсе—гахарланар. Бенди хем алла диер, бендини зынҗыра баглан хем. Ханы, мунда адалат?! Ханы, хакың рехимдарлыгы?! Эгер алла әхли заде гөрүп дуран болса, әхли зада өзи эмр эдйән болса, онда бу залымларың херекети хем алланың эрадасы биленмикә?

Магтымгулы түркменлериң гул-гырнак сакламак дәбиниң гүйчли дәлдигине-де шүкүр этди. Бу дәп өңки заманларда гиң яйран хем болса, яшулуларың, пайхаслы кишилериң тагалласы билен эп-әсли говшапды. Өзем муны, озал-башда халкың ганыны сап сакламак, хәзирки дилде айданымызды—генлериң заяланмагының өңүни алмак максады билен шейдипдирлер. Гул-гырнак хем, эсасан, Эйран тарапдан гетириленсоң, халк өз ганыны бу халкың ганына гошмагы кемлик билипдир. Айратын хем гырнак меселесине биресаплы чемелешипдирлер. Аламанчылыкда алып гетирселер хем сатып гойберипдирлер. Гапысында яш гырнак хызмат эдип йөрсе, өйдәки етишен йигидиң оңа гөз гыздырмагындан хедер эдилипдир. Ким эл гатса, шол оны аял эдинмели болупдыр. «Эл гатдыңмы— эе бол!» диен дүзгүн берк экен.

Эмма бу чәре ганың гатышмагыны кемелденем болса, оны дүйпгөтер арадан айырмага укыпсыз болупдыр. Халк ганың әхмиетине гадымдан бәри улы үнс берип гелипдир. «Гана чекйәр. Ганында бар. Ганың ойны. Гул-иг. Ганы гатышан» ялы маңылар уланылыпдыр. «Ики чыкан—ич бака. Дайы-еген даш бака», «Ит эйә, әр дая» ялы накылларам бар. Адам ганы—гени меселесини бир гырада гоянымызда-да, түркменлер дүнйә белли ат-бедев етишдириш ишлеринде хем ган меселесине улы үнс берйәрлер. Ган саплыгы— ат етишдирмегиң илкинҗи зерурлыгы.

Магтымгулы бу халкы пайхаслардан говы баш чыкарярды. Үстесине-де «сап ганлы» сөзүне өрән гиң маны берйәрди. «Тербиелилик, ынсаплылык, харамдан чеке дурян, халал иши җәхт тутян, эҗизе рехимдар, ...умуман, мерт манысында уланяр. Мунуң гаршысында намарт боляр. Онсоң Магтымгулы хем, өзүнден өңкүлериң тас әхлисиниң диен ялы уланан идеясына гол берйәр. Бу идея гөрә, сап адамдан сап несил дөрейәр, намартдан хич махал мерт болмаяр. Бу, нәме, фатализмми? Тербийәниң әхмиетини инкәр эдйән антипедагогик идеямы? Атасы огры болса, оглунданам огрулыга гарашыбермелими?

Ек. Мунда халкың өзүниң инчеден чемелешмеси бар, өз максадына етмек үчин методологик айлавы— «хилеси» бар. Халк огрының өз оглуны огры эдеси гелмейәнини, ил деңинде сакласы гелйәнини билйәр. Эгер шейле этҗек болсаң, онда озалы билен, перзендиңе оңын гөрелде гөркезмели, огрулыгыңы ташламалы. Бу методологияның бир тарапы. Икинҗи тарапы болса, эгер огры огрулыгыны гоймаса, онда онуң неслинден әгә болаймалы. Себәби гөрелде гүйчли зат. Хернәче акыллы маслахатлар берсең-де, ахырда ниетиң, гөрелдәң ягшы болмаса, яманлык еңйәр. Ынха, халк пайхасы шуны ве бейлеки ягдайлары гөз өңүнде тутуп дөрәпдир. Мунуң дурмушда уланылышының көп-көп мысалларыны өзүңиз ятлаберин.

Магтымгулы, йүрегимде дерт дөрәр,
Ким гөрүпдир, кой ичинден гурт дөрәр,
Эй, яранлар, мерт йигитден мерт дөрәр,
Качан турды — намарт оглы мерт олды.

Магтымгулы бу тайда диңе базара, мәрекә дәл, эйсем габрыстана-да бармалы болды. «Ширгазы хан» медресесинде үч йыллап дерс берен мугаллымы Хезрети Пәлваның мазарының башында аят окап, о гечен гүнлери, мугаллымының херекетлерини, манылы сөзлерини хесретли ятламалы болды.

Умуман хем, Орта Азияда ёлда душан еке мазар болса-да дыз эпип, аят окап гечмек дәби бар. Улы-улы кервенлерем өлиниң деңинде сакланман гечмейәр. «Өли аятдан доймаз»...

Хыва этрапындакы өзбеклер, түркменлер, Магтымгулының дашкы гарындашлары оны якымлы гаршыладылар. Онуң гошгулары бирейиәмден бәри көңүллери бенди эдйәрди, ят тутан ят тутярды, китап окап билйәнлер гөчүрип алыпдылар, багшыларың дилинде-де Магтымгулы якымлы яңланярды. Бу тәсирлер соңра:

Магтымгулы сөзлерим, саза гошсаң уз болар.

диен сетирлере сиңди.

Хывалы түркменлер Магтымгулының гошгуларындакы чагырышлары голдаярдылар, эмма диңе дилде голдаярдылар, херекет ёкды. Мунуң тиребашыларың ишидигини шахыр дуйды. Иллери агзала сакламак оларың хәкимлигини узага чекдирйәрди.

Магтымгулы Түркменсәхрадан, Этрек бойларындан, Гаррыгаладан хем-де бейлеки ерлерден бу тая гөчүрилип гетирилен, гачып гелен гөкленлериң яшаян ерлерине-де барды. Эгер юрт абаданчылык, замана рахатлык боланда о адамлар бу тайда дәл-де гөкленлериң асыл яшаян еринде, бирмахаллар бехиштиң бир бөлеги хасапланан ерде яшамалыды.

Магтымгулы бу тайда көп-көп таныш-билишлерини гөрди, олар билен биле яшалан йыллар, биле гөрлен вакалар яда дүшди. Өз догдук обасының бир күнҗүне гөзи дүшен ялы, гөвни гөтерилди. Деңизчиниң узак йүзүшден соң ери гөрши ялы, гуючының узак гүн ер гөвсүни газа-газа ягтылыга чыкышы ялы. Этрек, Гүрген этрапларындан биркүч айлыкда геленлерден о ерлериң хал-ахвалыны чинтгәп-чинтгәп сорады. Хош хабара тешне гөвүн бу гысгача гүррүңлерден

хи канагатланҗакмы? Гөвүн гөвүн вели, гөзлере нәме алач этҗек? Тизрәҗик өз меканыны, өз илини гөрмесе, халыс сабыр-такат түкенипдир. Йөне бу халайыгам хош сөзе, догры сөзе халыс тешнесирәп гидипдир. «Магтымгулы дийип әгирт шахыр дөрәпмиш, айтҗак сөзи гошгы болуп дилине гелип дурмуш» дийлен гүррүңлер өңрәкден бәри яйрансоң, өң эшитмиш адамларың алнында шахырың өзүниң дурмагы, олара улы багтды. Магтымгулының хем гөзлеги — сөз гадырын билйәнлер. Ынха, онсоң агшам ортада яныл дуран улы от башында эгрем берип отуранлары гошгы овазы бенди эдип гойды. Магтымгулы хем диңленишине гөвни җошуп көп гошгы окады. Шонда-да диңлейҗилериң тешнелиги ганар ялы дәл. Асыл, бу гошгулар отуранларың калбыны, чекизе халта чөврен ялы, чөвүрсе нәдерсиң?! Гошгуда гозгалян дерт — шу отуранларың дерди. Гошга дүзүлен сөзлер — шу отуранларың дилинден дүшмейән сөзлер. О гошгуларың манысы шу отуранларың айдасы геле-геле айдыбилмән, калбында җош уруп, диле чыкармагың усулыны-тәрини тапман йөрен манысы.

Магтымгулы бу гошгулар аркалы хер кимиң йүрегиндәки дуйгы гемресини агдарып-агдарып гойберди. Онсоң дурмушдакы әхли айралык-пидалар, чекилен җебир-сүтемлер, адалатсызлыклар эдил шу пурсат башдан гечйән ялы, ынсан сөйгүсиниң леззетли пурсатлары, бир-биреге берлен ярдамлар, дурмушда гүлен гүнлериң эдил шу пурсат башдан гечйән ялы болды.

Яс-яңыҗа хем Магтымгулыны өзи билен деӊ адам сайып отуранларың гөзүниң алнында Магтымгулы бейгелиберди, бейгелдигиче-де ол хер бир гөвне хас ысныш угради. «Өз адамымыз» диен нетиҗә гелдилер.

Бейле тәсирли гошгулар хи ятдан чыкармы, хи-де гөчүрилип алынмазмы?! Бу гошгулары диңләнлер өзүниң түркменлигине, шонуң үчинем шейле гошгулары шахырың эне дилинде диңләп билендиклерине багтыяр болдулар. Бу эййәм буйсанҗың бир гөрнүши ахырын. Магтымгула хем гереги шол. Ол бу тәсирлери башдан-аяк сынлады. Сөзүң гүйҗи гөзе горнүп дур. Онда-да өз сөзүң бейле гүйҗүни гөрмек шахыр үчин улы серпайды. Баран еринде сөзи ер тутман, нәче вагтдан бәри сергезданчылык чекип гелен Магтымгулының чәкгүн гөвни шу тайда сейик тутуп башлады.

Бендеси мен сөзе хырыдар гулуң..

Магтымгулы Гарагумдан гечҗек аматлы кервене душянча бу ердә болды. Шонда онуң башына ене бир тәзе пикир гонды: эгер түркменлер хәзир бирлешмеселер хем бирлешмек пикири оларың аңына орнашса, ирү-гич нетиҗе берер. Онсоң өзүниң хәзирки юртма-юрт айланып гечирйән геплешиклерине гаранда, гошгуларының көп иш битирип билҗегине Магтымгулы ян берип уграды. Голундакы гылыҗың кесгирлигини дуймак үчинем пурыҗа герек экени.

Магтымгулы: «Бу ниетлерим баша барман, әхли зат терсине болуп дурубермеги мүмкинми?» дийип, өз өңүнде шейле сорагы кесердип гойды. Бейле болса, онда түркмен халкы дүнйә йүзүнден ёк болуп гидер. Эмма Магтымгулы түркмен халкының гайратына, зехинине хем-де узак тарыхда онуң баша гелени мердемлик билен чекип, ахырда шовлулыга учраян такдырына улы ынам билен бакды. «Бейле халк даргар, топланар, эмма ёк болуп гитмез. Себәби ёк болардан тарыхы теҗрибеси көп.»

Шейле пикирлер Магтымгулының галлав гөвнүне аз-кем басалык берди. Онуң өңки пикири: түркмени тиз бирлешдирмекди. Йөне тарыхы хакыката, халкың анык пурсатдакы хал-ахвалына гөз етирип башламагы онуң бу пикир-хыялларына сынтгы берди. Бирлешмек дийилйәниниң айрылышмак ялы тиз хем дуйдансыз дәлдигини, энчеме онйыллыклары, белки, асырлары өз ичине аляндыгыны ойланып башлады. Йөне гөвүн вели, өңи-соңы, бу ишиң узага чекмезлигини, өз узаг-у гысга өмрүнде амала ашмагыны күйсейәрди.

Акыл билен гөвнүң бу чапразлыгы Магтымгулуда, инди илкинҗи ёла болмаяр. Ол муңа өвренишен. Белки, би шахырлык шертлериниңем бири болса герек. Ядыңызда болса, Меңли меселесинде-де ол шу ягдая дүшди ахыры. Нәче йыллар бәри тапылман, хабар-хатыр болман йөрен Меңлиниң тапылаянда-да өңки Меңли дәлдигини, дурмушың ягшы-яман тәсириниң Меңлә-де тәсир эденини, белки, онуң зенан хөкмүнде өнении Магтымгулының аклы эмгенмән кесгитлесе-де, дәли гөвүн баш бермейәрди ахыры, ол гөвүн Магтымгулыны хас ховайы, дүйш ялы овадан дурмуша чекип гидйәрди ахыры.

Шу махал узын кервенде әвмезек дүйәниң үстүнде ыраныш, ойланыш отуршына Магтымгулының күйи-пикири ене догдук обасына йөнелди. Ол әдил йигрими яшлы йигит кимин, сабыр-такатдан галып, тизрәҗик мекана етмек хөвеси билен баряр. Кервениң болса өз ёлы, өз тизлиги бар. Гарагумда үңүзден, гөзъетмез такырлыклардан, белент-белент гум депелеринден гысанман гечип, гуйы башында дүшлей-дүшлей, ахыры, этеге инди. Чөлде гурт-гушдан ховатырлы гелен кервен Этекде гаракчы-галтамандан әгә болмалы болды.

Узакдан дагларың башы гаралып гөрүнди. Ганыңа өмүрлик сиңен таныш хова күкрегиңе долуп, көп зады ятладып башлады. Бир депеден ашанларында бәш-алты тазы бир гысым билини бүкүп-язып, сүйнүп баряр. Ыз янындан бир түркмен атыны дабырдадып баршына салам берип гечди. Онуң чеп голы җылавлы, сагында болса, элгушы йити гөзүни төвереге айлап отыр.

Магтымгулы ава чыкан йигиде гуваныш бакды. Ынха, түркмен сәхрасының хакыкы эеси. Ергалап барян атыңа гурбан! Искендер дек дик башыңа гурбан! Гөвни док, көңли хилесиз дуркуңа гурбан! Хи бейле йигитлери болан халкам ёк болуп гидерми?!

Бинасы беркдир.

Түркмениң овал-башдан душманы етик болуп, олар, башарсалар, хер демде түркмени ёк этҗеклер.

Эмма бинасы беркдир.

Ханха, атыны сәпҗедип, ак телпегиниң бурумларыны сечелендирип барян йигиде: «Душман чозды» дийсең бесдир. Шо пурсатда өзи алгыр гуша өврүлер, аты ок болуп атылар, гылыҗы йылдыз кимин сүйнер. Я алар, я мертлерче өлер. Онуң башга ниети болмаз. Себәби Гөроглы онуң гардашыдыр, Горкут онуң атасыдыр. Олар өз неслине ак телпек гейдиренлеринде башың ак булутдан пес болмасын дийип саргапдырлар, ёлуң ак болсун, ниетиң хак болсун, лебзиң пәк болсун дийип дилег эдипдирлер. Атыңы, гылыҗыңы эзбер ойнат, рүстем бол, эмма рехимдарлыгы хич-хич элден бермегин дийип пент эдипдирлер.

Магтымгула доланалың. Соңракы ёл барха көп таныш-билишлери, белет ерлери гөркезип уграды.

Бир улгама чыканларында хо-ол узакдан ики саны бейик минара гөрүнип, улгамдан иненлеринде гөзден йитди. Олар Дехистаның минаралары. Гадымда монголлар топы-топханасы билен эңип геленде Али ибн Суккари диен бир гудратлы шых шо минараларың

бирине чыкып, басыбалыжыларың гөзүни багланмыш, шейдибем шәхер гөрүнмез ялы эденмиш. Магтымгулы бу роваяты, бу ерлер хакда окан-эшиденлерини, өңки гезеклер гечендәки дуйгы-пикирлерини ятлады.

Дехистан, ере сиңип барян, юмрулып башлан гала диварлары, метҗитлер, медреселер, гөчүлип, судуры зордан сайгардян салма яплар. Аңырсыз мазарлыклар, Дехистаның Машад мисриян (мүсүрлилериң мазары) диен ады хем көп затдан хабар берйәр. «Үч Мүсүр бар» диййп гадыметиң ашыгы Хоммат Какаҗан айтды: Хыва этрапында, Машад мисриянда хем-де бизиң хеммәмизиң билйән хәзирки Мүсүримиз. Муңа бир субутнама: Андалыбың «Несими» поэмасындакы сетир — «Кайсы Мүсрүң әзизи сен, ханы сен».

Дехистан—өрән акыллы кишилериң гуран шәхери. Архитектур өзболушлылыгы аклыңы хайран эдйәр. Ер үстүниң әхли шертлери билен бирликде ер астының сарсгынлары хем гөз өңүнде тутулыпдыр. Галаларың, минараларың биллери агач гушак билен богулыпдыр. Бу түйс гүндогар пайхасы.

Даг серинден гүзер салсаң,
Ол ерде юрт эйләп галсаң,
Шол җайындан назар алсаң,
Улуг Дехистан гөрүнер.

Бу сетирлер Дехистаның гечмиш шөхратыны, бу мекана бейик-бейик кишилериң аягы дүшенини, мысал үчин Абу Али ибн Сина бу дүнйә говгасындан баш чыкарыбилмедик ягдайында Дехистана гелип яшап гидипди. Бу тайда Шемалы Дехистаны атлы улы шахырың, алымың яшанлыгы хем хак. Магтымгулының:

Дехистаның байрында
Бады-сабаны гөрсем.

диен сетирлеринде шол Шемалы шахыры гөз өңүнде тутян-а дәлдир-дә?!

Магтымгулы Дехистана небсевүр бака-бака бу гөрнүши ахыркы гезек гөрйән адамың дуйгуларына берилди. Онуң тербиеси шейледи. Орта Азияда ве оңа галташян меканларда гадымдан бәри тербийә пугта үнс берленсоң, әхли заады ахыркы гезек гөрйән ялы гөрмек гылыгы хем шо тербийәниң бир шахасы хөкмүнде дурмуша орнапдыр.

Кыркдан соң өлүми ятламалы, умуман, өлҗекдигиңи унутмалы дәл.

Бейле йөрелгә нәхили дүшүнмели? О адамлары гевнүчөкгүнлиге итерйәрми? Бу өзүңи өлүме тайярламак дәлми? Олар не себәпден: Ювуданың өзүңки, чейнәниң гүмана — диен накылы көп гайталаярлар? Асыл., пессимизмиң чешмеси шунда болаймасын?!

Ек. Муңа орта азиялыларың өз дүшүниши бар. Шу йөрелгәни уланмакдан өз тутян максады бар. Адам өлүмини ятланда көңли юмшаяр, гахар-газапдан дүшйәр, небсине «хай» диййәр, яман ишлерини соңа гойяр, ягшылыгыны битирмәге гыссаняр. Гаршысында дуран адамың хем иру-гич өлмелидиги хакдакы хакыкат оңа ыкбалдашлык дуйгусыны берйәр. Өлҗекдигини унутмадык адамың бу дурмуша тешнелиги хем гүйчли боляр. Ине, оларың гөз өңүнде тутан затларының бир тапгыры. Эгер бу меселе йөрите ызарланса, ене-де гаты көп затларың үстүнден барып болар.

Магтымгулы хем шейле дәплерде тербиеленен ынсан!

Ел күлтеми чөшлене-чөшлене мекана хас голайлады. Инди дүелериң дабаны даг дашыны басып гечди, нәче гүнләп юмшак чәгеде тойнагы йителен атлар аякларыны сересап басып башлады. Гүйз шемалы вагтал-вагтал дерелерден атылып чыкып, хениз салкына өвренишмедик беденлери галдырадып гечйәрди, белент-белент багларың саралышан япракларыны дөзүмли шакырдадярды, халыс гуран япраклар ховада хесретли гайып, ыклав ерде букулярдылар, ашакда дашлары йылмап акып ятан чешмәниң сеси батланыпдыр. Гуран кәкилик отуның гөврүмиңи гиңедиҗиысы төвереги алыпдыр. Онсоң, ханы айдың, хайсы шахыр, гүйзде рахатлык тапар?! Магтымгулыны-ха бу гөрнүш халыс пагыш-пара эредип ташлады. Өңки гүйзлерде өе сыгман, өзүни өзи көшешдирибилмән, дага-даша тутдурып гидйән Магтымгулы, говакларда отурып гошгы язып гөвнүни говзадярды. Хәзирем гоша сетир онуң башыны чокалап башлады, эмма ене бир дуйгы хас якындан чыкды: гүйзде ынсан, җандар, ниреде болса-да, гарып түнегине, кетегине йыгнангычдыр, бу гүйзде Мәмметсапа билен Абдылла доганлары өе долан болса билдиңми?! Онсоң Магтымгулының о гардашлары диваналаныңкы ялы сач-сакгалы өсгүн, сал-сал эшикли сыпатда гөз өңүне гелди. Олар

юмрулан өйүң гапысында, гамгын-газаплы бакып дурлар. «Бейле багт маңа миессер эдермикә?! Меңлиден хабар гелмедимикә?»

«Э-ей, кервени чеке-чеке, чөкүп барян дүекеш! Мени тизрәк меканыма элтевер. О даглардан учуп гечели. Бу чайлардан йүзүп гечели. Хич-хич тогтамалы. Белки, бизе-де Пелек гүлүп бакандыр. Аглан өмрылла аглап, гүлен бакы гүлүп дурмалы болармы?! Горпа гачан чыкмазмы, дага чыкан дүшмезми?! Йыканлар йыкылып, йыкыланлар галмазмы?!

Магтымгулы тутуш кервени обасына тарап совмакдан өтри кервенбашы билен сөзлешди. Ёлда дүшлән гезеклеринде шахырың гошгуларыны диңлән кервенбашы шобада разы болды. Онсоңам улы ёлдан кәнбир узак совгудам дәл, үстесине-де шахырың шахсы яшайышыны гөрмек хер бир мушдагың, окыҗының хөвеси ахыры. Адамларың көпүси асырма-асыр шахырларың даш сыпатындан, өзүни алып баршындан, оларың огул-гызындан бир үйтгешиклик, адаты дәллик гөзлейәрлер. Шейдибем, эсасы ойнуң гандалыгыны унудярлар.

Кервен баш ёлдан совулды. Мыхманчылыгы хасап этмәнимизде-де эгер доганлары, Меңли тапылан болса шатлыгы деӊ пайлашмак, эгер өңки-өңкүлик болса, онда хесрети говшатмага ярдам алмак үчин Магтымгула бу кервениң совулмагы зерурды.

Кервениң җаңы узаклардан эшидилди. «Дүң-нүрт, дүң-нүрт». Бу гең сеси эшиден чагалар ёла ылгашып башладылар. Ханха, гөхъетимден узын хатар дүе сүйнүп гелйәр. Белки, кемпутлы гелйәр, белки, шүрлевүкли гелйәр, үйтгешик овадан, алаҗа топлы болса билдиңми?! Бу кервен деряда бузлар овранансоң, илкинҗи гелен гәми ялы. Атлылар атыны идип гайтды. Иң өңде, кервендәкилерден сайланып Магтымгулы донуның сыныны галгадып гелйәр. Ол оба башындакы өйден чыкан аксакгал билен ики элләп гөрүшйәр. Хем гөрүшйәр, хем аксакгалың гөзлеринде язылан маңыны окаяр, онуң гол гысышындан көп зады дуйҗак боляр. «Эгер йүрек ыхласлы йүрек болса, гаршыдашың калбында айдыбилмән гоянларыны сызмалы».

Чагалар Магтымгулының аягына чолашярлар. Өңден топар-топар эркек кишилер, орал аяллар гөрүнйәр. Гелин-гызлар гарындаш болмаса эркеги гаршыламага чыкмалы дәл — түркменчилигиң дәби шейле. Гаршылайҗылар Магтымгулы билен шейле бир якын велин, хәзир бегенҗегини, гынанҗагыны билмейәрлер. Элбетде, Магтымгулының узак сапардан саг-аман доланмагына обадашлар йүрекден бегенйәрлер, йөне агаларыны, Меңлини гөзлейән Магтымгулының ене еке гелмеги оларың көне дердини гозгады. О дөвүрлер обадаш диймек — гарындаш, йүрекдеш диен маныларда узак дәл экени. Ыкбал бирлиги, гарыплыгың җебислешдириҗи тәсири, ган чекмек, гадымы дәп-дессурларың— түркменчилигиң пугта горалмагы обаны уллакан машгала, кичиҗик җемгыете, община өврүпдир. Мунда хич ким өзүни өзгелерден айры хасапламандыр, хатда пәли бозукларам илден чыкмагы чыкгынсыз җеза хасаплапдырлар.

Магтымгулы обадашларының гынанян-бегенйән халыны шобада дуйды. Диймек, өңки-өңкүлик-дә. Улы җеза өңдедир-ле. Ол нәдип ялңызлыкда гелнеҗесине гөрнүп билер?! Гелнеҗесиниң боз-боз бозлаян овазына нәдип чыдам эдип билер?! Зүбейда уясы гелер гөзлерин яшлап. Аглай-аглай эрәп түкенәйҗек болар.

Магтымгулы кервенден харай гөзледи. «Ят мыхманлар барка, бозлашыбереси ёк-ла».

Ынха, шол өңки ховлы. Эркек эли дегмәнсоң, эесиз ялы, гөчүлип гидилен ялы гөрүнйән ховлы. Ханха, гапысы ачык җайың дашкы бурчунда гелнеҗеси гөзяшына гыңаҗыны эзип, сессиз аглап, бутнаман дур. Ол кервениң бурны ховла гиренден өе күрсәп гирип гитди. Магтымгулы кервендәкилери ерлешдирип, гелен-гиден билен саламлашып дуршуна, гелнеҗеси билен саламлашмага ховлукмады, онуң җая гирип йүрегини говзадяныны дуйды. Сәхел көшешенсоң барса ягшы. Эмма салымыны бермән гелен Зүбейда ылгашлап гелшине: «Вах, ялңыз доган гелдиңми?!» дийип, Магтымгула бака окдурылды. «Инди обадан чыкмавери! Сенем гайып болдуңмыкаң өйдүп, мүң ёла өлүп диределдик, доган!»

Гелнеҗесиниң агысы хем, өйде Меңлиниң гошуны гөрүп, йүрек параланмасы хем Магтымгулының башына улы бела болды. Бир гиҗе ятан кервенем ёлы билен болды. Өңкүҗе ялңызлык чыбшылдап гелди-де, эдил сычаның чөреги гемриши ялы, шахыр йүрегини гемрип уграды. Шахырың гулагына диңе ялңызлык мукамы эшидилйәрди. Оба ахвалларыны, илиң ягдайыны

билмеги хем гайта онуң хесретини артдырды. Гөклең ханлары өз башыны аман саклаҗак болуп Эйран тарапына пач берип башлапдыр. Гизлин пара-пешгешлери, эҗизлэп гуйрук буламалары хем Магтымгулы аңярды. Өзүне гөвни етйән, мердем башлылыгы үчин бирмахаллар халкың хорматыны алан адамларың көпүси дарган гидипдир. Ким Эйрана ашыпдыр, ким Румустана етипдир, кимлер Хырат тарапа сүйшүп гидипдир, ашаклыгына, Маңгышлак, Азербайҗан тараплара гиденлерем бар. Гаршылык гөрмеҗегине гөз етирен көне душман-гызылбашлар, гаҗарлар баша чыкып башлапдыр. Өңем гарып дүшен халкың аңы өчүп уграпдыр. Бу үйтгешмелери сиңңин сынлан Магтымгулының ненеңси эҗирли хала дүшендигини гөз өңүне бир гетирип болармыка?! Узак-узак иллерде яшаян түркменлер билен гечирен геплешиклериниң гөвүн ислән нетиҗесини бермәнлигине җаны янып гелен шахыра, шахсы бетбагтлыкларына чәре тапман гелен шахыра халкың ягдайы улы зарба болды. Бу зарбадан аман сыпмак башардармыка?!

Соңра өзүни эле алмага, шол өңки акыл дурулыгыны сакламага гурбы етермикә? Я олам, өңки йүзлерче акылдарлары, шахырлары хем серкерделери дурмушың ойнайшы ялы, өзүни ойнатдырармыка, утуланына ахмыр эдип, бу яша ченли гол берен ниетинден дөнермикә?

«Хе-ей, иши гайдан Магтымгулы!» дийип, ол өзүне кәйинди. «Сен-ә өзге түркменлери бу түркменлере бирлешдирҗек болуп еди ёл сөкйәң, гелйәнчәң буларам даган гидипдир. Чопансыз сүрә дөнәйдикмикәк?!

Өзүне гахары, илине гахары, бу дурмуша гахары җемленип-мөвҗәп Магтымгулының йүрегини ярара гетирди. Ана, шонда шахырың өңде-соңда язан эсерлериниң иң гахарлысы дүнйә инди.

Адам оглун салдың түкенмез гама,
Яш — гарры— ёлуңда сергездан хеме,
Бир мада эшек дей гелип сен деме,
Гасыгы гам билен долы, дүнйә хей!

Магтымгулы, дүнйә сырын дуймаз сен,
Бу гүн гөрдүгимиз эртә гоймаз сен.
Ниче вагтдан бәри иер, доймаз сен,
Йыкылгын, юмрулгын, лолы дүнйә, хей!

Умуман адамкәрчилик гымматлыкларының сарпасының гачмагы, ынсан мертебесиниң хүмметсизленмеги, молла-муфтүлериң небсини өңе дүшүрип, эл сермеги, хан-беглериң халка бивепалык эдип, кесеки душманлар билен дил тапышмагы, огры-җүмрүлериң, лолы-җелеплериң көпелмеги, халкың аңында: «Чыкалга ёк» диен дүшүнҗәниң гүйчленмеги Магтымгулыны чуңңур гөвнүчөкгүнлиге итерди. Херниче даянҗак болса-да, шол өңки рухы дикелтҗек болса-да болмады. Сил сувы бир эңтерилип башлансоң, тә түкенйәнчә этҗек алаҗың ёк. Онсоң гам көлүнде хесрет гәмисини сүрүбермели. Нәче вагтлап сүрҗеги хем белли дәл. Бу гезекки гам лешгери өңкүлериң дагы чакы дәл. Тәзе дерт геленде көнелериңем ызасы артар экен. Меңли сүйрелендәки я-да атасы өлендәки, бейлеки йитгилердәки матам хем мунуң дереҗесине етип билмез. О дөврүлер Магтымгула хер ненең ургы болса-да оны халас эдйән бир зат барды — онда умыт барды, Ахмет шадан умытлыды, халкындан умытлыды, ахыры дүзелер диен тамасы барды. О умытлар, тамалар берейййәм учуп гидипдир, әхли зат диңе халкың өзүне баглыды. Халкам бу затлара питива этмән, дарган башлапдыр.

Магтымгулыны гаядан гайдан ялы эденем хут соңкы ягдайды. Онуң өз халкына ынамы артыкды ахыры. Эмма ол ынам аяк астына дүшди. Магтымгулы инди өз халкына кәйинмәге меҗбур болды. Чагалыкдан бәри гахарҗаңлык хәсиети бу заманлар хасам гүйҗеди, шонда ол өзүни хем аяп гоймады.

Мен нәтейин, я, достлар, угурсыз ыкбалымга...

я-да:

Магтымгулы, мисгинем, көңлүм өйи нә магмур,
Сөзге якын бенде мен, хайрым кем-у шерим зор,
Өзүм халка нә кабыл, ыкбалым кеч, багтым шор,

Батганың кем-кем ювудышы ялы, Магтымгулыны гам бүтинлей эеледи.

Гам думаны басып гарыш көңлүмни,
Гөзде яшын сылмай, дөкүп барадыр,
Кимдир рехм эйлеен, соруп халымны,
Бозук көңлүм гөркүн йыкып барадыр.

ялы,

Кимим бар эшдерге дердим,
Тилки болды пелең-гурдум,

ялы,

Гөмүлди дерялар, йыкылды даглар,
Етимлер гөзяшын дөке башлады.
Оррамсыдан болан харамхор беглер,
Юрдуң бир янындан йыка башлады.

я-да:

Чыкар беябана гызы, гелини,
Ак йүзүне япар гара телини,
Кемчинлик эйлейип, йыган пулуны
Дүзедип өзүне дака башлады.

Бу гүнлер, бу айлар, белки, йыллар Магтымгулының өмрүниң иң агыр пурсатларыды. Онуң көңлүне чөкен гам бир гошгы, он гошгы билен эгсилерли дәлди. Асла, бейле гамы гошгы билен эгсип бир болармыка?! Хер ничигем болса гошгының акып-чыкып дурмагы көңле сәхел тeселли берйәрди, дыкын алып думагы көңле сәхел тeселли берйәрди. Эмма чешмеси гүйчли гахарран гахары говшаярды. Эмма чешмеси гүйчли гахар-гам ене хүҗүм эйләп, акыл мүлкүни вейран этмәге дызаярды.

Чыкмыш пелек, мегер, мениң кастыма,
Лешгерин узатмыш дагы-пестиме,
Магтымгулы айдар, мениң үстүме
Әлемиң лешгери чозуп башлады.

я-да:

Ягшы йигит гадрын өз или билмез,
Башына иш дүшсе, янына гелмез.
Ол мерт йигит зарлар, дерди эгсилмез,
Дат эйләп, «Я, илим!» диймек биләни.

Ялңызлык мукамы барха гүйҗеди, өмрүң довамындакы йитгилериң авусы тәзеден оянды. Хер гүнүң догушы, батышы, хер бир өвсен шемал, гөзүниң әхли гөрйәни, гулагының эшидйәни гамгынлык реңкине, овазына боялып гелди. Ене Меңли, гардашлары Мәмметсапа, Абдылла җанына от салып башлады.

Хака арзым будур, эй, дост, кылсын азат гардашы,
Акыбан деряга дөнди, мөвч уруп гөзлер яшы,
Гойды алнымга гелтирип, пелек айралык ашы,
Дий, ничик зар кылмасын Пырагы, ёкдур
сырдашы,
Ики дүнйәде герегим, арзувлы иманга айт!

Хорматлы окыҗым! Сиз бу гошгыны долулыгына окаң. Магтымгулының ненеңси ялңызлыгына, багтсызлыгына аклың хайрандыр. Шахырлыгыны, аңрыбаш ватанпаразлыгыны бир яна сүйшүрип, оны йөнекей бир адам хөкмүнде сынлаңда-да шейле чыдамлылыгың, шейле дурнуклылыгың диңе белент ынсанлара махсусдыгына бада-бат гөз етирип боляр. Диймек, Магтымгулы дерди чекиши биленем гайталанмаз ынсан дереҗесиңе етипдир. Ол гам чекиши билен, бу дертлери гөтерип билши билен хем обадашларың, улус иллериң, әхли түркмениң үнсүни чекмек исләпдир. Эмма хернәче җан якса-да онуң бу умытлары пуч чыкыпдыр, оңа инди гол берен болмандыр, дөвүр-дөвран өзге угурлара совулып гидипдир.

Магтымгулы, гайра чекгил өзүңни,
Анык бил, оярлар ики гөзүңни,
Диңлән ёкдур, зая кылма сөзүңни,
Инди сенден хабар алан болмады.

Шундан соң Магтымгулы өз илинден нәгилелигини йүзе чыкарып башлаяр. Ери геленде айтсак, өз дөврүнден өң дөрән бейиклериң әхлиси замандан, илинден нала чекип гечди ахыры. Магтымгулы хем шоларың бири.

Өзүни йүңсакал эдер,
Бозулан иле баш болан.

ялы,

Агзыбир болмаган өе баш болмаң!

ялы,

Агзы ала ковумлара баш болмаң!

Эмма нала хернәче гүйчли болса-да, калбың оды оны Ватандан, илден узаклара зыңасы гелсе-де, хатда Магтымгулының бу дүнйә сыгман дуран гөвни хем элмыдама оны бир яна баш алып гитмәге ыржак болса-да шахырың сарсмаз аклы, белетден сынлаян, гечмишиң ве гележегиң узаклыкларына бакып билйән аклы оны ил-юртдан четлешдирмән саклаярды. Өзге болмаса, өмрүң шу йылларына ченли-хә шейле болды.

Магтымгулы шейле чуң гама батанда-да дүрс пикирлилигини саклады, дүрли дуйгулара берлип, хә о кенара, хә бу кенара урлуп йөрмеди. Гайта, шол ёвуз

гүллерде-де:

Менден зынхар, илиң биле каш болмаң!

диймәге гурбы етди. Онсоңам Магтымгулының бу наласы өзүни илинден ёкарда гоймак үчин, я илинден дашлашянлыгы үчин дәл-де, гайта илине хас җебислешмек, такдырының илден гайра дәлдиги үчинди. Өзүне ачлык ыглан эдйәниң өлүп сыпмак максады билен дәл-де, эйсем ачлык чекмек билен максадына етеси гелиши ялы, Үстесине-де, өз халкының милли сыпатларына чаксыз белет шахыр бу сөзлер билен халкың дегнасына дегип, оны оярмак исләпдир. Ол сетирлер бир бада дәри болуп ярылмаса-да халкың ганына сиңип, онуң аңына бирсыхлы тәсир эдип башлапдыр. Эмма муңа Магтымгулы канагат этмәндир. Җошгунлы дуйгулар чога-чога онда дүрли пикирлер оярындыр. Ол пикирлериң бири такмынан шейлерәк яңланяр: Халкың даргап-тозуп барышыны таңры гөрмейәрми? Нәме үчин бу бетбагтлара гудратлы голуны бермейәркә?

Онуң гүманы гүйчленйәр. Сопучылыга нәненси ыхласлылар этсе-де хасыл тапмадык гөвүн, ниче сергезданлыклар чексе-де мырат тапмадык гөвүн, асмана хернәче гол серсе-де голы бош галан гөвүн таңрысына гүман эдип башлады. Иле эден ягшылыклары ягшылык болуп доланып гелер өйден шахыр, ягшылыкдан гечен, гуры кенара ташланан гәми кимин биәләч галыберди. «Җаны янач таңрысына гаргар» я-да «Худая ынансаң ынан, эшеҗигиңи берк душа», «Бермезек алладан ирмезек авчы алар» диен халк арасындакы гадымы йөрелгелер — булар түркмениң милли айратынлыгыны дүзйән йөрелгелер Магтымгулының ганында гайнап башлады. Ол хернәче белент ынсан болса-да түркменден айрылып гитҗек ери ёк. Түркмениң бейиклиги билен бирликде түркмениң ынанч говшаклыклары хем оңа махсус. Шоңа гөрә-де ол гөнүмел худая эришип башлаяр.

Я, ярадан, арзым бардыр алныңа,
Мерди-намарт, намартлары мерт кылдың!
Дүнйә ыкбалыны тутуп голуңа,
Хер тилкиден гаплаң кылдың, гурт кылдың.

ялы,

Адам оглы йыглар, йүрекде ахы,
Диңлемез гардашы, кадыр худахы.

ялы,

Хак тагала, бу не-ничик ахвалдыр,
Дуры диййп ичдигим гумлы чыкыпдыр.

Бу гөнүмел йүзленмәниң аңырсында нәче ахмырың баслыгып ятаныны дуйяңызмы? Ол шу пурсатда мундан чөкдеррәгем айдан болмагы гаты мүмкин, эмма о гошгулар бизе етмәндир.

Биз Магтымгулы бу заманда «пелек» сөзүни «худай, таңры, алла» сөзүниң манысына гаты голай гетирен болмагы мүмкин я-да бу маньлары бирлешдирендир диен пикирде. «Пелек» сөзи онуң көп-көп пикирлерини басырмак, гизлин бермек үчинем хызмат эдипдир.

Пелек, маңа мал берер сен, ол генҗи-кән герекмес,
Гөзел ярымы гөрмесем, паны җахан герекмес.

ялы,

Илим-гүнүм хары-зардыр, гелсин дөвлет лешгериң,
Дини хөдүр эйлейир сен, аҗап «Курьан» герекмес.

ялы көп-көп сетирлер бу пикириң тассыкламасыдыр.

Умуман, Магтымгулуда «пелек» сөзүниң хайсы заманда ненеңси маньларда уланыландыгыны чуңңур ылмы дерңевлер аркалы кесгитлемек зерур. Өмрүниң шу пурсатларында онуң худайдан гаты өйкеләндигини шейле барлаглар икучсуз тассыкласа герек.

Магтымгулы өз әхли идеалларыны— дини, рухы, сыясы, машгала идеалларыны йитиренде: «Дүнйә, аклым етмез, бейле есер сен!» диййпдир. Бу сөзи ол дүнйәниң мысалында-да, шол бир вагтда өз өмрүнде гөрен пидаларының мысалында-да айдып билҗекди. Магтымгулы муны мертлик билен бойна алды. Өзем бәрки-бәрки ахваллара, ягдайлара, гердише бакып бейле диймәнлиги белли. Шахыр дүнйәниң аслына, максадына акыл етиреси гелйәрди ахыры. Өзүнден өңки ынсанларың дүнйә хакдакы пикирлериниң җемини өз аңында эзип гөрсе-де, оларың җогапларыны мүң бир ёла дурмушда сынап гөрсе-де канагат тапмады. Онуң хас аңырларык акыл етиреси гелйәр. Хениз хич ким җогабыны тапып билмедик сораглары өз ёлунда дивар эдип дикди. Совулмага ёда ёк. Снсоң маңлайы шо дивара дегаймели. Магтымгулы диварың— петигиң дүйбүнде гош яздырып: «Дүнйә, аклым етмез, бейле есер сен!» дийди. Бу гөзъетмез, акыл етмез әлем ичинде шейле гөзел, шейле пайхаслы адамзат бичәрәниң то-

занча-да гадры болман, дүнйәниң элиндәки оюнҗак орнунда дуршуна Магтымгулудакы нәразылык галңай--галңай, чише-чише, ахыры, партлады. Эдил йылдызларың партлайшы ялы. Эмма Дүнйәниң муңа гөвнибир: «Партласаң партлабер, ярылсаң ярылыбер. Ягшы этсең өзүңи хеләкләрсиң». Ол-а бир Магтымгулымыш, Магтымгулы ялы бейиклериң онусы, йүзүси хеләк болса-да Дүнйәниң шо гөвнибирлиги.

Магтымгулы Дүнйәниң аслына акыл етирип билмесе-де Адамзат бабатда онуң буз ялы гөвнибирлигини, бу элхенч гөвнибирлиги дуйды. Гең ери, Магтымгулы гам көлүниң дүйбүне дүшенде-де Адам, Адамзат хакда җанкөерлигини бирҗик-де йитирмеди. Гамлы гошгулар, бу дүнйә гурлушындан нәразы гошгулар, ахырзамана хакдакы гошгулар бу дөврлер өрән көп язылды. Ол гошгуларың көпүсинде элемде адамзадың ере-гөге, әхли зада хөкмүрован дәлдигине чуңңур гынанч дуюляр.

Эй, яранлар, билмек олмаз,
Не иш гелер башымыза,

я-да:

Орта ерде дәне дөкүп,
Тор гурупдыр дашымыза.

я-да:

Ширин җан айрылса тенден,
Гум гуванар ләшимизе.

Шу заманларда гам-хесрет хетден ашанда, онуң үчин әхли затларың хүммети гачанда Магтымгулы гошгуларыны ода атан болмагы хем ахмалдыр. Тебигатына гөрә намыслы кишилериң такдырында бейле херекетлериң сейрек дәлдигини тарых айдып дур. Шейле ахвалларда адамың өз җаныны каст эдйән халатлары хем боляр. Йөне бейле ягдайлар бабатда Магтымгулының голуңыздакы гошгуларындан җиннек ялы хем тассыклама тапып билмерсиңиз. Бу диңе гүман этмедир.

Магтымгулы бу сапар узак гам чекди, белки-де бу онуң өмрүнде иң узак гам чекен йыллары болса герек.

Ахыры онуң башының думаны еңләп, пикир-хыялында бу дурмуша ыхлас ояныш уграды. О ыхласы ояранам ене Меңли, ене гардашлары, ене халкының сүтем-хорлуга чыдаман халыс чөкүп баршы болды.

Хайран галаймалы: гам гамдан саплаяр. Магтымгулы әхли зада җәхеннем дийип билмеди. Шолам оны бу дурмуша гайтарып гетирди. Онуң гөвнүнде өңки гечиримлилик дуйгулары оянды, шоңа гөрә налышларыны эшитмедик таңра гаргамасыны хем кемелтди. Бу дүнйәдәки берлен өмүр паявландыр өйден гөврә кувват инип башлады.

Бу ояныш такмын элли яш төверсклеринде башланды. Элли билен баглы гошгуларында ол өмрүң гечип баршына көп арман чекйәр, Меңлини тәзеден гөзләп башламак хыялына мүнйәр. Узак сынаглардан, дурмуш ургуларындан соңам Меңли бабатда дуры сөйгүсиниң миземәнлигини тассыклаяр.

Ынха, шахырың элли яшда язан гошгуларының бири:

Несип тартып, биз хем дүшсек ёллара,
Дийиң иллер болсун бизге рована.
Нух голдайып гирер болсак силлере,
Пата бериң назар тутуп уммана!

Гоҗа даглар серин эгип, өтүрсе,
Саба гелип, арзым яра етирсе,
Ыза дөнүп, яр җовабын гетирсе,
Хөвес билен исмин язсам дессана!

Гоҗалыкдан көңлүм лая батыпдыр,
Пелек ойнап, ыкбалымны сатыпдыр,
Гөзүн юмуп, элли окун атыпдыр.
Гелип орун тапып гирмиш бу җана.

Меҗнун менем Меңли ханың одунда,
Янып-көйсем, ёкдур онуң ядында,
Перхат-Ширин, Зөхре-Тахыр адында,
Таглым алып, болдум мен хем первана,

Хинди халлар гүл йүзүнде җуградыр,
Зар эйлейип, чекен аҳым наградыр.
Хиҗран васыл, җигеримни доградыр,
Овазасы долуп онуң Эйрана.

Магтымгулы, унутмагыл илиңни,
Узын ялы, гысгалдавер тилиңни!
Ел йөрер мен дийсең, багла билиңни,
Безиргенлер гидер Мазандерана!

Хут, шу гошгы хем Магтымгулының Меңлә өйленендигини, соңра эйранлылар тарапындан гүрүм-жүрүм эдилендигини тассыклаяр. Шу пикири гүман асрына алян адамлар ёкаркы гошгудакы умумы рухы ахвалата, хер гошгының берйән маглуматына яңадан дыкгат берсинлер.

Магтымгулының Меңлә сөйгүси хер бир сөйги дессанындакы гахрыманларың сөйгүсинден хас белент, хас хесретли, хас узак. Шол сөйги хэзир Магтымгула икинжи өмүр берди, лала дөнен дилине лабыз берди, петиге дирэн өңки арзув-хыялларына ганат берди. Онуң зехин чешмеси тэзеден гөз ачды. Белки, шо дөврлер Эйран тарапындан геленлериң бири Меңли хакда бир хабаржык гетирен болмагы хем ахмал, я-да Меңлини Эйрандан гөзлемэге аматлы пурсат дөрэн болмагы хем мүмкин. Хер ничик болса-да, Магтымгулы яңадан Меңлиниң гөзлегине чыкды.

Тэхраның этегинде гирев хөкмүнде сакланян үч йүз өйли төвереги түркмен машгалалары хем Магтымгула бу ишде ярдам берен болса герек. Ери геленде айтсак, бу үч йүз өйли түркмениң гирев сакланмагының себэби түркменлер Эйрана чозмасын дийлен ниет билен шейдилипдир.

Бу гүнлер Меңли Магтымгула ятса-турса ынжалык бермейэр. Биле яшаланжа йыллар айлара, гүнлере бөлүнип, яшайшың хер бир овунжак пурсатлары хем, ким билсин, нэчинжи гезек гөз өңүнде жанланып гечйэр. Магтымгулам адам-да, олам атанлыкда, ганының гызгынына Меңлә сәхел гаты сөзлән болса-да шу махал йүз муң ахмыр эдйэр. Өзүниң унудыларындан жуда горкусы улы.

Пелек иле рысва кылды, айырыпдыр зарымдан,
Не иш кылсам, хабар билем мен ол Меңли ярымдан.

Магтымгулы өз калбында толкун атян хер түйсли ягшы-яман дуйгулары хем гизлемән беян эдипдир. Мысал үчин, ол Меңли хакда гамындан ирип, халыс сурнуганда Меңлини унудып, гамдан сапланасы гелени, эмма муңа гурбатының чатманыны ачык айдяр.

Гүзеримни бенди кылсам, хер гүнде кырк ачадыр,
Абы-көвсер зүлалымны ичипдир гүзеримден.

Ене бир мысал:

Меңли ханым, эйямындан горкуп, бара билмей болдум,
Гөз билен гара гашындан, хем йүзүме сылмай болдум.
Желлатлар мен бенди гулны зынжыр билен бент эйлейир,
Герки сен-де голдамасаң, налач ажыз жан нейлейир?!

Магтымгулы бу сапар не желлатдан, не зынжырдан хедер этди. Элмыдама-да бир дуйгы онуң янында галанок. «Гидеңде гайдып доланма. Бу желегайлары, ил-юрдуңы жәхеннем эт-де гит» дийип о дуйгы текрарлаяр. Магтымгулының пайхасы болса оңа гаршы чыкяр. Бу ички сөвеш кәхалатда әшгәрем боляр. Екарда агзалан «Бизге рована» гошгусында ол Меңлиниң гөзлегине гитжек боланда: «Магтымгулы, унутмагыл илиңни» дийип өзүне маслахат берйәр, бу шол ички сөвешиң тәсири ахыры.

Гел, көңүл, мен саңа өвүт берейин,
Ырак кылма гөрер гөзүң илиңни.
ялы,
Эшит адам, доган илден—
Гайры мәхрибан юрт болмаз.
ялы,
Хер кимиң өз или — ыммат ягшыдыр.
ялы,
Ят иллерде мысапырлык чекенден,
Урса, сөксе, хорласа-да ил ягшы.
ялы,
Магтымгулы дийр, гөзүм
Гайры ватана дүшмез.

ялы сетирлер шоңа мысалдыр, ягны шейтаның бөвре дүртмесине нагт жогапдыр. Хас аматлы тарапы хем ол шейтмек билен ил сарпасыны бейгелтди, муңа айратын үнс берди, онуң дөредижилигиниң өзгелерден тапавутлы тарапларының бири хем хут анык ил темасыны язувлы эдебиятда ымыклы гиризенлигиндедир. Бу бабатда шахырың өзи хем лирики гахрыманы хем бир хөрпден гопды. Шоңа гөрә Магтымгулыны илден айры гөржек болмагың өзи эййәм Магтымгулыны

гөрүп билмезлигиң аламатыдыр. Аслында, милли шахыр дережесине хем шейле басганчаклар аркалы етйәр.

Башы думандан сапландыгы сайы гечен йылларың ненеңси гамлы, меламатлы боландыгына ол гөз етирип башлады.

Багтымың сыясы рең бийр көмүрге.

Шонуң билен бирликде онуң яшлык арзувы болан Румустаны, Кәбәни гөрмек арзувы хем мөвҗәп угра-ды.

Екарда Хиндистаны
Аркада Түркүстаны
Өвлүйәлер умманы
Ол Румустаны гөрсем.

я-да:

Магтымгулы хош болса,
Акса дидәм, яш болса,
Иманым ёлдаш болса,
Барсам, Кәбәни гөрсем.

ялы сетирлери ядыңыздадыр-ла.

Л. Салдадзәниң: «Хесрет хас беленде галмак үчин берилйәр» диени догры болды. Магтымгулы улы гамдан башыны дик алып чыкды. Ол гамдан долы сапланмаса-да, галан өмрүнде гам онуң хемраларының бири болса-да, өңи-соңы, оны инди херекетсиз гоюп болмаҗакды.

Шол гүнлер гөклең ханларының бири (көп роваятларда Ханалы ханың ады агзаляр) Магтымгулының обасына азар барыны берйән экени. Малыны сүрмекми, дулундакы торбалыга ченли алмакмы, шай-сеп салгыдымы, етишен экинине салгыт салмакмы — гараз, оба илатының гершини гарҹа чокан ялы эдйән экени. Ханың атлыларының арасында гызылбашларданам адам барлыгы аян боляр. Ери геленде айтсак, түркмен ханларының көпүси душман гүйчлүкә душман билен дил бирикдирйәрлер, о тарапың хан-бегине гизлин халат-серпайлар, дүрли пара települadyрлар, оларың киме, ниреден, хачан зарба урмалыдыгыны дөнүклерче хабар берйәрлер, гепиң гысгасы, халкың ичинден уярлар. Халк аяга галанда, өз халкы рүстем боланда болса, халкың тарапына көп ян берйәрлер. Бу ики яна дөнүп дурманы Магтымгулы өңрәкден бәри сынлаярды. Өз гошгуларында, сөхбетдешликлерде бейле икидиллилиги гайгырман урярды. Бу вакалара чыдам эде-эде ахыры, сабыр-такат түкененде, Магтымгулының газабы оянды. Ол мундан артык өзүни саклап билмеди. Хана хем-де онуң нөкерлерине бир оюн гөркезмекчи болды. Обадашлар Магтымгулының ызына дүшдүлер. Шахыр йигитлери өңден települadып, бир җүлгедәки гечидиң ики тарапына даш үйшүрмеги хем-де илат шо гечитден гечип, гезек душмана геленде депесинден даш индермеги буюряр.

Таланчыларың гелйәнини хабар берйәрлер. Обадашлар барча гош-голамыны эшеҗигине атып, мал-гарасыны идип хәлки гечиде бака уграяр. Душманам булары гөрүп ызарлап башлаяр. Ягыш-җала дүнйәни тутяр. Шо бармана дуйдансыз гелен сил көплериң гош-голамыны сырып-дүйрләп алып гидипдир. Шоларың арасында Магтымгулының еди китабы хем гидипдир. Шо китапларың бири: «Тотыгуш дилли дессан» экени. Шахыр соң-соңларам о китабыны ятлап ахмыр-арман чекипдир. Онсоң илат сүллүмбай эзилип гечитден гечипдирем вели, алдаҗы душман етип гелипдир. Шо пурсат «Я алла!» диен сес даглара яң салыпдыр. Ыз яныданам дүе ялы дашларың гүммүрдиси башланыпдыр.

Шондан соң узак вагтлап салгыт-пач дийип гелен болмандыр. Ынха, роваятың беян эдйән вакасы шейлерәк. Шахырың өзүнден болса:

Магтымгулы, аяма җан,
Билиң гуша, гей газап до…,
Хетден ашды бу залым х…н,
Ахыр тор гурмалы болды.

диен бент билен тамамланян гошгы бизе етипдир. «Иллерден айланды» атлы гошгуда:

Ол ярадан кылмаз назар,
Пелек-эркан гурар базар,
Намыс үчин гарташан әр,
Йигделипдир, гөр, даянды.

диен бент хем шонуң билен баглы ялы гөрүнйәр.

Бу ениш кичиҗигем болса, өрүси җуда дар хем болса, көп гөвүнлере дирег болупдыр. Магтымгулының өзүниң йүреги сувланыпдыр.

Магтымгулының айданы диңленмейән ялы болса-да, Магтымгулының хем халкындан нәразылыгы гүйчли

болса-да, гызза-гызза геленде оларың бир-бириндеи айрылып гитҗек ери ёк экени. Екарда беян эдилен торгурма шуны Магтымгула-да, илине-де дүшнүкли эдипдир.

Шо гүнлерден соң Магтымгулы яшлык арзувыны, хер бир мусурманың хаҗа гитмек парзыны хем хасыл этмегиң вагты геленини дуйяр. Гидишин ёла угруна Азербайҗан, Румустан үлкелериниң үстүнден гечер, йитиг гөзлегини хем битирип боляр. Гайдышын Эйраның үстүнден инер. Казасы долуп Эйранда баш гоймалы болса-да хаҗ парзыны битирип гитсе ягшы.

Эр тапмадым — гуллук эдем, ёл тапмадым — хаҗа гидем,
Бу ики иш бу тен эра бу җанымның арманыдыр.

я-да:

Ниетим Кәбедир, хыялым хачдыр,
Ыхласым бар хач товабын этмәге.

Обадашлар, төверекдәки обаларың яшулулары билен маслахатлашыпдыр, олар ил дердине дерман гөзлемеги табшырыпдырлар, мунуң үчин Азербайҗан, Румустан ялы меканлардан, ган гарындашлардан хабар алмагың зерурлыгы хакда хем айдыпдырлар. О дөврлер йүз тутара башга ерем ёкды ахыры.

Магтымгулының ене обадан чыкяныны, ене узак вагтлап йитирим болҗагыны эшиден бичәре Зүбейданың ненеңси элененини, ненеңси ялбаранына гөз өңүне бир гетирип болармыка? Эмма бир хыяла мүнен Магтымгулыны хи ёлундан гойҗак гүйч бармыка?! Үстесине-де илиң ислегини ол хич махал гайра гоюп билмеҗекди. Бу онуң еди яшдан бәри берк кануна гирен дурмуш дүзгүниди, атасы Довлетмәммет молланың өвреден окувының өзениди.

Шейлеликде, оба ене Магтымгулусыз галыберди. Зүбейда-да, бейлекилерем ая-гүне ялбарып, гөзяшыны сил кимин акдырып отурмалы болды.

Магтымгулының бу сапары хакда онуң хәзирки гошгуларында маглумат өрән аз. Шоңа гөрә Магтымгулыны өвренижилериң бир топары Магтымгулы Румустана бармандыр диен пикирде. Йөне ики зады гөз өңүнде тутмалы: 1. Магтымгулының Румустан гошгулары иру-гич тапылар. 2. Шо дөврде түркмениң дүшен ахвалы Румустана йүз тутмак зерурлыгыны илкинҗи плана чыкарыпды.

Шахыр ёлугруна озалы билен Азербайҗана барыпдыр. Бу халкың яшайыш ахвалы билен якындан таңшыпдыр. Гөзел тебигат, халкың ачыклыгы онуң гөвнүни гөтерипдир.

Сапар эдип барсак Нушах мүлкүне,
Көңүл ислэни дек яйлахлары бар,

дийип башланян гошгы онуң Азербайҗанда, хусусан-да Нушахда (хәзирки Шеки) боланлыгына гүман гоянок. Магтымгулы бу гошгуда халкың яшайыш дәплерини, тебигат айратынлыкларыны гөзи билен гөрениң дили билен беян эдйәр. Азербайҗан Магтымгулының баран заманында бөлек-бөлек ханлыклардан. Грузияның Руссия билен якынлашмасы (1883-нҗи йылдакы шертнама) эсасында Азербайҗан ханлыкларында-да Руссия ымтылыш гүйчленйәрди. Себәби аркадан осман империясының, парс дөвлетиниң гирдабына дүшмек ховпы хем улуды. Мешхур шахыр ве дөвлет ишгәри Молла Пенах Вагиф шо дөврлер өз шыгырларында бу ымтылышы ишеңңир беян эдйәрди. Магтымгулы Вагифи гөрен болмагы я-да онуң шыгырлары билен танышмагы мүмкиндир. Йөне Вагифиң мейиллерине онуң ненеңси гаранлыгы белли дәл. Бакувда ширван шаларың көшклери, Гызгала (Марыда-да Гызгала бар), Гарабаглардакы әпет мавзолей, Гүлистан галасы Магтымгулыны гөрен болмагы ахмал. Улы кервен ёлларының чатрыгындакы Генҗе шәхеринде Нызамының мазарына зыярат этмек хем шахыра миессер эдипдир.

Азербайҗан халкындан ярдам алып билмедик болса-да ол бу юртдан нәразы болмады, ягдая говы гөз етирди.

Магтымгулы Бакувда хинди сөвдагәрлерине саташды. Хиндистан хакдакы дуйгулары тәзеленди. Гүмрүкхана китапларының берйән маглуматына гөрә, шо дөврлер хинди тәҗирлери Эйраның үсти билен гелип, Бакувдан Астрахана барып харыт сөвдасыны, алыш-чалшыны эдйән экени.

Агаларынданам дерек тапып билмеди. Оларың гайданы бәри нәче йыллар гечипдир?! Догрусы, Мәмметсапа билен Абдылланың йүз кешби хем өңкүси ялы айыл-сайыл гөз өңүне гелмейәр, дөвүр гереҗигини алып галяр, йөне оларың овазы, мәхри, рухы Магтымгула гозгалаң барыны саляр.

Өңде Румустан ятыр. Өзүниң гечмиш тарыхы би-

лен, өвлүйәлери, ер үстүниң ымаратлары билен тарыхда шөхратлы орун алан гадымы Византия топрагы, соңра түркилериң зарбы билен өсүп, гиңелип, кувватланып, Румустан адыны алан юрт ятыр. Магтымгулы бу юрт хакда нәче китаплар окадыка?! Румустан сопучылык меркезлериниң бири хөкмүнде-де Магтымгулының аңына ышык берйәрди.

Эйсем, Магтымгулының хәзирки гошгуларында Румустан хакда ненеңси маглуматлар бар?

Екарда Хиндистаны
Аркада Түркүстаны
Өвлүйәлер умманы
Ол Румустаны гөрсем.

я-да:

Оларга бердим саламы,
Сордулар саглык келамы,
Шыхы-Сейит, Мөвла, Җамы,
Ол еди солтан ичинде

я-да:

Хакдан рахмет сепилер,
Ымаратлар япылар,
Гитсең Кәбе тапылар
Ол Румустана сары.

Соңкы бентде бир гызыклы деталь бар: «япылар» сөзи түркче алыныпдыр, бу шу ерде «гурулар» диен маныны берйәр. «Елдим тут» гошгусында-да:

Чөлде галсаң хич тапмаян көлеге,
Эрем багы ичре сая булдум тут!

диен сетирде «булдум» сөзи түркче «тапмак» манысындадыр. «Ая дөнди» диен гошгуда Кайсар сөзи бар. Түркиеде «Кайсария, Кайсарлы» диен атлар бар. Бу сөзүң аслы грекче болуп, улы җемгыетчилик ымаратыны, оңа гошулян дүканлары, уссаханалары, зат гоюлян җайлары, яшайыш җайларыны, ички ховла чыкян үсти япык ерлери аңладяр. Кайсариялары бай адамлар гурдурыпдырлар (Серет: Л. А. Семёнова «Орта асыр Сирия тарыхындан» 1990 й. М.) Түрк класcыклары, миллети боюнча түркмен шахырлары Юнус Эмре, Гаражаоглан ве бейлеки шахырларың дөредиҗилиги билен якындан танышмак, сопулык мекдеплерини өвренмек, мөвлана Җелаледдин Румының мазарына баш эгмек ислеги Магтымгулының калбында бар.

Җелаледдин Румы, «Җаме ул-маны»,
Аларның җайында мен хем кән болсам.

диен сетирлердәки «кән» сөзүне үнс бериң. О «көп» диен маныда дәл. Кән, магдан, хазына, гымматлы даш манысында. Нәме үчин бу маныда? Румының мазарының төверегине гуйма күмүшден гермев эдилен. Ини бир гарыша якын, бейиклиги бир метре голай, узынлыгы хем бәш-алты метр төвереги бар. Бейле гермев үчин нәче мукдарда күмүш деркарлыгыны гөз өңүне гетирибериң. Бу Җелаледдин Рума гоюлян сарпаның негадарлыгыны гөркезйәр. Магтымгулы шол күмүши гөз өңүнде тутуп «кән» сөзүни уланыпдыр. Үстесине-де: «Аларның җайында» диен сөзлере айратын маны бериң. «Мен шейле бейиклериң мазарының гермеви болсамам разы» диен Магтымгула мынасып кичигөвүнлилик месе-мәлим дуйлуп дур.

Ынха, гадымы Икониум—Конъе шәхери. Оларың кервени бир медресәниң деңинден гечип барярка ёлбелет: Шу медреседе мөвлана Җелаледдин Румы сапак берипдир.— дийди. Гош яздыранларындан соң, шахыр бу медресәниң хер бир керпиҗини сыпап гитди, мөвланадан сапак аланларың багтыярлыгыны ятлады. Шагаланлы көчелерден йөрәп, метҗитлериң азан диңлерини сынлап, гулагына якымлы түркмен сөзлерини диңләп, яшыл күмметли белент ымаратың гапысына барды. Бу ерде түркилериң иң бейик огулларының бири, мөвлана титулыны алан Җелаледдин Румы ятыр. Онуң янында алтмыш бәш челебиниң мазары хем Рума белент хорматың нышаны хөкмүнде гүберип ятыр. Әпет гапылар күмүш, мөвлананың китап сандыгы күмүш, ая ерлешйән, я-да бир адам зордан гөтерйән Гурханларың хер харпы күмүш сувы берлип язылыпдыр.

Онуң сазының пердеси күмүш, найының гашы күмүш. Эгер ядыңызда болса, мазарың дашының агыр гермеви күмүш. Мөвлананың овазы хем бир ерлерден яңланян ялы болды:

Я болшуң киби гөрүн,
Я гөрнүшиң киби бол.

Җелаледдин Румының мазарының башында Магтымгулы дога окады. Шейдип, бир дилеги хасыл болды.

Магтымгулы Конъеден угранда мөвлана Желаледдин Румының яшыл сырчалы мавзолейиниң өң янындакы хүжрелерден чыкан дервүшлериң зикрине гөзигидижи бакды: дервүшлер бир голуның аясыны асмана тутуп, бейлеки голуның аясыны ере бака өврүп барха тиз пырланярдылар, аллаха ялбарярдылар: аллахым бизе рахмет эчилевер, бизе рахмет эчилевер. Бизе нәме берсең, халайыга гечирерис: Аллахым, бизе рахмет эчилевер.

Алла-хув, алла-а, Алла-хув алла-а.

Магтымгулы Конъеден Адана бака уграды. Шонда Гызыларбадың такырлары ялы такырлыкдан гечмели болды, ахырда ёл даглара сиңип гитди. Булутлар о даг башындан бу даг башына гөчүп гонярды. Сагчетде булутларың арасындан бир йылпылды гөрнүп гитди. Йылдыз гөрнерден ир ялы-ла. Онянча булутлар сырылып хәлки ышык ене гөрүнди. Өрән белентде, дагың чүр башында гала хем-де якылян одун ышыгы айыл-сайыл билдирди. Хава, о белентликде эркинлик, рахатлык бардыр, йөне ол ненеңси гүзаплыклар, ненеңси пидалар аркалы газанылярка?! Магтымгулы белентде яшамагың иң кын затлыгы хакда оя батды: Еке бир даг депесиндәки белентликде дәл, асла рухы белентликде-де яшамак хер дем эржеллиги, түкенмез кувваты талап эдйәр.

Шөхратлы йүпек ёлуның угрундакы, гөк байырларың арасындакы яйлаларда отуран обаларда теке, салыр, ёмут, овшар, бугурчы ве бейлеки түркмен тайпаларының адамлары билен душушыклар Магтымгулыны толгундырыпдыр. Хас якын гарындаш гөклеңлери гөрмегинден хем улы умыт дөрәгдир. Ол Осман империясына ат берен Османың хем гайылыгыны, (ягны гөклеңиң бир голудыгыны ятлады). Румустанда яшаян түркменлериң Түркменистандака гаранда хас көплүгинденем ягшылыга гарашыпдыр.

Эмма әгирт улы хем кувватлы Осман империясының капасада галан пукара гарындашларына бакмага эли дегермикә? Магтымгулы биринжи Абдулхамид хан дөврүнде Румустана барыпдыр. Империяны гиңелтмек хем-де хайбатлы рус патышаларының демиргазык шемалына гарышып гелйән совук гарайышларына, габанжаң херекетлерине гаршы дурмак зерурыети өзге эхли зады нобатың соңуна ташламадымыка?!

Элбетде, Магтымгулы бу түркменлериң хем мейиллерини өлчәп гөрди. Йөне өз ислән нетижесини бермежегини дуйды. Себәби түрк-түркменлер бу топрага көк урупдырлар, рус-түрк гатнашыкларының хем барха чылшырымлашяны шахырың йити назарындан сыпмады. Хатда ол рус-түрк урушларының бириниң үстүнден баран болмагы хем хакыката якын. 1783-нжи йылда Крым үчин сөвешлер боляр, шол йыл Грузияның бир бөлеги Руссия гошуляр. Эрменилер бу меселе бабатда өз векиллерини Руссия уградярлар. 1787—1791-нжи йылларың рус-түрк уршуны хем ятлалың. 1806—1812-нжи йыллардакы урушлар дөврүнде-хә Магтымгулы өз догдук юрдундады. Умуман, Осман империясы өз тарыхында иң көп урушаны рус дөвлети болса герек хем-де рус патышалары хем бейлекилере гаранда түрклере гаршы көп уруш алып барыпдырлар.

Ол түркмениң ковчум отурымлы ерлерине барды. Түркменистандакы ер атларының бу ерде-де гайталанышына гең галды. Мысал үчин, бейик Гаражаогланың яшан ерлери болан Козан дагының, Нур дагының этегинден Жейхан (Жейхун), Сейхан (Сырдеря) деряллары акып ятыр. Нур дагының Екепынара голай ери болса, гадымы Нусайың аркасында япланып ятан Көпетдага гаты меңзеш.

Бейик Гаражаогланың мазарына зыярат эдип геченде, онуң өзи билен ыкбалдашлыгыны Магтымгулы ятлады. Гаражаоглан Гызылетрек этрапларында дүнйә инип, олам Меңли диен бир гызы сөййәр, оңа өйленибилмәнсоң, сергезданлыга йүз уряр.

Козан дагындан неслимиз,
Ары түркмендир аслымыз.

Магтымгулы өзүниң ышкы-лирики гошгуларында Гаражаогланың дәплерини ызыгидерли өсдүрди.

Ол Румустанда бейик Юнус Эмрәниң хем мазарына зыярат эдип гечди. Юнус Эмрәниң шөхратына гөз етирмек үчин онуң мөвлана Желаледдин Румы билен гатнашыкларыны ятламак етерликдир.

Магтымгулы Румустандан гөни Мекгә уграды. Ел угрунда турунч, нарынч, пыртыкал мивели агачларының барха артмагы, хурма, яглы игдe мивелериниң базарларда гөрнүп ограмагы, эсасысы хем ак гейинен гара адамлар арап юрдуна бараныңы аңладяр. Арап дилиниң ширинлиги хем мунуң үстесине. Аглаба мәхел-

ләниң йүзи Мекгә тарап. Дүелер мүңзей — мүңзей, улгамлара чыкып, инип баряр. Шамың шапагында бейик диңлериң ужы сәхел гөрнүп гитди. Гүн батан-соң аз-кем йөрән кервен шәхериң этегине барып чөкди.
Ханха, бүтин мусурманың гөз дикип отуран мукад-дес ожагы. Мекге билен баглы нәче шыгырлар язылып, нәче хекаятлар айдыландыр. Нәче адамың дабаны бу топрагы басып гечдикә? Бу ере гелен нәче ынҫаның көңли пәклендикә? Магтымгулы Мекге, Медине, Му-хаммет пыгамбер билен баглы соңкы вагтларда язан шыгырларыны ятлады.

Едигат асманы, ери
Мәкәм эден бир алладыр.
Ики җаханың сервери
Дин Мухаммет Мустападыр.

Хажа гайдан адамларың, Мекгәни, Мединәни ćөзде суратландыранларың сөхбетинде гөз өңүне гелен гөр-нүш хакыкы Мекге, Медине билен лайык гелди. Он-соң Магтымгулуда муны өңем гөрен ялы дуйгы дөреди. Бирмахаллар Магтымгулыны НЛО гөтеренде гөрен болмагы-да ахмалдыр. Ол Мекгеде, Мединеде, Сафа Мерве арасында әхли битирилмели херекетлери би-тирди. Бу мукаддес ерде, Аллаха иң якын ерде ол ики дилег этди: юрдума абаданлык бер, алла, йитиглерими өе долавер, алла!
Бир хепде дийленде Магтымгулы Түркүстана гайд-ян кервене гошулып гайтды. О тайдакы тәсирлер соңра шыгыр болуп бизе гелип етди.

Шүкүр, алхамдулилла!
Җанана гөзүм дүшди.
Мейханада мей ичдим,
Местана гөзүм дүшди.

я-да:

Умматының Шафыгы, Магтымгулының манзары,
Ол Мухаммет Ахмеди-Мухтары гөрдүм-шондадыр.

Мусурманчылыгың бир парзы Кәбә бармак: Маг-тымгулы о парзыны хем битирип ынҗалды. Шоңа гөрә, онуң соңракы шыгырларының биринде:

Ашык Пыраг айдар арзын,
Роза-намаздан парзын,
Бу җаханда үшбу карзын,
Җан чыкмаян берип гечди.

диен бент дөреди.

Магтымгулы хажы болансоң Халаба бака гитме-димикә? Бейик Несиминиң мазарына зыярат этмедими-кә?
Несими — шахырлар неслиниң шамчырагы. Ол мерданалыгың хем-де пәклигиң байдагы хөкмүнде эл-мыдама Магтымгулының алнында дур. Магтымгулы оны гошгуларында улы хормат билен ятлаяр. Эмма не себәпдендир, ол о тарапа гитмеди. Көп себәплер билен бирликде, ялңыз, башсыз-эесиз, чыкалгасыз галан или-не тизрәк говушмак мейли хем бир себәп болса герек. Инди Магтымгулы өзге иле гитдиги улы ил екесирәп башлаяр. Үстесине арап дүнйәсине дүшен түркменле-риң хем, асыл топракдан узаклашан бейлеки түркмен-лер ялы, башга-башга күе берлендигине Магтымгулы икучсуз ынанды. Ынха, өзге юрды басып алсаң, ахыры ненеңси тамамланяр экени: бирмахаллар еңеңде какан хешелләң үчин халкың бир бөлегини йитирип җебир чекмели. Хер халк диңе өз юрдунда, өз меканында багтыяр болуп билер. Ол бу ынамында ялңышманды. Шулар ве бизиң хәзир гөз етирибилмейән бейлеки себәплеримиз Магтымгулыны ыза дөндерен затлар болса герек.

Магтымгулы гезенде,
Халап, Кайсар дүзүнде,
Гөзел ярың ызында
Өмрүмиз зая дөнди.

диен сетирлере бил баглап белли карара гелҗеклерем бардыр. Эмма Магтымгулының дөредиҗилигини бүте-вилигине өвренеңде онуң Халаба баранлыгына ян бер-йән рух хениз дуюлмаяр.
Шейле-де болса умыды элден бермек болмаз. Тәзе гошгулар тапылса, тәзе ылмы гөзлеглер гечирилсе, көп зада аныклама гиризмели болармыка өйдйән.
Улы кервен Эйрана гиренде Магтымгулы олардан галды. Онуң Эйранда ненеңси гөрнүшде гезенлигине акыл хайрандыр: дервүш-галандарлара гошулып йөрүпми, безиргенлериң ызына дүшүпми, я башга бир сыпата гирипми, гараз, онуң Магтымгулы болуп гез-мәнине ынанса болар. Эгер ол Эйрана ачык баранлы-гында оны шобада дири олҗа эдердилер. Дурмуш Магтымгула сересаплыгы берк берҗай эдерлик сапак берип етишипди ахыры. Бу тәвекгеллиги баша чеки-

шини сынланда, Магтымгулының Меңлә сөйгүсиниң чаксыз белентлигине, бу сөйгиниң хер бир дессандакы, хер бир романдакы сөйгүден хас хесретлидигине ене бир ёла гөз етирсе боляр. Магтымгулы Меңли үчин җаныны орта гойды.

Гезип сен паны җаханда,
Гөзләрем, Меңли хан бармы?!

Магтымгулының Эйрана гелмегиниң ене бир себәби — агаларыны тапмак. Ол агалары үчин башыны этегине салып гелди.

Магтымгулының Эйрандакы үчүнҗи максады — Эйраның ичиниң сыясы ягдайыны, мейиллерини, түркменлер бабатда хыялларыны дуймак.

Элбетде, шейле сапарың улы кынчылыклара учраҗагыны дуры акыллы хер бир адам хем билйәрди, Магтымгулы хем муңа говы гөз етирйәрди. «Төвекгелиң ишини таңры оңарар» дийленине ян берди, Алладан, гечмиш пирлерден, җеседи Эйранда ятан халыпалары Фердөвсиден, Хафыздан, Омар Хайямдан... медет диледи. Онуң Эйранда нәче вагт гезени, нирелери гөрени, ненеңси иш битирени белли дәл, Меңлиден, Мәмметсападан, Абдылладан не дерек тапаныны билемзок. Йөне Магтымгулының бендилиге учраны белли. Ол: «Мен Эйранда бенди болдум» диймесе-де пикир йөретмелериң әхли ёллары Эйрана әлтйәр, роваятларам Эйранда бенди боландыгыны хабар берйәр, бендиликде язылан гошгуларың аңырсындакы манына хем Эйраны салгы берип дур, бу гошгуларың такмыны язылан вагты хем Магтымгулының Эйрана дүшен заманына габат гелйәр.

Ватанымда хан идим,
Ханлара перман идим,
Дертлере дерман идим,
Мисгине дүкан идим,
Җансызга мен җан идим,
Нейлей, инди бичәреем.

Гөзсүзлериң гөзи идим,
Лалларың мен сөзи идим,
Ил-гүнүмиң йүзи идим,
Сөвер магшук нәзи идим,
Хатам тайың өзи идим,
Нейлей, инди пукараям.

Эрем ичре рейхан идим,
Ватанга зерефшан идим,
Мерт йигиде кеман идим,
Даг башында думан идим,

Пырагы дийр, аман идим,
Инди вейран бир сараям.

Бу эсер Магтымгулының өзболушлы терҗимехалы, ички буйсанҗының калба сыгман дашары чогуп чыкмасы. «Мунда Магтымгулы кичигөвүнлилиги элден берен-ә дәлдир-дә» дийип, кәбир окыҗыларың ойланмагы мүмкин. Ек, бейле дәл. Зынданда отуран шахыр өз гөвнүне ынҗалык бермек үчин, гозгалаңлы пикирлерине, дуйгуларына рахатлык индермек үчин, үстесине-де йүрекде мумыя ялы гайнап дуран ылхамы чыкарып дынмак үчин бу гошгыны языпдыр. Өзи өзүне теселли бермесе, ят илде ким оңа теселли берҗек?! Галыберсе-де ол өзүниң Магтымгулыдыгыны, шахырдыгыны гизлемелиди ахыры. Сизиң үнсүңизиң дүшүши ялы, ёкаркы гошгуда ол өзүне шахыр диймән, шахырчылыгыны гизлин аңладыпдыр. Магтымгулының өзүни гизләндиги барада пикир эденимизде ол Азербайҗанда, Румустанда язан гошгуларыны хем меҗбурлыкда гизлемели я-да ёк этмели боландыгы хакда-да ойланмалы боларыс. Белки, шу себәбе гөрә, онуң агзалан юртлар хакдакы эсерлери бизе шейле сейрек гелип етендир?!

Магтымгулы бендиликде эп-эсли вагт болан болса герек. Себәби онуң «Етирмез хиҗран» диен гошгусындан аңланылышына гөрә, азатлыга чыкмага узак гарашаның әхеңи бар.

Саба туруп, ватан, сени чаглар мен,
Гүлшенли серчемен дийип аглар мен.
Хошлашып, бу мисгин җаным даглар мен,
Максат мырадыма етирмез хиҗран.

Пырагы, ватан дийип ган дөкер гөзүм,
Бакы гарап дурмуш хиҗрана йүзүм,
Бырадарсыз гамда галдым бир өзүм,
Барындан дындармыш бу залым хиҗран.

Гөршүңиз ялы, бу гошгы хем өңки ялы өрән гысга.

Магтымгулының зындан шыгырлары онуң адаты шыгырларына гаранда иң гысгаларыдыр. Үч бент, дөрт, бәш бент, көпленч еди бентли эсерлер Магтымгула ярашяр. «Саба туруп, ватан, сени чаглар мен» я-да «Пырагы, ватан дийип ган дөкер гөзүм» ялы сетирлерде ватана ненеңси тешнелик, йүрегиң зар-зелиллиги өрән чундан чыкяр. Муны айратынам, ватандан айралык чекип гөренлер, онда-да зынданда гүн гечиренлер йүрекден дуюпдырлар, бу гошгулар дога эдилип дакылаймалы мукаддеслиге боялыпдыр.

Ырадарсыз гамда галдым бир өзүм,
Барындан дындармыш бу залым хижран.

диен сетирлерем көп затдан хабар берйәр. «Барындан» диен сөзде Меңлиниңем ады икучсуз аңыляр.

Эйран зынданлары түркменлериң арасында инйыгрынч мешхурлыга етипди, эйранлылар гадымдан отурымлы халк болансоң, оларың зынданлары хем җебирли кәмиллиге етирилипди. Муны өң диңе эшидип гелен Магтымгула бу «кәмиллиги» гөзи билцн гөрмек несибеси бар экени. Онуң эзиз рухы, сыратлы сынасы ненеңси гынанмалара дөзмели болдука?! Оңа гамчы уран гул не гадар белент ынсана гамчы уряныны дуйдумыка?! Зынданың гапысында гиҗелер оялы-укулы дуран гаравул кими гаравуллаяныны гүман этдимикә?! Магтымгулы ахырда нәдип бендиликден бошадыка? Бу хакда роваят бары бар, эмма хакыкат белли дәл. Хер ничик болса-да, Магтымгулыны халас эден онуң угуртапыҗы, гэзлегли пайхасыдыр. Душманың юкайүреклилик эдениие ынанып болмаз. Бу вакалар өмрылла хем дөврүң сыры болуп галса герек.

Бу бендилик Магтымгулының ватанчылык дуйгуларыны, ил-гүнүне ыхласыны хас-да гүйчлендирди, халк ичинде өзүниң деркарлыгына хас ынамлы гөз етирмәге көмек этди. Шоңа гөрә ол бүтин гечмиш дөредиҗилигине яңадан сер салды. Канагат тапмады., Җошуп дуран ылхамы хас ерләп учар ялы этмели, иң пукара, ер уруп ерде галан бендә рухы голдавы гүйчлендирҗек эсерлери көп дөретмели дийип өзүне пент берди. Оңа шахырана дөредиҗиликде шундан башга ёл-ёдалар якымлы гөрүнмеди. Халкың буйсанҗыны беленде гөтермек, шейдибем онуң бир чукура түйкүрмегини газанмак хакда бирмахалкы йөрелгесине тэзеден гайдып гелди. Өзүнден нәразылык гележекки улы ишлеринде оңа улы кувват берди.

Магтымгулының гөречлери узага гараярды, биреййәмден бәри гошгуларының халк аңына көк уруп башланыны, аңдакы, гандакы агзалалыгы юмшадып башланыны, о гошгуларың ягтысына хер түркмениң асса-юваш бакып-дөнүп башланыны Магтымгулы дуйярды. Хер сетирини, хер бендини эсгере өвреси гелйән шахыр эййәм мүңләп-мүңләп эсгерлериниң сөвеше гиренини гүман эдйәрди. Онуң гошгулары эдил чынарлар ялы: көки гөвресинден улы болмаса яшамаяр, өзем дашы ярып көк урмалы. Онуң гошгулары бүтин түмлүги ягтылтмага үмзүгини дикипди.

Элбетде, Эйран тарапдан геленсоң онуң шахсы бетбагтлыгы, гуссасы артмаса, кемелмеди. Иң яманы хем Меңлини, гардашларыны тапар умыды түкенип баряр, эдил урганы күлтерлән ялы. Ханы, инди йитиглериңи нireden, хайсы мекандан гөзләрсиң? Пылан ерде бар болаймасын дийлен ерлерем-ә сөкүп чыкдың.

Бу умыт Акгыз гелнеҗесинде эгсиленогам, ол хенизем Абдылланың оҗагының одуны өчүрмән отыр. Гелер дийип ахыркы демине ченли тарашҗагы белли. Гечмиш асырларда адам ганы билен топрак суварылан заманда түркмен зенанларының бу вепадарлыгына, догрусы, гахрыманлыгына бакы баш эгмән болмаз. Адына адам дакыланлар оларың бу вепадарлыгының ненеңси махрумчылыклардан геченлигини говы дуйяр. О зенанларыңам йүреги эдил бейлекилер ялы, сөйги күйсейәрди, эдил бейлекилер ялы, перзент дөредип, баласына гуванасы гелйәрди. Асла, ынсан өмрүндәки ислеглери, зерурлыклары санап түкедип болармы?! Ана, шол ислеглериң, зерурлыкларың әхлиси җәхеннем эдилип, диңе бир дидара етмек арзувы билен гүл өмрүни күл эдипдирлер. Эйсем, түркмен йигитлериниң батырлыгының, сөвешҗеңлигиниң бир чешмеси шунда болаймасын?! Себәби, олар өленде-де өйүниң-оҗагының юмрулмаҗагына, аялының башга дүшеге гирмеҗегине берк ынаныпдырлар. Бу ынам зенанлары хер хили бела-бетерден горамага, олары аямага, белент мертебесини сакламага борчлы эдипдир. Шоңа гөрә түркмен эркеклери аяла агыр иш этдирмәндирлер, өе гетирилмели әхли зады гетирмек эркеге дегишли экени, аяллар чөплеме чөплеселерем, олара одун дашатмандырлар. Гараз, түркмен эркегиниң түркмен зенанына гарайшы өрән өзболушлы, өрән чылшырымлы. Элбетде, дөвре гөрә, эркеклере ада-

латсыз берлен артыкмачлыкларам болупдыр, йөне өңи-соңы ене зенан сарпасыны белент тутмак эдәхеди рүстем гелипдир.

Магтымгулы өз халкының хәсиетини ягшы биленсоң:

Дүнйә сөзи меңзәр дузсуз тагама,
Сөз ичинде гелин-гыз хем болмаса.

диен сетирлери диле алыпдыр. Ол озалы билен түркмен зенаныны гөз өңүнде тутуп, шейле белент перддеде оваз яйрадыпдыр.

Түркмен зенанларының бу вепадарлыгы шеригат канунлары аркалы хем беркидилипдир, йөне эгер зенанларың өз йүрегинде шейле вепадарлык бишишип, кемала гелмедик болса, о канунлар еле соврулар гидерди. Бу түркменчилигиң — түркмени шу замана ченли йитирмән саклан түркменчилигиң дәплериниң бири. Ери геленде айтсак, түркмен топрагында ирде-гичде иң белент ядыгәрлик гурулмалы болса, ол озалы билен Түркмен Зенанына багышланмалыдыр. Тарыхың талапы шейле.

Магтымгулы өмрүниң гележеккки йылларында ненеңси гадам урмалыдыгы хакда хас көп пикир эдйәрди. Башкы ниетиниң — түркменлери бирлешдирмек, кувватлы дөвлет гурунмк мейлиниң бәри-бәрде баша бармажагына инди гөз етирйәрди, йөне ирусгич хасыл болжагына велин гүмансыз ынанярды, себәби өз халкында бейик ишлери битирерлик кувват барлыгыны шахыр йүрекден сызярды. Шу гөрешде онуң орны ниреде болмалы? Ол ненеңси хызмат битиренде халкына көп бәхбитли болжак?

Шахырлык, диңләни, оканы өз тарапына гечирип барян шахырлык, ата-бабаның ганындан гечен шахырлык! Хер бир сөвеш серкерделигинден шахырлыгың белентдигини, гиң өрүлидигини хем-де узак өмүрлидигини Магтымгулының пайхаслы дуйгулары хабар берйәрди. Онсоң өзүниң нәмә укыплыдыгыны вагтында билмегем велилигиң бир сыпаты.

Вах, шу махал Човдурхан болсады! Арман, арман, Човдур хан! Пер дүшеге дөзүлмейән гөврәни гурчук гемирип ятмалы болды-да.

Човдурхан—Магтымгулының өмүрлик арманы. Човдурхандан соң хич бир серкерде, хич бир шахс Магтымгулының калбына шейле голайлашып билмеди.

Ахырда, Магтымгулы инди сапар-сергезданлыгы бес эдип, башбитин ылхамың ызына дүшмәге кайыл болды. Шол бир вагтда-да өз пикир-дуйгуларының үстүнден гүлди:

Адам оглы, өзүң билмей,
Гедем-гедем әдежек сен;
Эйәниң эмрини кылмай,
Өз көңлүңи гүйдежек сен.

Дүнйәни гызгын тутмагыл,
Ишиң гөр, бикәр ятмагыл,
Магтымгулы, унутмагыл,
Гидежек сен, гидежек сен.

Магтымгулы өз өмрүнде көп-көп шахырлар билен гатнашыпдыр. Бизе ченли сакланан эсерлериң арасында онуң Дурды шахыр, Магрупы, Зунубы, Оразмеңли ялы шахырлар билен айдышыклары бар. Айдышыклары мәрекә хезил бермек, ылхам бәслешиги, пата бермезден озал сынагдан гечирмек ниети билен айдышыпдырлар. Пата берилжек шахырың азындан йигрими мүң сетири ятдан билмеги зерур шерт экени. Шейле тапланмадан соң пата гүррүңи эдилипдир. Ак пата алмагы хәзирки вагтда языжылар союзына агза болмак билен гарышдырян халатларымызам боляр. Эмма бу икиси дуйбүнден башга затлардыр.

Магтымгулының Шейдайы, Андалып, Шабенде... ялы бейик шахырлар биленем дуз-эмек болмагы мүмкин зат. Он докузынжы асыр түркмен классык шахыры Гурбандурды Зелили болса Магтымгулының жан ялы егенидир. «Пырагы» атлы гошгуда:

Мәмметжума достум, молла Зелилим.

диен сетирлер Зелилә багышланандыр.

Екарда агзалан айдышыклардан башга Магтымгулының шахырлар билен багланышыгы хакда маглуматы асырың түмлүги ювдупдыр. Йөне түркмен шахырларының тас әхлиси, доганлык халкларың хем бирентек шахырлары Магтымгулының догручыл, халкың дердине дерман гөзлейән эсерлериниң рухунда тербиеленип, оңа кыбапдаш эсерлер язып башлапдырлар. Хениз Магтымгулы дирикә Магтымгулы мекдеби дөрәпдир. Муны шахырың өзи дуйдумыка? Ол

өрән сынчы ахыры. Дуйса-да сыр берен дәлдир. Өзүни пес тутмага дырҗашмак хәсиети онуң бүтин өмрүне хемра болупдыр.

Эшиденлер, айп эйлемәң сөзүме,
Иллер кимин сөзүм уз хем болмаса!
Бу Магтымгулының сөзлери.

Магтымгулы бу йылларда ненеңси дурмуш гечирдикә? Адаты түркмен гүзераны оны канагатландырыпдыр. Өлмез өди газанмак үчин ёначылык билен мешгулланыпдыр. Онсоңам түркмениң бир хәсиети бар: хорматлы-абрайлы кишисини хор яшатмаҗак боляр: оңа бир пай экин экип берйәрлер, аргыша гиден ерлеринден совгат гетирйәрлер, гошгулар гөчүрдип алып муздуны берйәрлер, улы мәрекә чагырып серпайлаярлар. Ене-де шуңа меңзеш дәплер аз дәл.

Йөне өңи-соңы гүнлер гамгын гечипдир. Гечен гүнлериң ягшы-яман ятламалары Магтымгулының чигнини чөкерере гетирипдир. Өңде болса гара гыш ялы гаррылык гөзүни чүйҗердип ятыр. Гыш дагы нәмемиш, ахыры совулып гидйәр, хернәче агыр гелсе-де мүтдети геленде пагыш-пара эрәп, бахара боюн боляр. Өмүр гышында геп бар! Аслында, сүңклек, узынак, кувватлы гөвре алтмыш яшың зарбына дөз гелмелиди. Ол өзүнде өңки даяныклыгың, ички хыҗувлылыгың дургунлашяныны, ниредендир бир ерлерден умумы аргынлыгың кем-кем аралашяныны дуйярды. Өңки гейип йөрен донлары инди оңа сәхел гиң, сәхел узын гөрнүп башлады. Гөзе гөрнүп дуран бейле-бейле өзгеришлер-ә бейледе дурсун, өзүндәки хас овунҗак үйтгешмәни хем өрән дыкгатлы сынлаян Магтымгулы булары шыгыр сетирлерине сиңирди. Меңлиниң дири гайып доганларыны гөзлемәге ер тапмаса-да, өңи-соңы олара гарашмаклык Магтымгулыны сурнукдырыпдыр. Сиз ашакдакы сетирлере үнс бериң, ол ненеңси екесирейәр, ненеңси эленйәр ахыры?! Муңа ынсан йүрегиниң чыдайшына хайран!

Меңли ханым, ышк сөвдасын унутдым,
Рехм эден болмады, багтым гарадыр.

я-да:

Бир гардашсыз дүнйәде
Ничик гечер ахвалым?!

Бу онуң алтмыш яшда чекйән хесретинден нышан:

Алтмыша азм урды гарташан салым
Рехм эден болмады, багтым гарадыр.

Магтымгулы юрдуң ичиндәки хем-де төверегиндәки сыясы ягдайы ичгин ызарлаярды. О девүрлер, элбетде, түркмен газети я-да көпчүлиге хабарлар етирйән серишделер ёк, гелен-геченден эшиденин билен канагатланаймалы. Рус-түрк гатнашыкларының хас дартгынлашандыгыны, Ысмайыл галасының боюн эгдирилендигини, русларың эйранлылар биленем соңкы йыллар мәши бишишмейәнини шахыр дуйды.

Ичерки ягдай ненең?! Шол өңки агзалалык. Хич бир тире бейлекә гечиримлилик эдеси геленок, сув үчин, топрак үчин, өри үчин давалар, урушлар, бир-бирекден ар алмак, өч алмак, өңкүси ялы довам эдипдир. Шол бир вагтда-да оларың агзыбирлик хакда гошгулары йүреге якын сайып окаяндыкларыны, әхлисиниң агзыбирлик сөзүни гайталаяндыкларыны Магтымгулы хайран галып сынлаярды, сөз билен ишиң арасында ненеңси узак мензил ятанына йүреги гыйым-гыйым болярды. Мунуң үстесине такдырың хас чөкдер бетбагтлыклары тайярлаяндыгыны Магтымгулы энтек билмейәрди. Недир ша өленден соң агзала, о диен гүйчли болмадык эйран ханлыклары бир гылыҗың астына йыгнанансоң улы оюнлар башланяр. Ынха, тарыхчы М. Аннанепесовың язаны: Эйраның феодал хан-беглериниң икисиниң — гаҗарларың баштутанлыгындакы демиргазык ве зендлериң баштутанлыгындакы гүнорта топарланышыгының арасындакы гөреш гаҗар топарының еңши билен тамамланды. Зендлер династиясының есир дүшен соңкы шасы Лютфалы ханың гөзүни Агамухаммет ханың хут өзи ковледи. Ол зендлери голданлыгы үчин Керманың илатындан ёвуз өч алды. Яш зенанлары өз нөкерлерине пайлады. Эркек гөбеклилериң әхлисиниң гөзүни оймагы буюрды. Эсгерлер хөкүмдара чыкарылан гөзлериң 20 мүңүсини гетирип бердилер. Бичилен Агамухаммет хан диңе бир Гүнорта Эйранда дәл, Гүнорта Азербайҗанда-да, Закавказьеде-де, Хорасанда-да забунлык гөркезди». Агамухаммет ша я-да Агтахан бу залымлыкларың әхлисини түркменлериң, түркмениң бир шахасы болан гаҗарларың эли билен этди. Агта ханың гөвнүни тапҗак болуп түркмен хан-беглериниң ненеңси гуйрук булайшына Магтымгулы җаныны якды.

Бигайрат хан голунда
Дүшди илат зибире

Ол ене бир хакыката гөз етирди: бейиклериң гас әхлиси диен ялы, ханларың, шаларың бирентеги түркменлер билен түркмен топрагы билен бир багланышыгы бар— я миллети түркмен, я түркмениң арасында доглан, яшан, түркмениң гарындашы, түркменлериңкә сыяхата гелен, я бир түркмени мыхман алан, гараз, ёллар айланып өврүлип түркмен сөзүниң үстүнден гечйәр. Бу, нәме, төтәнликми? Я түркмениң такдырына язылан шумы? Я тарыхы кануналайыклыкмы?

Муңа Магтымгулының ненеңси җогап берени белли дәл, хас гадымыетден шу гүнлере ченли шахс багланышыкларының әхлисини диңе санап чыкмак үчинем айратын китап язмалы боларды, ол айратын ылмы барлаглары талап эдйәр. Йөне диңе Магтымгулының дөврүндәкилери агзап гечмегем көп пикирлериң үстүнден элтйәр. Недир ша түркмениң овшар тайпасындан, Мухаммет ша — Хинди шасы — түркмениң бахарлы тайпасындан, ондан өңки-соңкы моголларың аңырсында — түркмениң могул тиресиниң ганы бар, Абулгазы—Хыва ханы, түркменлериң арасында көп яшан, түркменлигине гүман бар, Мухамметхасан хан— түркмениң гаҗар тиресинден, онуң оглы Агамухаммет ша — Эйранда гаҗар династиясыны эсасландыран (бу династияның тә 1925-нҗи йыла ченли довам эденини ятладайын), Фетхалы ша лакамы билен таналян Бабахан —Агамухаммет шаның оглы. Бу пикирлериң өзге бир ниет билен, хер эдип-хесип эдип өз пикириңи ыкрар этдирмек максады билен я-да әхли кишилери түркменлешдирмек мейли билен орта атылмаяныны озал-башдан гөз етирмегиңизи товакга эдйәрин. Диңе бир селҗукларың херекети Азияның йүзүни үйтгедип, Европаның гелҗегине улы тәсир эденлигини белли иңлис алымы Дж. Саундерс язяр. Бейле пикирли алымлар азлык дәл.

Умуман, хәзирки вагтда түркмениң долы язылмадык, совет дөврүнде сыясата лайык гетирилҗек болуп булашдырылан тарыхы югрулан хамыр ялы болуп ятыр. Түркмен тарыхчылары о хамыры тамдыра япмагың бирейиәм мүтдети геленини дуйсалар-да, кимдир бириниң башга ерден гелип тарых язарына гарашярлар, өз гүйчлерине ынамсызлык, шахсы бәхбитлериң (ылымларың кандидаты, доктор болмак, ене-енелер) илери тутулмагы түркмен тарыхчыларында

милли буйсанч дуйгуларының хениз-хенизлерем бишишмәнлигини аңладяр. Эмма бу халкың тарыхы долы өвренилсе, хәзирки несил үчин Түркмениң тәзеден ачылҗагына шек ёк.

«Өз тарыхыңы билмезден, оңа анык гатнашмаздан, медениетиң хич бир өсүши акла сыгҗак зат дәлдир» (Л. Н. Гумилев «Древние тюрки» 1964 й., 340-нҗы сах.).

Гөчүм сизден, түркмен тарыхчылары!

Магтымгулының ве ондан сәхел яшы улурак Андалыбың, Шейдайының өз дөврүне ченли түркмен тарыхыны өрән говы билендиклерини оларың эсерлериниң рухы икучсуз айдып дур.

Дагдан белент, яндакдан пес
Болды түркмениң ахвалы.

Бу Шейдайының сетири.

Ынха, Магтымгулы нәме дийййәр:

Келле гоюп салдык ханың галасын,
Эшитдик ахы-зар, мисгин наласын.

ялы,

Чын-Мачында тагтын гуран,
Эйраны, Овганы соран,
Хиндистан, Хотана баран
Атанияз хан гөрүнер.

Сиз ёкаркы сетирлериң ёргудыны хернәче гөзлесеңизем хәзир тапып билмесеңиз герек. Тарыхчыларымызың ёргудына гарашып ятан шейле сетирлер диңе Магтымгулының өзүнде мүңлерче. Онсоң узак тарыхымызда җогапсыз соралларың нәчерәкдигини ойланыбериң.

Магтымгула доланалың. Онуң өмрүнде шалык сүренлериң иң соңкусы — Эйран шасы Фетхалы ша. Бу ша тагта гечենде Магтымгулы алтмышы арка атыпды, гечен йылларың дөредиҗилик хем дурмуш тежрибеси онуң калбына бирейиәм долы азатлык гуюпды. Бу йыллар онуң ылхамының иң хасыллы йыллары болды. Астрономия, география, физика, химия, медицина ылымлары билен ичгин гызыкланмага, өңки окан китапларына, өз халыпаларының ылмы гарайышларына тәзеден дуры назар өвүрмәге вагт тапды.

Магтымгулының ылмы гарайышлары хем бөлек-бөлек, кичеңрәк макалалар мәнберинде өвренилди. Диңе

химия ылымларының кандидаты Ч. Кулыевиң хениз нешир эдилмедик бир китабы шахырың ылмы дүнйәсине аралашмага йөрите сынанышыкдыр. Алымың өзболушлы дерңевлери көп-көп тәзеликлери окыҗа совгат берйәр. Шоларың бирини сизиң дыкгатыңыза хөдүрләйин: Алым Магтымгулының «Җахан пейда» диен гошгусы эсасында чуңңур пикир йөредип, шейле нетиҗә гелйәр: «1771-нҗи йылда иңлис философы--материалисти, гөрнүкли химик, җемгыетчилик ишгәри Җозеф Пристли илкинҗи болуп, өсүмликлериң яшайыш үчин зерур болан нәбелли газы бөлүп чыкаряндыгыны тәҗрибе үсти билен субут эдйәр. Диңе үч йыл гечменден соң, шейле газың кислороддыгы аныкланылды. Дөврүң дүнйә белли алымының шейле пикирлери билен Магтымгулының өсүмликлериң «Җахан ичре җаны» дөредип билҗек «деми» (кислороды) эмеле гетирип билйәндиги хакындакы дүшүнҗелерини деңешдирип, шейле нетиҗе чыкарып болар: шахырың өсүмликлериң тебигатындакы бейик орнуны ыкрар эдйән дүшүнҗеси дөврүң ёкары бахасына мынасыпдыр! Шейле нетиҗәни шахырың хайсы усул билен газанандыгы белли дәл. Белки, ол акылдарың бейик дуйгуларының өнүмидир?! Белки-де ол шахырың ылмы тәҗрибелериниң мивесидир?! Умуман, бу меселе энтек такыкламаклыгы талап эдйәр. Йөне өсүмликлериң «деми» дөредип, «җахан ичре җаны» (кислороды) эмеле гетирйәнлиги велин, онуң өз дөври үчин иң улы ачышларың биридир.» Элбетде, алымың бу китабы Магтымгулының ылмы гарайышларының йөрите өвренилишиниң башлангыҗыдыр. Өңде өрән улы-улы ишлер даг ялы кесерип ятыр. Шахырың:

Бу не гудрат ишдир, сувдан от чыкар?!

я-да:

Үч эссеси дәли деря,
Бир эссе ерде муң говга,
Ким билерки көне дүнйә,
Я, реб, ниче яшындадыр?!

диен ялы өрән-өрән чуң пикирли йүзлерче сетирлери, бентлери бизе гелип етипдир. Эмма бизе гелип етмедиклери нәчекә? «Кайдадыгы билинмез», «Үчи өвлатдан», «Чыкып отырмыш» ялы башга-да бир топар шыгырларындакы сырлара етмек үчин нәче келле дөвмелидигине оканлар гөз етирйәндирлер. Сөзүң долы манысындакы сырлар хазынасы. Бу гүндогара мынасып дәбиң өсдүрилмеги: өз сырларың биленем бейгелмеги башармалы, белент сырлы болмалы!

Көне эдебияты чундан билйән хорматлы Хоммат Какаҗан шол сырларың бирини «Үчи өвлатдан» гошгусының мысалында шейле ёряр:

Арап элипбийи 28 харпдан дуряр. Эмма түркмен классык эдебиятында «Ла» харпы хем өзбашдак бир харп хасап эдилйәр-де 29 харпа етирилйәр. Чепер эдебиятымызда арап харпларының кешплери, сыпаты (силуэтлери) ныкаплы аял гөрнүшинде (чадырлы) шекиллендирилипдир. Шонуң үчин шахыр турувбашдан «Не он бәш аялдыр» дийип башлаяр. Арап элипбийиндәки 28 харп он дөртден ики топара бөлүнйәр: Шемси ве камары харплар. Мундан башга-да нокатсыз ве нокатлы харплар хем ики топар боляр: гөврели ве хамыла дәл аяллар, өнелгели ве өнелгесиз аяллара меңзедипдир.

Шахыр илки сетирини шейле язяр:
«Не он бәш аялдыр артмаз перзенди»

Он бәш саны харп — аял нокатсыз харплар:
«Элип», «хи», «дал», «ре», «син», «сат», «та(й)», «айн», «кән», «лам», «лаз», «мим», «вав», «алахы», «ийя». Шу харпларың үстүне нокат гояның билен үйтгемейәр. Эгер дүшәйсе-де маны аңлатмаяр. Шол себәпли он бәш аялың сөз ясамага гүйҗи етмейәр, ягны гөврели боланок, гысыр харплар. Ики топар аяллар — хамыла дәл хем гөврели аял.

«Ол он бәш аялың үчи өвлатдан?»

Шахыр он бәш саны ныкаплы (бүренҗекли) аялларың, ягны харпларың ичинде үч саны сөз ясаян, ягны гөврели болуп, перзент, несил, чага я-да өвлат дөредип билйән харп (аял) бар диййәр. Олар «элип», «вав», «ийя» диен үч саны чекимли харплардыр.

«Үчи экиз, он төрт эрер пейвенди»
«Үчи экиз» харплар: «элип», «айн», «алахы».

Бу харплар гоша сес берйәр:
1) **«Элип»** — А, Э, Ә, Е. 2) **«айн»** — а, и, о, у, 3) алахы — а, о, ө, э.

«Он төрт эрер пейвенди» 14 саны шемси харплар аныклык билдирйән «ал» артикли гелен ерде өңүндәки харп билен багланышып ассимиллешйәр, ягны «л» харпы дүшүрилип, ызындан гелйән шемси харпы гошаландырыляр, пейвенд боляр (даңыляр, багланяр) ягны, ника гыйылып, җүбүтлешйәр, эр-аял боляр.

«Ол не җумаг эйләр, не чыкар ятдан?
«Җумаг» диймек **«никалашмак»** ягны бу харплар җүбүтленип, гайым никалашып гелйән кадаларыны өвренсоң, окан адамың ядында өмүрлик галяр.

«Ол не махлук, гөк йүзүне гонарлар».
Булут гөк асманда гөчүп-гоняр.
«Гәхи инип, ер йүзүнде дынарлар?»

Ол асмандакы учуп-гонуп йөрен булутлар гәхи думан, ягыш, чыг, ягмыр болуп ериң йүзүне инип пытрап дынярлар. Олар хем эдил харплар ялы чакышып, бирлешип, ере ызгар берйәр.

«Ол не адамзатдыр, бир ат мүнерлер»
Деңизчилер — шейле хүнәрли адамзат бар, ылым-билим билен, пайхас, акыл билен олар гүйчли бир деңиз атыны мүнйәрлер (сүрйәрлер)— елкенли гәми. Ол елкенли гәминиң (атың) үзеңңиси (орын, даянҗы) сувдан йүзүп гитмек, җылавы (гүйҗи) еле (бада) баглы.

Мыдам сейре гезер ол төрт деңи-душ,
Болар андан җүмле әлем йүзи хош»

Дөрт пасыл бири-бириниң ызындан гелип айланып дурса, әлем йүзүндәки әхли җанлы җандарлар, өсүмликлер хем җүбүтлешип, никалашып, эдил харплар ялы сазлашып хош болярлар, дөвүр доланяр.

«Ол төрдүң бири бар, мыдам себзепош,
Келлеси буздандыр, аягы отдан»

Дөрт деңи душ-гыш, яз, томус, гүйз.
Шу дөрт достларың ичинде мыдама эшиги, ягны пошы-гөк, яшыл-яз айы. Яз айының өңи—келлеси гыш — буздан, аягы—ызы, ашагы—отдан, ягны җөвзалы томусдан. Шахыр «яз» (пасыл) сөзүниң үсти билен арап дилинде сөз ясамагың тәрлерини хем өвредйәр.

«Ол кимдир, ялаңач гарып отырмыш.
Овазсыз әлеме сөзүн етирмиш,

Эгер тилсимини билсең, говы өвренен, окан ве билен болсаң, сырлы йүзи (пердели) бүренҗекли аяллар йүзүни ачып, өзүне, йүзүңе бакып (середиң) пукарасырап отурандыр, эдил пукара ялы дилсиз (сессиз) (хатың сөзүни) харпларың үсти билен геплешип, үм билен сөзлешип билйәр.

«Агзын ачып, өзүн яса батырмыш.
Сорасаң, хабар бийр саңа бар затдан?

Бейик шахыр арап дилини, хатыны мәкәм биленлер үчин Аяллар (харплар) сырыны саклап билмән (агзын ачып), утаныл, уялып, әхли ички гизлин сырларыны сорана бирин-бирин айдып берйәрлер.

Бейик шахыр шу гошгың үсти билен халкы ылма-билиме чагыряр, соватлы болмага үндейәр. Шахырана сетирлер билен өз окыҗысыны имриндирйәр. Харплары сырлы аяла меңзедип, «акыл эриң пәхми етер бу сөзе» дийййәр-де, окасаң, өвренсең, билсең, ыхлас этсең кын дәлдигинем айдыпдыр. «Хаҗат эрмес хабар алмак уссатдан!»

Сиз онуң «Яшыл зүмеррет» диен гошгусыны хем яңадан окап гөрүң.

Мунуң үстесине, шахыр билйәнлериниң әхлисини шыгра сылмандыгыны, муңа шыгыр чәклериниң,шертлериниң дар боляндыгыны, эсасысы хем шыгырларыны чалшырымлашдырмак мейлиниң ёклугыны назара алмалы.

Бу гошгыны дүшүндирибилйән алыма саташмадым. Шахыр НЛО-лар билен учанда гөрен затларыны-ягны бирмахаллардан бәри саклап йөрен сырларыны ачян болаймасын?! Сиз «Магтымгулы паш эйлесең сырың хем...» диен сетире үнс берeвериң. Эгер шейле болса, онда муны НЛО-лар я-да оларың әкиден адамлары ачып билер. Хут шу сырлары я-да шуңа кыбапдаш сырлары үчин Магтымгула «Сырлар хазынасы» дийилйәр. Өз җеседини өзи гөрен дийлен сөзде уммасыз улы сырларың топлумы гүберчекләп дур.

Магтымгулының ылмы гарайышларына сәхелче

йүзленен алымлар хем, Ч. Кулыев ялы йөрите ылмы дерңевлер алып барянлар хем Магтымгулының шахырлыкдан алымлыгы хас гүйчли диййәрлер. Эдебиятчылар болса онуң шахырлыгына көп аграм берйәрлер, ёгса ылым билен шахырлыгың бир энәниң огулларыдыгыны хем билйәрлер. Шейле ахваллардан соң, Магтымгулының сил алан, гызылбашлар алып вейран эден китапларының арасында ылмы китаплары, трактатлары хем бар болса герек диен кануналайык чаклама орта чыкяр.

Магтымгулының ылмың дүрли угурларында эден ишлери хакда бу сахыпаларда йөрите сөхбет этмәге мүмкинчилик ёк. Магтымгула долурак дүшүнмек үчин динлериң тарыхыны, айратынлыкда Гурханы, дини роваят-легендалары билмек зерур. Ол көп гошгуларыны шо затлардан хабарлы адамлара ниетләп языпдыр. Онсоң шо гошгулары оканда өңки гүррүңиң довамы ялы бир ягдай дуюляр. Муңа делил хөкмүнде А. Мүлкамановың «Магтымгула нәхили дүшүнмели?» диен белент кәмилликли макаласындан бир мысал алмак билен канагатланалың:

«Магтымгулы Исгендер билен багланышыклы адам гөзи барасындакы роваяты хем пейдаланан болара чемели. Шахырың «Дон болса» шыгрындакы:

Ер йүзи долдурмаз гөзүң ханасын,
Карун кимиң нәче газнаң кән болса,

диен сетирлерде умумы небисҗеңлик хакында айдылман, анык шол роваят гөз өңүнде тутулыпдыр дийип пикир этмек мүмкин. Роваятда шейле: Исгендер дирилик чешмесиниң якасыны сырып гидип баршына җеннетиң гапысының үстүнден баряр. Ол җеннете гирмекчи боланда, «Сен көп ган дөкдүң, сениң гүнәң агыр» дийип, җеннете салмаярлар. Ол: «Җеннетден ядыгәрлик бир зат бериң!» дийип хайыш эденде, оңа адам гөзүни берип гойберйәрлер. Исгендериң халклары талап топлан уммасыз байлыгыны ол гөзүң ханасына салярлар, эмма ол байлыклар ол гөзүң бир четини хем долдурмаяр. Соңра Исгендериң ере-гөге сыгмаян байлыгыны эпет терезиниң җамына гоюп, бейлеки тайына хем яңкы гөзи гоюп чекйәрлер. Ол эхли байлыкдан агыр гелип, байлык салнан җам ал-асмана галыпмыш. Ол гөзе бир гысым топрак сепипдирлер велин, аграмы гачып, терезиниң байлык салнан тарапы агыр гелип дуруберипмиш».

Эмма Магтымгулы ылым билен хернәче мешгулланса-да, ылма хормат хернәче белент болса-да, онуң шахырлыгы, гарып-пукараларың көңлүне кувват берижи шахырлыгы хо-ол ал-асманда хованып дур. Муны шахырың өзүниң билмезлиге хакы ёк, Магтымгулы хер тарапдан, хер угурдан йүңи етен кишилиге етишди. Инди Магтымгулының бар еринде хич бир ишан-молла, хич бир ахун Магтымгулудан өңе гечеси гелмеди, онуң эҗазасы болмаса, эл гөтерип-сакгал сыпамага милт этмедилер. Бу Магтымгулының ылмы-шахырлык гүйч-кувватына хорматы хем аңладярды велин, озалы билен халкың Магтымгула хормат-сарпасының белентлиги себәпли шейле болярды. Ягдай шу рөвүшде болансоң, онуң гаршыдашлары хем Магтымгула гаршылыгыны, йигренҗини ил ичинде ачык айтмакдан чекинип башладылар. Шахыры гөрен улы-кичилер ондан утаныпдырлар. Онуң дуркы, гөзи, өзүни алып баршы бейлекилере тиз тәсир эдипдир. Бу киши бизден бейик диен оңын дуйгы шобада дөрәпдир. Бейле тәсирли адамларың гаты азлыгы я-да ёклугы хәзирки заманың улы бетбагтлыкларының бири болса герек.

Халк Магтымгулыны нәче беленде гөтердигисайы Магтымгулы өзүни шонча-да пес тутмагы, өз сарпасыны сакламагы башарды.

Көңлүм, пес тутгул өзүңни,
Паны дүнйә өтер гидер!
ялы,
Ёл үстүнде өлсем, ёла атсалар,
Разы мен үстүмден басып өтселер,
Магтымгулы дийип адым тутсалар,
Гөрен гөз җорт атар эшден гулага
ялы,
Оввал, Магтымгулы, өзүң дүзетгил,
Өзүңни сен өзгелере гөз этгил,
Аз ийгил. аз ятгыл, сөзүң аз этгил,
Не бар манысыз сөз узамак билен
ялы,
Билмеен соранлара айдың бу гарып адымыз,
Аслы гөркез, юрды Этрек, ады Магтымгулудыр.
ялы,
Магтымгулы, бинова, бичәре-андалыбы,
Бир парча гам дөвраны, болмуш аның несиби,
Йыгылса, кылмаз чәре, аңа дехриң тебиби,

Хер меҗлисде, сөхбетде шат эйләң биз гарыбы,
Эй, яранлар, ят эдиң хайр-у догада бизни!

Бейле мысаллар шахырың дөредиҗилигинде өрән кән. Гөршүңиз ялы, Магтымгулы элмыдама өз җылавыны өзи чекип, өз гамчысы билен өзүни сайгылапдыр. Бу бейик хәсиет оңа атасындан геченем болса, эхли сопуларың, хакыкы мусулманларың өңден берк бержай эдип гелен хәсиетидир.

Бу хем азатлыгың бир гөрнүши. Эгер барды-гелди, шейтан ара дүшүп, бу шерт бир гезек бозулаян халатында о шерти бозан киши өмүрлик өкүнч-арман чекипдир. Мунуң бир мысалыны Магтымгулының дурмушында-да сынлап боляр. Ядыңызда болса ол өзүниң дилеглериниң кабул эдилмәнлиги үчин, мискин-пукаралара, гарып-гасарлара голтгы-ярдам бермәнлиги үчин бирейиәмден бәри худайдан өйкели гезип йөрди. Бу хем, өз гезегинде, өзүңи улы тутмак, гедемлик хасап эдилйәр. Магтымгулы яшы гайдышдыгы сайы, бу херекетине өзге назар өврүп башлады, көне ынанч ене өзге пикирлерден рүстем гелип уграды, йөне онуң гарып-пукара, эҗизлер хакдакы җанкөерлигине хич бир бабатда тәсир эдип билмеди, гайта гарташдыгыча бу дуйгулары гүйчленди, шөхле алды, хас йүрегиң чуңундан яңланып башлады. Ынха, онуң дини ынанчлара гайдып гелшине, өзге ёл-чыкалга тапманлыгы үчин меҗбуры гайдып гелшине, өңки о кенардан бу кенара бөкмелере өкүнҗине кәбир мысаллар:

Не дервүш мен, не молла, не сопы эхли-дестар.
я-да:
Шер ишим бихеддир, гүнәхим кәндир,
Сен өзүң гечиргил, я зүлҗелалым.
я-да:
Горкы умыт ортасында хайранам,
Таңла-машгар, я, реб, не ола халым?!
я-да:
Басылдым пелекден, окум атышып,
Пай астына дүшдүм, яка тутушып...
я-да:
Пырагы дийр, ёк дүнъеде хөвесим,
Еке динде болуп галды ыхласым.
я-да:

Хак сөзүне ынанмаздым мен дайым,
Хиҗрандан тутупдыр кервенсарайым,
Гафлат билен өтүп, хер гүнүм, айым,
Өмрүм йүзүн бака тутуп барадыр.
я-да:
Ерим ёк айрылып барара сенден.
я-да:

Дүнйә гайгысы бирле болды гара багтым ган,
Ахыретни унутдым, елдим, йүгүрдим хер ян,
Бир дерде улашып мен, сынамда эрер пынхан,
Тапылгайму сорашсам, я, реб, бу дерде дерман,
Билген довасын этди хер бендейи-мусулман,
Билдим, кылмас алаҗын йүз йыл отурса Лукман,
Тилим бармас дилеге, көңүл йүз мүң перишан,
Лүфт эйлегил, я, субхан, хасрет биле барды җан,
Барча мүшгил ишлерим сен өзүң эйле асан.
Худа-я, мен не асы-шерменде гулуң болдум!
я-да:
Сен ничик, Магтымгулы, яманлыгың унутмадың,
Гәхи-гәхи залым олдуң, гөргениңден гайтмадың,
Гәхи-гәхи сопы болдуң, хич харамдан датмадың.
Билмедим, сен кайсы болдуң, белли бир иш тутмадың,
Не сыпахылык биле болдуң, не моллалык биле.

Ёкаркы сетирлер онуң элмыдама ачыклыгына, өзүне догручыл бакышына мысалдыр, онуң бүтин өмри бойы дүнйәниң аслына гөз етирҗек болуп хә гүманлы, хә умытлы яшанына мысалдыр.

Китап ачып, анча дине душ болуп,
Ыслам кайсы, курьан кайсы билмедим.

диен сетирлерине ене бир назар өврелиң.

Магтымгулы дине тәзеден якынлашанам болса, дини терс дүшүндириҗи, дини өз пейдасына уланыҗы, соватсыз ишан-моллалары, ахунлары көтеклемесини бес этмеди. Себәби ол хич бир зады Адамдан, Адамзатдан белентде гоймады. Хут шу мейиллер батыргай хем шейле чуң ынсанпервер сетирлериң дөремегине алып барыпдыр:

Куръаны көйдүрип, бутга кыл сежде,
Мердумга азар иш эдиҗи болма.

Илки Адам бол, ягшылык эдиҗи адам бол, соңра динини сайлабер — бу идея хут динлериң өзүнден гелип чыкса-да Магтымгулының айдышы дейин айтмакда геп барды. Бейик уссадың элине дүшен зат башга өвүшгин, башга гөрнүш тапыберйәр.

Шейде-шейде Магтымгулы етмишиң онуна гадам гойды. Гарташанлык аламатлары хер бир сынасында, хер бир херекетинде месе-мәлим аңылып башлады, дишлер сейрекледи. Диңе өзгәни дәл, эйсем озалы билен өзүни сынлаян шахыра бу өзгеришлер нәче агыр дегсе-де, этҗек алаҗы ёк. Әхли адамларыңам гарры-лыгы еңил гечйән дәлдир вели, Магтымгулы ялы дуйгудан долы шахырыңкы хас кын-да. Өмрүң хер эдиминде пида бере-бере ялңыз галан өмүр үчин-ә гаррылык ики эссе хупбатлы. «Гарраган чагында яш этҗек» перзендиң бармы — ёк. Укусыз гиҗелери сөхбет билен еңҗек яссыкдашың бармы-ёк. Шүкүр, өлеңде зарын аглаҗаг-а бар экени. Буларың әхлиси түркмен үчин иң зерур затларды, дәбинден, дөврүнден дөрән зерурлыклары. Өмрүң бу дөврүнде шахырың ахваллары гошгуларында өрән чуң беян эдилйәр. Онуң диңе «Багтым гарадыр» диен гошгусыны ананыңызда--да Магтымгулының агыр бетбагтлыгы эгнинде гөтерип баранына ене бир ёла гөз етирерсиңиз.

Хемрахым ёк, барып сырым ачарга,
Дердим тогташарга, одум өчирге,

я-да:

Дагымда бент алды силлер,
Гитди хушум, эгри биллер,
Магтымгулы айдар, иллер,
Ызымда зүрят галмады.

ялы сетирлер бу дөврлер көп дөреди.

Эмма хернәме болса-да МЕҢЛИ Айдан ягты, Гүнден гызгын гөрнүшде Магтымгулының аңындан айрыланок.

Меңли гызың йүзүгине
Гашлар гойсам күмүш биле

Шахсы багтсызлыгыны Магтымгулы хич махал ил--юрт бетбагтлыгындан я-да хәзир айдылышы ялы, җемгыетчилик бетбагтлыгындан ёкарда гойманды. Егса бу икисиниң бир-бири билен багланышыклыдыгы, бирини дуймак үчин бейлекини эгниңде чекмелидиги хем белли. Гараз, ил агысыны эшиденде, өз агысыны кесен Магтымгулы-да. Ил агысыны аглан Магтымгулы-да.

Өң айдышым ялы, Магтымгулының өмрүнде гөрен соңкы шасы — Эйран шасы Фетхалы ша өз какасы Агамухаммет ша өлдүриленден соң тагта гечмек үчин көп гаршылыгы еңмели боляр. Ахыры 1801-нҗи йылда ол улы шалыгы өз гылыҗының астында бирлешдирмеги башарды. Шондан соң тәзе ган дөкүшиклик башланяр Фетхалы ша, тарыхчыларың гүвә гечиши ялы, түркменлере айратын газаплы дарашяр. 1774-нҗи йылда какасының доганы Хүсейингулыны түркменлериң өлдүренлиги үчин ар алмакчы боляр. Догрусы, бу бахана болса герек. Фетхалы ша түркменлерден ховатыры улы боланы үчин, ирде-гичде тагтына зепер етсе—түркменлерден етер диен горкусы боланы үчин түркменлери уруп башлапдыр. Өзүңкини урмак аңсат, оларың ичине-дашына белет, үстесине-де бу дөврлер түркменлериң агзалалыгының гүйчленен дөври, элбетде озалы билен мадды яшайышың җуда ярамазлашан дөври. Муны хилегәр Фетхалы ша биринҗи нобатда гөз өңүнде тутупдыр, онсоңам кенар яка түркменлериң орслар билен сөвда гатнашыкларының говулашмагы, еке бир сөвда хем дәл, бейлеки бабатларда, озалы билен сыясы-харбы угурда Эйрана гаршы хызматдашлык этмек хакында түркменлериң гаты чыны билен руслара йүз өврени белли. Эмма рус патышасының, онуң вепадар генералларының, илчилериниң түркменлериң ыхласына ненеңси җогап берендиклерини соңракы сахыпаларда гөрерсиңиз.

Хәзирликче икитараплайын багланышыкларың йыгҗамлашышыны сынлалың. 1796-нҗы йылда Руссия Эйраның гаршысына гүйч уланандыгы түркменлериң Эйрана гаршы көне гахар-газабыны оярыпдыр, оларың Руссия бабатда өчен умытларына шөхле берипдир. Өз векиллерини рус гошунбашылары, кетхудалары билен геплешик гечирмәге ёллапдырлар, Агамухаммет шаның гаршысына сөвешмек мейиллерини ачык айдыпдырлар. Элбетде, рус дипломатиясы түркменлериң ирде-гичде өзлерине йүз тутҗагыны, себәби йүз тутара башга дөвлет галмандыгыны гаты говы билипдир. Түркменлериң болса өзакымлайын, гөнүмел, хич бир тарапдан югрумы етмедик дипломатик херекетлери олара олҗа болупдыр. Руслар Осман империясына хем Эйрана зор салмак билен бу ики дөвлетиң бир--биреге ярдам бермек мүмкинчилигини арадан айырыпдырлар, шонсузам түрклер билен парсларың хич махал

мәши бишишмейәндиги хич киме гизлин дәлди. Эгер мунуң үстесине Эйраның алкымындан түркменлерем дүртүп ограсалар руслара говы болҗак. Онсоңам түркменлериң сөвешенде келлесини орта гоюп сөвешйәндигини эйран тарапы хем, рус тарапы хем унутмаярды.

Фетхалы ша я-да онуң хакыкы адының тутулышыча — Баба хан түркменлериң агыз бирикдирип сөвеше җемленмегинден өңинчә, руслар билен умумы дил тапышмагындан өңинчә зарба уруп, шол мейиллери дыр-пытрак даргатмак ислейәр. 1801-нҗи ве 1802-нҗи йылда Фетхалы шаның гылыҗындан көп-көп түркмениң келлеси тогарланяр. Бу гандөкүшлик шейле забун болса-да халкың мейиллерини даргадып билмеди, гайта о мейиллери гүйчлендирди, тизрәк петикден чыкмага ховлукдырды.

Өңем көп-көп пидалары гөрен Магтымгулы Фетхалы шаның бу гыргынчылыгыны гөрүп йүреги партлара голайлады. Алтмыш еди-алтмыш секиз яш йүреги юкалдансоң Магтымгула о вакалар багрындан йылан чакан дей тәсир эдипдир. Фетхалы шахың гаршысына нәме чәре тапҗагыны, ненеңси яраг уланҗагыны билмейән шахыр, ене-де шол өңки тапланан ярагыны — белент сөзүни уланыпдыр. Ненеңси ховплудыгына говы гөз етирип, хич затдан гыпынч этмән, Фетхалы шаха сөз найзасыны атып салыпдыр. Бу найза нышаны парран дешип гечипдир. Ол Магтымгулының өмрүнде шаха гөнүмел атылан иң соңкы, иң йити, иң зәхерли найза болды. Совук сөзлериң аңырсында шахырың янгынлы йүреги көрәп гөрүнйәр. Шахыр гызмалык этмән, өз башыны башардыгыча совук сакланҗак болуп дырҗашяр, тарыхың гелип-гечиш кануналайыклыгыны, голуны гана батыранларың такдырыны шаха ятладасы гелйәр. Гошгының умумы рухундан Магтымгулы бу гошгыны өз өлүмини бойна алып язандыгы, өзи өңе сайланып, аркасында дуран халкы пеналап, халкдан кувват алып язандыгы, үстесине-де шаның хут өзүниң окамагына ниетләп язандыгы гүмансыз. Онсоңам Магтымгулы Агамухаммет шаны хем, Фетхалы шаны хем якындан танаян болмагы болуп билҗек зат, себәби бу ики шаның хем аслы түркмен ве түркменлериң арасында узак яшан адамлар. Догрусы, олары адам эденем түркменлер.

Шаның ады Фетхалы, гошгы болса «Фетдаха» йүзленйәр. Фетдах диен ша болмандыгына тарыхчылар гүвә гечйәрлер. Эгер ялңышмаян болсам, Магтымгулы Фетхалының пес, пис адамлыгыны, оны өз феслигинде гөркезмек үчин, я-да онуң адыны гысгалдып, шейле йүзленен болмагы мүмкин, он секизинҗи асырда парсларда, түркменлериң о ерлердәки тайпаларында бу сөзүң яман манысы болуп, Фетхалы шаның лакамларының бири хөкмүнде уланылан болмагы мүмкиндир. Хер ничигем болса, о гошгуда «Фетдах» сөзүниң орнуңда диңе ики богуның болмалыдыгы аян. Бу гошгы, бейлеки бирнәче гошгулар ялы, көне голязмаларда ёк, ягны арап язувындакы голязмаларда душмаяр. Шуны эсас эдинип хем-де гошгының элден-эле, дилден-диле, гече-гече сүңңүне етен дил үйтгешмелерини назарда тутуп: «Бу гошгы Магтымгулыныңкы дәл, соң языланы гошгы я-да бу гошгы Фетхалы шаха гөнүкдирилен дәл» дийип, икирҗиңленмән айдянларам бар. Умуман, бу гошгы хакда ылмы, эдеби топарларда вагтал-вагтал җеделлер гызышып дуряр. Бу адаты ягдай. Хер ким өз пикирини айдар, ахырда хакыкат беленде гөтерилер.

Эйран, Туран инди голуң астында,
«Сүргүн» инди бу дөвраны сен, фетдах!
Күлли түркмен ойнар чөлүң үстүнде,
Дөкме, билгин, нахак ганы сен, фетдах!

Бу гүн ша сен, эрте геда болар сен,
Илден-гүнден, динден.җыда болар сен,
Бир гүн җаның чыкып, пида болар сен,
Газаныпсың чох гүнәни сен, фетдах!

я-да:

Пырагы, дерт айдып, дерде янмалы,
Ган ювудып, залым фетдах ганмалы,
Дири өзүм, ләкин өли санмалы.—
Аңса өлдир, бу дессаны ол фетдах!

Хернәме дийселерем, бу гошгының өрән белент рухы — Магтымгула кыбапдаш рухы җеделсиздир. Ыкбал-такдыр Магтымгулының эсерлерине нәмелер этмеди?! Шоңа гөрә бу гошгының не себәпден тәзеленендигиниң делиллери бир я ики дәлдир. Шо дөврүлер Магтымгулы шейле рухдакы гошгулары көп языпдыр, себәби зерурлыгы вагтында дуймак бейик шахырларың эдәхеди.

Ялынлы гошгулар шобада дилден-диле, илден-иле яйрапдыр. Магтымгулының өңки гошгуларыны окан-

лар, о эсерлери саза гошуп, багшыларың айдян айдымларыны диңлэнлер бу шахырың эсерлерине көңлүниң төрүнден орун бердилер. Көңүл өйүне мыхман гелип дурса ягшы, о мыхман гелмесе, өй эеси онуң гөзлегине чыкяр. Юмрулан, эзилен, халыс йилиги сорулан юрдуң, чыкалгасызлыкдан, агзалалыкдан ве өлмез өди овкатына ылалашыҗылыкдан яңа соңкы демини санаян халкың сабыр кәсеси пүре-пүрленипдир. Ол өзи хакда ойланмага, өз ахвалына бакмага меҗбур болупдыр. Муңа ярдам эденем, озалы билен, Магтымгулының эсерлери. Ол эсерлер биреййэм халк аңының гүнделик иймитине, хөкманы иймитине дөнүпдир. Диймек, аңдакы гөрешде аз хем болса, башлангыч хем болса, еңиш Магтымгула дегишли болуп башлапдыр. Кимде-ким түркмен халкының он докузынҗы асыр тарыхыны җикме-җик ызарласа тутуш асыр Магтымгулының үндевлериниң еңши билен гечйэндигине гөз етирер, хатда 1881-нҗи йылда асырың иң гандөкүшикли сөвешинде түркменлер физики еңлише сезевар боланам болса, олар сөвешден хас рухубелент чыкдылар, Магтымгулының үндевлериниң хас чуң көк уранды гыны тассыкладылар. Гөкдепе уршы — бу айратын сөхбет, о вакалара ченли арада гаты узак дөвүр ятыр.

Асырың башына доланалың. 1801-нҗи, 1802-нҗи йылларда Фетхалы ша түркменлери гана бояныының ызысүре граф Зубов Бакувда Азат ханың баштутанлыгындакы түркмен векиллери билен геплешик гечирипдир. Шондан соңра рус императорының дүрли гулукдакы адамлары: сөвдагәрлер, деңизчилер, харбылар, дин векиллери... түркмениң гележекки хыяллары, онуң ичерки ахвалларыны ызыгидерли өвренипдирлер, шол бир вагтың өзүнде-де түркменлери Эйрана гаршы өҗүкдирипдирлер. Шол вагтлар хем 1804—1813-нҗи йылларың рус-эйран уршы башланяр. Русларың бу херекети түркмен кетхудаларында көне душманы, өз ганыбир доганлары болан гаҗарлары еңмәге умыт дөредипдир. Түркменсәхра, Астрабат, Мазендеран түркменлериниң бу бабатда агыз бирикмеси башланыпдыр. Бу мейиллери сынлаян ве ассырынлыкда хөвеслендирйэн рус гоңшуларымыз: «Эгер түркменлер Эйрана чозан халатында уруш энҗамларыны берҗек, зерур болса эсгер иберҗек» дийип ачык айдярлар. Бу вадалар халка улы тәсир эдипдир. Азербайҗаның рус раятына алынмагы хем түркменлерде

тәзе мейиллериң өсмегине алып барыпдыр. 1803-нҗи йылда Маңгышлакдакы түркменлериң бир топары рус хәкимиетине йүз тутуп, өз раятына алмагыны сорапдырлар.

Халкың бу тәзе херекетлери Магтымгулуда гележеге умыды гүйчлендирипдир. Ол өз халкының баслыгып ятан кувватына хич махалам ынамсызлык этмәнди. Ол бу дүнйәде аклы гоялып, илкинҗи әдиминден гарып-пукараны гораглап, эҗизе голтгы берип гелди. Көңлүне сиңен бу мукаддес дуйгулар онуң эсерлериниңем сүңңүне орнады. Овганыстаның белли алымы, шахыр Абдылла Бахтаны Хыдматгарың сынчылык билен айдышы ялы, Магтымгулы екеҗе гошгусыны, екеҗе сетирини хем ил-халкың гаршысына дуран адама багышламады, шейдибем ылхам айнасыны өмрылла пәк саклады.

Ядыңыздадыр, Магтымгулының атасы Дөвлетмәммет Азады пахыр «Вагзы-Азат» эсеринде:

> Гер факырлар болмасайды дүнъеде.
> Бес хеләк болгайды байлар, эй деде!

дийипди. Шол рухы Магтымгулы өмри бойы өсдүрди. Барып ол кырк яшының ичиндекә, башында йүз мүң говга барка:

> Гарыпда сан ёкдур, мәреке гөрмез,
> Хак сейсе-де ыкбалына мал бермез,
> Ат мүнүп депсе-де, душаклы, йөрмез,
> Чох гарашдым, аҗап эйям гелмеди.

диен сетирлерде өзүниң ички гозгалаңыны, нәразылыгыны, гүманыны ве гөзлегини аңладыпды.

> Гарыплар ат мүнүп, депсе — эшекдир,
> Дөвлетлилер эшек мүнсе, ат болар.

ялы,

> Пукаралар ынсандыр хем өйдүлмез,
> Гарып, сен гезер сен гуры сан билен!

ялы,

> Гарыплык бир дертдир — адам өлдүрмез,
> Өлдүрмесе, дириликде гүлдүрмез.

ялы,

> Сүлейман сен, мура бир гулак гойгул,
> Сөзүни диңлегил, җовабын айгыл,

Хәким болсаң, халкы Гүн киби чойгул,
Акарда сув, я өсерде ел болгул!

ялы сетирлер Магтымгулының ылхамындан созулып чыкыпды.

Гарыба голдав-гөвүнлик бермек, әҗизе эйгилик этмек — гадымдан гелйән ёл. Магтымгулы хем бу ёлдан йөреди, йөне онуң белентлиги — ол шол ёлы гиңелтди, узалтды. Нетиҗеде, бейниде гайнап-гайнап, мумыя ки-мин сетирлер дөреди. Гөвнүчөкгүнлере, ягтылыга өмрылла умытсызлара өчмеҗек умыт берди.

Гам чекме, гарып адам,
Беглер, шалар галмазлар.

я-да:

Магтымгулы, гарыпларың гөзяшы,
Даглары яндырып, эридер дашы.

я-да:

Залымлар хар болар, галар аякда,
Гарып, сен йыглама, шир дек боларсен!

Гөршүңиз ялы, гөвүнлик бермек бир башга, умыт бермек дүйбүнден башга. Онда-да бейле умыды Магтымгулы ялы бейик шахс беренде онуң халка тәсирини өлчәре гурал ёкдур. Өзем он секизинҗи асыр билен он докузынҗы асырың сепгидинде. Бу умыдың әхли түркилере, айратынам Орта Азия түркилерине нур сепилен дей тәсир эдендиги икучсуздыр. О гудратлы сетирлери эшиденлер, Магтымгулының өңки эсерлерине сай-себәп билен үнси дүшмедик хем болса, яңадан йүз өвүрипдирлер. Себәби о сетирлер шо пурсатдан башлап, Магтымгулының өңки-соңкы бүтин дөредиҗилигини ялкымлы ышык билен ягтылдыпдыр.

Айдян задың тәзеде болса, оны тәзече айтмакда, бай-бай, иш бардыр-ов! Магтымгулы хут шоны башаранлыгы үчин, үстесине-де асырма-асыр гелйән пикирлери хем тәзече айдып биленлиги үчин бейикдир. Магтымгулы өзүнден өңкүлерден әхли бабатда хас гөвне якын, хас сиңңитли дилде, халк дурмушына хас якын дилде язаны үчин ол халкың йүрегине мәкәм орнашды. Шоңа гөрә, тас үч асыр бәри онуң тәсир өрүси гиңелмесе дараланок.

Халкың ягдайы нәче песе гачдыгыча Магтымгулы хем оңа шонча көп ыхлас эдипдир, хас ыснышыпдыр. Бу пурсатда болса түркмениң Эйрана гаршы бирлешмеси гүйчленипдир, өзара давалар, өйке-кинелер бир яна ташланып, умумы түркмен бәхбиди өңе сүрлүп уграпдыр. Руслар тарапындан түркменлере голдав бериљҗекдиги хакда хабарлар диңе бир түркменлериң арасына яйраман, эйсем Эйран тарапына хем йөрите яйрадылан болмагы гаты мүмкиндир. Эйран гошунларының иңлислериң, переңлилериң харбы көмегине даяняндыгы хакда хабарлар хем гелипдир.

Шейле пурсатда, тарыхчыларың язышы ялы, 1813-нҗи йылың язында илки гөклеңлер Эйрана гаршы баш гөтердилер, ыз янындан гоңшулыкда отуран ёмутлар бу гозгалаңа гошулдылар. Сейит Мухаммет Юсуп Солтан диен бир дервүш өңе чыкяр. Хаҗы боланлыгы үчин, гудраты гүйчлүлиги үчин, өзгелерден хас ыхласлылыгы үчин оны түркменлер өзүне баш эдинипдирлер. Хаҗы гөрмедиги гөрде галан дийилйәнлерден. Хаҗы Орсыетде-де, Хытайдыр Хиндистанда-да, Арап юртларында-да, Эйранда-да боляр, Ахыркы дүшелгеси Түркменсәхра болупдыр. Умуман, бу үйтгешик, чылшырымлы адам хакда айратын гүррүң этҗек болсак, бу китабың сахыпалары етмез. О хакда бир иңлис романында, эйран чешмелеринде-де маглумат бары бар. Шейле-де болса Хаҗының тарыхы долы өвренилмедик, кәхалатда оңа биртараплайын баха берлен ягдайлары хем бар.

Гозгалаң гызыныдыгыча русларың көмек бермек хакдакы вадалары хас көп яда дүшүп башлапдыр. Илкинҗи еңишлер хем газанылыпдыр. Шо гүнлер Магтымгулының дүнйә мешхур болан «Түркмениң» гошгусы дөрейәр. Бу гошгы шахырың әхли умыдының җемленен гошгусы.

Ол мердиң оглудыр, мертдир педери,
Гөроглы гардашы, серхошдыр сери,
Дагда, дүзде ковса, сайятлар дири
Ала билмез, ёлбарс оглы түркмениң.

Серхош болуп чыкар, җигер дагланмаз,
Дашлары сындырар, ёлы багланмаз,
Гөзүм гайра дүшмез, көңүл эгленмез,
Магтымгулы — сөзләр тили түркмениң.

Түркмен халкына бирнәче асырлык программа дереҗесине етен бу эсериң о гүнлерки тәсири-хә дәл,

хут шу гүнлердәки дөредйән дуйгулары хакда айтмак үчинем узак сөхбетлер гурмалы болар. Бу шейле бир гудратлы, шейле бир берекетли гошгы велин, нәче окасаңызам әхли манысыны, әхли дуйгуларыны сусуп гутармак мүмкин дәл.

Бу гошгы гозгалаң дүшен түркменлериң калбына мелхем, голуна кувват берипдир. Оларың сөвеше чыны билен чыканына, Хажының хем чыны билен өңе дүшүшине гөз етирен рус генераллары айбыгадым ойнуна башлаярлар. Кавказ гошунларының баш командующиси Н. Ф. Ртищевиң, генерал Ротгофың өз голастындакылара буйруклары, хатлары түркменлере вада бермекден аңры херекет этмели дәлдигини аңладяр. Олар Хажыны гозгалаңчыларың баштутаны хөкмүнде ыкрар эдйәрлер. Ротгоф оңа 1813-нжи йылың 13-нжи августында йөрите хат ёллаяр. Ол хатда: ...мен сизе хөкман гошун көмегини берерин... диен сөзлерем бар. Хажы, бичәре, хич хили гүмансыз халда хут Александр Биринҗә ве Ротгофың адына хат ёллаяр. Бу хаты Кыят хан, Сөйүн хан ве Хожагылыч үчүси экидйәр. Александр биринҗиниң түркменлер билен шертнама баглашмага-да ыгтыяр берендиги хакда маглумат бар.

Рус генераллары дүрли вадалар билен түркменлери голдан гидирмән, шунуң көмеги билен эйран хөкуметине хайбат атмак аркалы ассырынлыкда эйран-рус геплешиклерини бишишдирйән экенлер. Бу сапалагы түркменлер билмән галыпдырлар, себәби догручыллык оларың иң гүйчли дипломатиясы болупдыр.

Түркмен векиллери деңиз аңырсына гиденлеринде-де эйран түркмен сөвешлери довам эдйән экени. Магтымгулы олара элинден гелен көмек хөкмүнде янгынлы гошгы языпдыр. Гаррап, сандан чыкан гөвре башга нәме ярдам берибилсин? Онуң бу гошгусы иң соңкы гошгы такдырына дучар болупдыр. Бу гошгыны язансоң ол өзүниң гөвресиниң бошап галандыгыны, әхли йилигиниң гурандыгыны дуюпдыр. Гожалыгың иң соңкы дуйгулары, иң соңкы кувваты бу гошгуда жемленипдир. Бу гошгы ниче йыллар бәри ачылып-әчилип дуран дөредиҗилик-ылхам сахыпасының ахыркысы, сөзсоңусы болупдыр.

Горка-горка үфлас ягдая, дүшдүк,
Такдыр нәме болса, гөрүлсин инди.

Пикир газанында гайнадык, бишдик,
Дегме, ол җош уруп йөрүлсин инди!

я-да:

Отурмасын кемпир, яшлар дул болуп,
Галмаңлар, түркменлер, иле дил болуп,
Ракып әхли мусулмана гул болуп,
Илерси Соңудаг сүрүлсин инди.

Пырагы йүз тутар түркмен илине,
Душман гол урмасын гызыл гүлүне,
Достлар, бизи ахыретиң силине
Гарк этмәңкә, ракып гырылсын инди.

Гозгалаңчыларың арасында эпей яшулыны — гүр ак сакгалы гиң дөшүни япып дуран, узын, сүңклек, башындакы силкмесини сүмре геенсоң маңлай гасынлары гөрүнмейән, гөз овасының галың йыгыртларына бакмаздан гөречлериниң оды өчмедик, гарры Магтымгулыны гөз өңүне гетириң. Бирмахаллар атасының, шейле хем хер бир гарташан түркмен эркегиниң геййән ак камыс геймимине олам гирипдир. Ханы, бир дем салым диңширгениң! Онуң гожалан овазы яңланян ялы-ла.

Галмаңлар, түркменлер, иле дил болуп!...

Бу сетирде җемленен дуйгы-маныныың ким аңырсына чыкып билер?! Бу сетир ики йүз йыл өң языланы үчин көнелипдир дийип, ким тассыклар?! О сетир хут шу гүнем хер бир түркмене иң якын, иң зерур сөз болуп дур ахыры.

Гозгалаңчыларың ватанчылык рухы дүрли тайпалары, айратынам гөклеңлери, ёмутлары бир-бирине голайлашдырыпдыр, бу бирлешмеклик кувватлы гүйҗе өврүлиберипдир. Оларың енишлери хакда тарых сахыпасында шейле сетирлер бар: «Шол сөвешде Хажының өзи шахсы гахрыманчылык гөркезипдир. Илкинҗи болуп өзи атыны дебсәп, җең мейданына чыкыпдыр, элине найза алып душмана топулыпдыр. Гүргениң кенарларына барянча, атының җылавуны чекмәндир. Онуң ызы билен түркмен гозгаланчылар-да гахрыманчылык ве эдерменлик гөркезипдирлер. Олар хүҗүме гечип, шазаданың гошунларыны дерби-дагын эдипдирлер, онуң нөкерлериниң аглабасы горкуларындан басга дүшүп, өзлерини сува урупдырлар ве гурбан болупдырлар». Сөвешиң ахырында Хажы Сейит

Мухаммет Юсуп солтана ок дегипдир ве вепат болупдыр...

Фетхалы шаның көп огулларының бири, Астрабадың ятланылан хөкүмдары Мухамметгулы мүрзәниң командирлигиндәки ша гошунларындан түркменлериң ики гезек мөхүм еңиш газанандыкларыны Н. Ф. Ртищев хем беллейәр. Гозгалаңчылар онуң он бәш саны улы фальконедини элинден алыпдырлар, гошуныны бүтинлейин гырыпдырлар, Астрабадың төверегини тоздурыпдырлар, Эйраның хөкүметини алңжыраңңылыга салыпдырлар»[1]

Бу чакнышыкларда түркменлериң иңлис, перең ярагы билен чакнышанлыгына сөз ёк, йөне иңлис, перең эсгерлерине гаршы хем сөвешмели болан болмаклары гаты мүмкин зат.

Деңиз аңырсына геплешик гечирмәге гиденлерем хеле-бәрде гелиберенок. Өзлерем ёк, хат-хабарам ёк, вада берен орс генералларынданам ярдам ёк. Хажының вепат болмагы билен гозгалаңчыларың умумы рухы песе гачып башлаяр. Шо махал геплешик гечирмәге гиденлер йүзүне урлан ялы болуп гелйәрлер. Себәби оларың рус генералларындан эден тамасы чыкманы-ха бир яна, гайта Эйран билен шертнама баглашан руслардан: инди түркменлериң көшешмелидиги хакда, кануны агалар хөкмүнде Эйрана боюн эгмелидиги хакда сөзлери эшитмели болдулар. 1813-нжи йылың октябрь айында Гүлүстан шертнамасы Эйран-рус уршуны тамамлады. Геплешиклере эйран тарапындан баштутанлык эден Мүрзе Абдылхасан хан руслары түркменлере ярдам бермежекдиклерини хакда олардан сөз алмагы башарды. Хут шол шерт хем Гүлүстан шертнамасының баглашылмагының мөхүм ачарларының бири болды. Бу әхдияланлык я-да эй-ран-рус шертнамасының аматлы баглашылмагы үчин түркменлери есерлик билен уланан дипломатики эдим түркменлериң индики гүнлерини гана бояпдыр. Шейле хем рус дөвлети билен гатнашыкларың узак вагтлап кесилмегине, халкың арасында руслара сөзүнде дурубилмейән халк хөкмүнде бакылмагына себәп болупдыр. О түркменлер 1732-нжи йылда рус-эйран шертнамасына гөрә Гүргениң яңадан Эйрана дегишли эдилмегинден өз аталарының өйкесини хем унутмандылар. Умумы өйке, әлбетде, Магтымгулада тәсир этмән билмез.

Русларың эйранлылар билен шертнама баглашанлыгы хакдакы хабар өңем говшан гозгалаңа ярамаз тәсир эдипдир. Гозгалаңа гатнашян гөклең, ёмут тайпаларының арасына ене шейтан дүшүп ограпдыр. Дүйн Эйрана гаршы эгин-эгне берип сөвешен йигитлер бу гүн бир-бирини керчәп башлапдыр. Гахар-газап олары адамчылыкдан чыкарыпдыр, хатда бир-бирегиң языксыз машгаласына, чагаларына гылыч урмакданам гайтмандырлар.

Бейле вакалар түркмениң тарыхында көп боланам болса, Эйрана гаршы бу гезекки агыз бирикдирмек, еңишли сөвешмек агзалалыгы бакы айырандыр өйден Магтымгула өрән улы ургы болупдыр. Ол өмрибойы халкының әхли бетбагтлыгыны өз йүрегинден гечире-гечире, инди бу масгаралыгы чекере гурбат тапмандыр. Ол өзара чакнышыгың хас өвжән ери болан Абасар чешмә зордан аягыны сүйрәп етипдир. Гүл ялы түркмен йигитлериниң келлеси хонда тогарланышып ятыр, түркмен түркмениң ганыны дөкүп, чешме сувуны гырмыза бояпдыр.

—Сакланавериң! Саклан! Саклан! Бир-бирегиң чапмак әрлик дегилдир!..

Магтымгула хич ким гулак асмады, бу өваза хич кимиң гылыжы голдан гачмады, гайта «Башың алынманка чекил!» диен газаплы сеслер гылыч-галкан шаркылдысына гошулып чыкды... «Чекил! Чекил!».

Ганы гызан түркмени саклажак гүйч ёклугыны Магтымгулы унутды. Хернәче өзеленсе-де онуң сөзи еле гитди. Ол алла налыш этжек болуп, голларыны асмана гөтеренден аркан серпилип гитди. Ганлы чешме боюнда бейик шахырың йүреги ярылды. Догрусы, түркменлер өз бейик Түркмениниң йүрегини ярды. XII асырда Ибн Синаның: «Дүнйәни пелсепечилер доландырардан ир» диени XIX асырың башында-да ир болды. Магтымгулы замананың түмлүгинден, рухы гахатлыкдан өз намыс белентлигини, лебиз пәклигини аман алып чыкды, өмри ёлда биваг кесилмеди, ёгса гечен сегсен йыллыкда ажал нәче гезеклер онуң ёлуны пейләп ятыпды.

[1] М. Аннанепесов. Магтымгулы ве онуң заманасы. Ашг. 1990 й.

Шахырың ир вагтлар, хениз кырк хем яшаманка:
Өмүр эклэп, гүн гөрмеге,
Сеген йыл пурсат ислэрин.

диени дүрс чыкды. Магтымгулы бир зүрятсыз дүнйэден өтмели болды. Өленде зарын аглажак доган-гарындашдан бир Зүбейда бар, бир-де йигит чыкан егени, Зүбейданың агтыгы Зелили бар.

Белки, өрэн узакда галан Меңли Магтымгулыны ятлап, зар-зелил халда гөзяш болуп эрейэндир. Түркмен өлүсини тиз җайламак билен боляр, онсоңам шо говгалы гүнлерде узак-якына хабар эдилип етишилмедик болмагы-да мүмкин..

Магтымгулының җеседини хем Актокайда Дөвлетмэммет молланың губурының янында ерледилер. Бүтин өмрүни өмүр хем өлүм барада ойланан, о хакда белент шыгырлар язан шахыр, бүтин өмрүнде гутулгысыз өлүме гаршы чыкан шахыр ер астына гирди гитди. Пер дүшеге дөзүлмеҗек гөвре, гаты ери ясанып ятмалы болды. Дэбе гөрэ, түркменлер мазар үстүне хич хили ядыгэрлик дикмейэрлер, гүл гоймаярлар, баш уҗунда арак ичмейэрлер. Гайта, о мазарың тизрэк топрага бирлешмегини ислейэрлер. Ана, шонда: «Топракдан дөрэн, топрага говушды» дийййэрлер. Эмма бу дэп бейик шахслар бабатда сакланмаяр. Көпленч халатларда бейик шахсларың мазарының үстүне күммет-мавзолей гуряярлар. О күммет өвлүйэ боляр, эхли мусулманларың дога-аят окап гечйэн ерине өврүлйэр. «Өли аятдан доймаз» дийилйэни шейле дэпден хабар берйэр. Йөне Дөвлетмэммет Азады билен Магтымгулының мазарының үстүне шу чака ченли гүммез галдырылманлыгына аклым етмейэр. Егса оларың түркмен аңында бейик мукаддеслиге етенлигине шек ёк. Муны түркменлериң өзи-де, бир ёла түркменлериң арасына дүшен мыхманларам тассыклаярлар. Я-да: «Өз бейик адамларының гадрыны билмезлик гүйчли халкларың дэбидир» диен гадымы Плутархың сөзлери Магтымгула ве атасына күммет бина эдилмезлиги бабатда лайык гелэйййэрмикэ?!

Магтымгулы ёгаландан соңкы түркмен ахвалы хакда сөхбетдеш болмага бу китабың сахыпалары мүмкинчилик бермейэр. Йөне тутуш он докузынҗы, йигриминҗи асырларда түркменлериң басыбалыҗылара гаршы гөрешлеринде Магтымгулының шыгырларының даки идеяларың иң якын голдавчы, иң якын үндевчи, иң якын эсгер боландыгы хакдыр. Магтымгулының өзи дирикэ дөрэн, яйрав алып башлан шахырлык мекдеби хем он докузынҗы асырда ровачлык газанды. Шахырың дең-душлары-Шейдайының, Андалыбың ызы билен Зелили, Магрупы, Сейди, Молланепес, Кемине, Мэтэҗи ялы шахырлар классык дережесине гөтерилдилер.

Умуман, Магтымгулының түркмен дурмушына, Орта Азия медениетине уран көклери, берен мивелери чэксиздир. Онуң иң бейик хызматы—чуңңур милли эсерлери аркалы, хут өзүниң чирк етмеҗек пэклик гөрелдеси аркалы түркмен халкыны гутарныклы дагап гитмекден халас этди. Бу ховайы сөз дэл, бу хакда белент җогапкэрчилик билен пикир өвүрмэге делиллер гаты кэн. Өз гезегинде халк хем Магтымгулының адыны дога эдинип дакынды. Оны көп-көп, узак-узак чаркандаклы ёллардан алып гелди. Магтымгулы түркменлериң арасында худайың бэри янындакы адам хөкмүнде гөрүлйэр. Кәхалатларда онуң адыны пыгамберимиз Магтымгулы, хезрети Магтымгулы дийип тутярлар.

Адама өленден соң мукаддеслик берилйэр өйдйэн, себэби адам өлмэнкэ, хернэче мукаддес болса-да, өзгелер оны өзүне деңэп кичелдйэн боларлы. «Мүшгил ишдир сөзлешенде дең болар». Шахыр дүнйэден өтенден кэн вагт гечмэнкэ, 1833-нҗи йылда демиргазык Хорасана сыяхат эден поляк языҗысы ве алымы Александр Леонардович Ходзько-Борейко Магтымгулының гошгуларына саташан илкинҗи европалы хасапланяр. Ол Магтымгулының өмүрхалыны беян эденде ерден өркүни үзүпдир. Эхтимал, халк ичинде Магтымгулының шейле белентлиги муңа тэсир эдендир. Ходзьконың өзи хем Магтымгулының ил ичиндэки мешхурлыгыны беллэпдир. Ол шахырың үч гошгусыны сөзме-сөз терҗиме эдип, 1842-нҗи йылда Лондонда «Популяр парс поэзиясындан парчалар» атлы китабында нешир эдипдир. Ходзьконың бейик поляк композиторы Шопен, мешхур языҗы ве милли-азатлык херекетиниң якын ярдамчысы Мицкевич билен гатнашыклы боландыгыны гөз өңүнде тутсаң, онда Шопен билен Мицкевичиң Магтымгулыдан хабарлы боландыгы хакда чак уруп болар. Өзем бу хакыката гаты голайдыр. И. Березиниң, Ф. А. Бакулиниң ишлеринде-де

Магтымгулының эсерлерине йүзленилйәр. Венгер алымы А. Вамбери 1863-нҗи йылда Орта Азияда болуп соңра Магтымгулының 31 шыгрыны нешир эдйәр. Ол шахырың терҗимехалына ве дөредиҗилигине ылмы тайдан чемелешенлериң илкинҗисидир. Вамбери эййәм шо вагтлар Магтымгулының милли шахырлыгына гөз етирипдир. Сыяхатчының әкиден шол голязмасы хәзир Венгрияда сакланяр. Магтымгулының диванлары китап гөчүриҗилер тарапындан көпелдилмек билен бирликде, онуң арадан чыканына йүз йыл долмагының өңүсырасында, 1907-нҗи, 1911-нҗи ве 1912-нҗи йылларда дүрли ерлерде дашбасмада яйрадыляр. 1913-нҗи йылда болса шахырың гарындашларының бири Аннагурбан ахун Магтымгулының мазарының башында аш берипдир.

Шол йыллардан башлап рус гүндогары өврениҗилери Магтымгула ымыклы гызыкланып башлаярлар. А. Самойлович, Е. Бертельс, В. Бартольд ялы улы алымлар Магтымгулыны дүнйә танатмакда өңжейли ишледилер. Алымларың кесгитлейшиче, түркмен эдебияты өврениш ылмы Магтымгула 1915-нҗи йылдан йүзленди. «Закаспийская туземная газета» 1915-нҗи йылың 3-нҗи апрелинде «Магтымгулы» атлы макала берди. Муны белли түркмен эдебиятчысы Хожалы молла языпдыр.

1926-нҗы йылда Б. Кербабаев Магтымгулының салдамлы бир томлугыны нешир этдирйәр. Шондан соңра Магтымгулының өрүси гиңеләймели ялы велин, тә кыркынҗы йыллара ченли Магтымгулы нешир эдилмейәр. Гайта, Магтымгулыны арадан айырмак үчин дүрли шылтаклар атылып башланяр. Пролеткультчыларың «тәзе эдебият» хакдакы галп дүшүнҗелери дүзедип болмаҗак зыянлар гетирйәр. Шо дөврүлер дашары юртлара түркменлериң меҗбуры гөчмеси гүйчленйәр, өзем озалы билен ылымлы-билимли, дүнйә дүшүнйән адамлар, машгалалар гидйәр. Шолар билен бирликде гадымы голязмалар, китапларам арачәкден ашяр. Дине гаршы хүҗүмлериң хем медениетимизе ургулары мунуң урнасы. Эййәм отузынҗы йылларда арап язувындакы көне китап голуңда болса, өзүңи зынданда хасап эдибермели ахваллар башланяр. Дуйдансыз гелиҹ өй дөрмелер зерарлы, хер ким өзүндәки көне китабы бир янә айырҗак болуп дырҗашяр.

Түркменистан ССР Ылымлар академиясының голязмалар фондунын мүдири, улы алым А. Ашыров бу вака бабатда хесретли ойланяр:

—Хакыкатдан хем отузынҗы йылларда диңе голязмалар якылмады—түркмениң тарыхы якылды, голязмалар гөмлүп ёк эдилмеди— түркмениң гечмиши гума гарылды. Мен республикамызың көп обаларында болдум. Ислендик оба барып, яшулулар билен гүррүңлешенимде олар отузынҗы йылларда өз обаларында кән голязмаларың гөмлендигини, якыландыгыны айдярлар. Мундан он йыл төвереги озал маңа Керки төверереклеринден бир яшулудан хат гелди. Ол өзүниң отузынҗы йылларда Гаррыгала районында уполномоченный боландыгыны язмак билен, бир гезек Җеҗирс обасына (хәзир бу оба Гызыларбат районына дегишли) баранында Магтымгулының неберелериниң метҗитден Магтымгулының китапханасыны чыкарып якҗак болуп дуркалар үстлерине барандыгыны, бирбада бу ишиң өңүни аландыгыны, эмма ики үч гүнден айланып гелен махалы болса голязмаларың әхлисиниң якыландыгыны языпдыр. Нәхили айылганч факт. Мен өзүм шол обадан болсам-да, шу вагта ченли бу факты эшитмәндим. Йөне оба адамларындан Магтымгулының китапларының дагың говакларына ташланандыгы барада эшидипдим. Хатда оларың ек-ярымларының алтмышынҗы йыллара ченли сакланандыкларыны айдярлар. Эмма гөзлериниң оды алнан халк биалач болупдыр. Шол зулум-зорлугы гөрен халка, элбетде, дүшүндирмек кын боляр. Мен шу ерде бир мысал гетирмекчи. 1980-нҗи йылларың башында Гаррыгала районының халк магарыф бөлүминиң мүдири Сопы Оразов бизе отузынҗы йылларың орталарында серхетден гечилен халатда ики чувал голязманың дагың говакларында гойландыгыны, шол адамларың хәзир бириниң диридигини айтды. Биз бу меселәни анықламак үчин үч гезек Гаррыгала командировка бардым. Хер гезек душуланда ол бу факты инкәр эдйәр. Хатда бәш вагтыны ырман окаян яшулы дуз-чөрекден соң бизиң яныңызда төвирем галдырмады. Мен шонда халкың аша горкузыландыгына гөз етирдим».

Шол медени талаң дөври Магтымгулы сөвда буржуазиясының векили хөкмүнде айпланяр. О дөврүлер Магтымгулыны айплайҗылар хич бир гаршылыга сезевар болмандырлар. Шоңа гөрә Гурбан Кулыев диен бир автор Магтымгулының кастына чыкып,

1931-нжи йылда «Магтымгулы — сөвда буржуазиясының идеологы» ады билен йөрите китап хем нешир этдирйәр. Эмма халк бу тетеллилере ачык гаршылык гөркезмедик хем болса, бейле «сыясатчыларың» сөзүне-де питива этмәндир. Хер бир бейик шахырың өз эсерлери билен өзүни пугта гораянлыгына халкың ынанжы ёкары экени.

1940-нжы йылдан соң Магтымгула кесек атан болмандыр. Рус дилине, бейлеки диллере терҗиме этмеклик хем ёла дүшүберйәр. Белли рус совет шахыры хем-де терҗимечиси А. Тарковскиниң Магтымгулының эсерлеринден русча терҗимелери хәзире ченли иң говы терҗимелериң хатарында гөрүлйәр. Йөне, умуман, Магтымгулының шыгырларының терҗимеси хакда гүррүң эдиленде бу шахырың хем бейлеки чуңңур милли шахырлар кимин терҗимә гелишмейән, долы терҗиме эдип болмаян шахырдыгыны ятлатмак герек. Шейле-де босла, онуң уммасыз дуйгулы-рухлы хазынасындан халклара-иллере серпай пайламак иши довам эдйәр. Терҗиме ишини тәзе белентлиге гөтермек зерурлыгы Магтымгулының кәмил терҗимелериниң дөремегине гетирер тамасы бар.

Көп-көп алымларың, шол санда түрк алымларының пикириче, Магтымгулы түрк язувында нешир эдилсе хем-де әхли юртлардакы түрклере, түркилере етирилсе, шонда бу бейик шахырың өзге диллере гөс-гөни терҗиме эдилмеги үчин улы мүмкинлик ачыляр.

Магтымгулының каноники портретини мешхур художник Айхан Хаҗыев дөретди. Онуң соңракы ишлериниң көпүси хем бейик шахыра багышланандыр. Магтымгулы хакда көп-көп кинофильмлер, эдеби эсерлер, сахна ишлери, скульптуралар, халы-портретлер дөредилен болса-да халк өз сөйгүли шахырының кәмил образларына тешнелик билен гараяр.

Дүнйә медениети хениз Магтымгулыны ачып биленок. Хак сөзден ясалан гөвхериң (А. Атаҗанов) ирүгич бүтин ер шарының дашына айланан монҗугың бир дүвмесиче өврүлҗегине шек ёк.

Магтымгулының голязмаларыны ылмы тайдан ишлемекде, нешир эдип иле етирмекде, о шыгырлар хакда ылмы-популяр ишлер язмакда М. Көсәевиң, Б. Гарыевиң, Ахундов-Гүргенлиниң, Г. Мүллиевиң, Г. Чарыевиң, Д. Нуралыевиң, Ө. Абдыллаевиң, Х. Дурдыевиң, А. Мүлкамановың, А. Ашыровың, К. Атаевиң, Г. Назаровың, Г. Гелдиевиң, А. Бекмырадовың, Юсуп Азмуның ве бейлекилериң гүзаплы зәхмет чекендиклери себәпли Магтымгулы хәзирки белентлиге гөтерилди. «...Пушкини өвренижилер болмадык болса, Пушкин бизиң шейле гүйчли сөййән Пушкинимиз болмазды» диен Д. Лихачёвың пайхасына гулак гоюң.

Совет хәкимиети йыллары ичинде диниң гысылмагы зерарлы Магтымгулының эсерлериниң эп-эсли бөлеги окыжа етирилмән гелди. Мусурман медениетиниң иң бейик нусгаларының бири болан Гурхандан арасы үзңе окыжы үчин Магтымгулының көп-көп сетирлери дүшнүксиз болуп галды. Еке бир Магтымгулы үчин дәл, бейлеки көп-көп эсерлер бабатда Гурхан угур алыш нокады болуп хызмат эдйәр. Онсоң угур алыш нокадыны тапмаздан, эсере долы дүшүнмек мүмкин дәл ахыры. Шейле болансоң Гурханың өзлешдирилмеги Магтымгулыны тәзеден ачмага элтйәр. Бир окыжы Магтымгулыны биринҗи гезек оканда гөвнүне яран сетирлериң ашагыны чызыпдыр, аз вагтдан ол Магтымгулыны гөвни күйсәп, ене окапдыр. Ене-де калба якын сетирлериң ашагыны чызыпдыр. Ол үчүнҗи гезек окап башланда әхли сетирлериң диен ялы ашагы чызыланлыгына үнси дүшүпдир. Сетир арасындакы маныны нәме этҗек дийсеңиз-ле?! Үстесинее өмрүң хер мөвсүминде Магтымгулы башгача тәсир эдйәр, түркмен халысының хер тарапдан бакаңда хер хили өвүшгин атышы ялы. Шоңа гөрә элли яшларындакы бир киши «Бә-әй, элли яшда окадым вели, тәсири дүйбүнден башга» диенде, бейле янда отуран сегсен яшлы гоҗа йылгырыберипдир: «Иним, сен Магтымгулыны сегсен яшда-да бир окап гөр. Тәсири шонда гөрерсиң!»

Магтымгулының үйтгешиклиги, оны хер гезек оканыңызда, тапавуды ёк, ара вагт салман окасаңызам, үнсли окайышың хер түйсли усулларыны улансаңызам, сиз хер сапар энайы дүнйә ачарсыңыз. Яңыжа йөрән ёлунда мерҗен дәнесини тапып, ызына өврүлсе, ене мерҗене саташан адамың ахвалы кимин.

Йүрегими ачсам, окыжым, шу китабы язмак үчин Магтымгулының эсерлерини нәче йыл, нәче гезек оканым такык хасапдан чыкды. Эмма ене мүң гезек окап, бу хазынаның дүйбүни гөрүп билмеҗегими-де ягшы билйән. Магтымгулының дөредижилигини улы ыхлас билен өмрибойы өвренен профессор Е. Э. Бертельс оны дүнйәни гөркезип дуран Җемшидиң җамына

меңзетди. О жадылы жам дүнйә нәче тәзеленсе-де, нәче көнелсе-де шо дурулыгында, шо айдыңлыгында сакланяр.

ЕЛ БАШЫНДАКЫ СӨХБЕТ

Ынха, окыжым, «Магтымгулынаманы» окап чыкдыңыз. Бир китапда Магтымгулы билен баглы әхли меселелери чөзмәг-ә бейледе дурсун, эйсем шоларың әхлисини орта чыкармагам мүмкин дәл. Хер бир генини дүшүндирип болмайшы ялы, онуң өмүр беяныны язмак хем бир адама гаты четин. Магтымгулының уммасыз бай хазысынасындан хер ким гурбуның етдигинден аляр. Үстесине бу шахырың хакыкы терҗимехалыны роваятлардан, легендалардан сайлап алмак хем улы кынчылык дөредйәр.

Булардан башга, менде өмүрнама язмак тежрибесиниң ёклугы хем ишиң мүшгилини артдырды. «Илкинжи күлче күлсүз болмаз» дийипдирлер. Элбетде, сәвликлерем, пикир чапразлыклары хем, гең галдыран сахыпалар хем бар болмагы мүмкиндир. Шейле болса озалы билен оны дүзетмәге Сизиң якындан ярдамыңыз деркар. Бу гутарныклы китап дәл ахыры. Азабы рейган этмеги хер етен башарар. Бир сетириң манысына етжек болуп, мүң кишиден сораг эденими, мүң бир китаплар дөреними унутмавер, окыжым!

Сөйсеңизем, кәйинсеңизем бу китап судурының белент манылы китаба өврүлмеги үчин җан аямавериң. Онсоңам ене бир зады унутмаң: окыжының өзи дүшүнер, өзи гөз етирер дийип айтман гоян пикирлеримеде өзүңиз етмелисиңиз. Бу китаба: «Тамамланмадык роман» я-да «Ил болуп язылмалы роман» дийсеңизем гелишмән дурмаз.

Магтымгулының эсерлериниң совет дөврүнде сыясата лайык гетирилжек болнуп, кем-кәс үйтгедиленини хем айтмак герек. Эгер гележекки неширлерде шахырың сетирлери кадалы нешир эдилсе, онда «Магтымгулынаманы» хем шоңа лайык гетирмели болар. Онсуз хем «Магтымгулынама» гележекки неширлерде сүннәленер, кәмиллешер, гиңелер, белки, гысгалар. И. А. Новиков маглуматың, язгы-ятламаларың болчулыгында-да «Пушкин Михайловскиде» диен эсерини отуз йыллап кәмиллешдирипди.

Белки, тәзе-тәзе авторлар өз «Магтымгулынамасыны» язып, кервене тиркәп гойберерлер. Бу Алының

ала мейданы-да. Аслында, бу мениң язмалы китабым дәлди. Диңе мениң танаянларымың арасында Юсуп Азмун, А. Мередов, Р. Режебов, А. Мүлкаманов, Х. Дурдыев, Н. Гуллаев, Х. Какажанов, Үмүр Эсен ве бейлекилер Магтымгулыны хас чуң дерңәп билип, түркмен гечмишине өзбашдак назар өврүп билйән адамлар болса-да Магтымгулының өмүр кыссасыны язмага гиришмедилер. Шейлеликде китапларына сөзбашыларда, дүрли макалаларда, диссертацияларда Магтымгулының ёл угруна беян эдилен гысга терҗимехалы болаймаса, тарыхы хакыкат гошгуларындакы логика билен ызарланып, деңешдирилип язылан йөрите, гиңиш терҗимехалының ёклугы шу китабы язмага мәжбур этди. Үстесине-де Магтымгула ве онуң мүшдакларына чигидиң гадары ялы болса-да ягшылык этмек хөвеси муңа итерги берди. Эгер азабым ягшылыга аз-кем чалым этсе-де, ниетим хасылдыр. Хер ничигем болса, Магтымгулыны гележекки әгирт өвренижилере, сәхелче-де болса, ярдам берип билжегиме ынамым гүйчлүдир.

Шахырың өмрүне дегишли шыгырларына онуң өз терҗимехалы хем-де дөврүң ахвалы хөкмүнде гарамагы өзүме пент этдим. Шахыры, көпимизиң гөз өңүне гетиришимиз ялы, перишде-пыгамбер хөкмүнде гөркезмән, ердәки Адам хересетинде шекиллендирениме гөз етиренсиңиз. Себәби шахырың өзи хем: «Адамзат ягшыдыр гулман перидеи» дийипди.

Магтымгула хер кимиң өз дүшүниши бар. Мен өз гөз өңүне гетиришимче яздым. Баш хакыкат хөкмүнде онуң өз гошгуларыны голдандым. Ёгса йүврүк тосламалара ёл берип, овадан өмүр кыссасыны хем язып билердим. Эгер онуң еке сетирини хем терс уланан болсам, өтүнч сораян, ол аганлыкда сыпандыр, дүзетсеңиз-дуйдурсаңыз миннетдар боларын.

Маглуматлар беян эдиленде онуң хайсы чешмеден, хайсы алымдан, языжыдан, окыжыдан алнаныны чыкытда гөркезмәними-де гең гөрмәң. «Магтымгулынама» тутушлыгына шоларың айдан-язанлары эсасында язылды. Мениң бу тайда эден ишим — шол пикирлери бир сапага дүзмекден ыбарат болды.

Магтымгулының дүрлүче дүшүндирилйән я-да дүйбүнден дүшүндирилип билинмежек сетирлери көп. Хатда бирбада оканда әхли зады дүшнүкли ялы сетирлериң хем аңырсында улы сыр ятаны дуюляр. Көп кәзатлары билсе-де, айдасы гелсе-де кәхалатда аслала

ман гоянлыгы хем белли.

«Сөзүм аңлан ёк» дийп үмсүм отурма,
Җахан гиңдир, чендан билен-де бардыр.»

Шахыр шол сырлары биленем окыҗыны өзүне чекйәр.
Магтымгулы, сырым чохдур.
Мен нейләйин ачан ёкдур.
я-да:
Магтымгулы, гел, гой, бу белент ёлы,
Айтсаң-да халайык ынанмаз хәли.
О сырлар Магтымгулының шыгырларында.
Белки, шо сырлары ачмак багты Сизе миессер эдер,
Окыҗым! Хош, саг болуң!

1983—1991 й.

Гадырдан окыҗым!
Шу китап хакдакы пикирлериңизи, гайра гойман, ашакдакы адресе язып ибермегиңизи хайыш эдйәрин.

744000. Ашгабат ш.
Шевченко көчесиниң 12-нҗи җайы.
Магтымгулы җемгыети
Ораз ЯГМЫР

256